

**Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет**

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ПОЛІТИЧНІ
ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

Монографія

**Тернопіль
ЗУНУ
2021**

УДК 316.356.4(477)
С 24

Рецензенти:

Бармак М. В., доктор історичних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка);

Корнієвський О. А., доктор політичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії політичних наук України (Національний інститут стратегічних досліджень)

Михайличенко О. В., доктор педагогічних наук, професор (Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка).

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Західноукраїнського національного університету
(протокол № 5 від 24 лютого 2021 р.)*

Авторський колектив:

Гончарук-Чолач Т. В., д-р філос. наук, професор

Рудакевич О. М., д-р політ. наук, професор

Рудакевич М. І., д-р наук держ. управ., професор

Гнасевич Н. В., канд. філос. наук, доцент

Гурик М. І., канд. іст. наук, доцент

Томахів В. Я., канд. політ. наук, доцент

Чигур Р. Ю., канд. іст. наук, доцент

Джугла Н. В., викадач

Жданович Я. О., магістр філософії, аспірант

Крохмальний Я. А., магістр філософії, аспірант

Резнік А. С., магістр філософії, аспірант

С24 Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації : монографія / Т. В. Гончарук-Чолач та ін.; за ред. проф. О. М. Рудакевича. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 338 с.

ISBN

У монографії розкрито соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації. З'ясовано концептуальні засади розвитку України в глобалізованому світі, проаналізовано духовні пріоритети української нації в процесі її інтеграції в соціокультурний простір Європейського Союзу, розглянуто трансформацію політичної системи України під впливом глобалізаційних процесів.

Для політичних діячів, науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться процесами утвердження української нації в сучасному світі.

The monograph reveals the socio-cultural and political priorities of the Ukrainians in the context of globalization. The conceptual principles of Ukraine's development in the globalized world are clarified, spiritual priorities of the Ukrainian nation in the process of its integration into the socio-cultural space of the European Union are analyzed, the transformation of Ukraine's political system under the influence of globalization processes is considered.

For politicians, scientists, graduate students, master and bachelor students, and anyone interested in the formation of the Ukrainian nation in the modern world.

ISBN

УДК 316.356.4(477)
© Колектив авторів, 2021,
©ЗУНУ, 2021

Зміст

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ.....	11
1.1. Українська нація, її сучасний стан та динаміка в умовах євроінтеграційних процесів.	11
1.2. Українська стратегема як складова національної та європейської ідей.	40
1.3. Україна в контексті суперечливих викликів глобалізації.....	62
1.4. Протистояння націоналізму та глобалізму і перспективи розвитку національних спільнот.	89
РОЗДІЛ II. ДУХОВНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В УМОВАХ ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЄС.....	101
2.1. Трансформація національного менталітету в процесі інтеграції України в європейський соціокультурний простір.	101
2.2. Політична пропаганда у глобалізованому світі та роль мас-медіа у її функціонуванні.	132
2.3. Аксиологічні виміри індивідуального та національного буття українського народу в контексті глобалізаційних процесів.	155
2.4. Стратегія українських християнських конфесій в умовах глобалізації.....	181

РОЗДІЛ ІІІ. ТАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.	213
3.1. Становлення та розвиток культури громадянськості в суверенній Україні.	213
3.2. Вплив децентралізації на розвиток демократичних засад суспільного життя.	244
3.3. Проблеми утвердження корпоративної соціальної відповідальності та корпоративного громадянства в українському суспільстві.	260
3.4. Громадянський протестний рух у Білорусі як чинник динаміки національної безпеки української держави.....	274
ВИСНОВКИ.	303
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.	311

Socio-cultural and political priorities of the Ukrainian nation in the context of globalization: Monograph / T. Honcharuk-Cholach et al.; in ed. Prof. O.Rudakevych. Ternopil : WUNU, 2021. 338p.

CONTENTS

INTRODUCTION	7
PART I. CONCEPTUAL PRINCIPLES OF UKRAINE’S DEVELOPMENT IN THE GLOBALIZED WORLD.....	11
1.1. Ukrainian nation, its current state and dynamics in the context of European integration processes.	11
1.2. Ukrainian strategy as a component of national and European ideas.	40
1.3. Ukraine in the context of the contradictory challenges of globalization.	62
1.4. Confrontation of nationalism and globalism and prospects for the development of national communities.	89
PART II. SPIRITUAL PRIORITIES OF THE UKRAINIAN NATION IN THE CONDITIONS OF ITS INTEGRATION INTO THE EU SOCIO-CULTURAL SPACE.....	101
2.1. Transformation of the national mentality in the process of Ukraine’s integration into the European socio-cultural space.....	101
2.2. Political propaganda in a globalized world and the role of the media in its functioning.	132
2.3. Axiological dimensions of the individual and national existence of the Ukrainian people in the context of globalization processes.	155
2.4. Strategy of Ukrainian Christian denominations in the context of globalization.....	181

PART III. TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF UKRAINE UNDER THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION PROCESSES.....	213
3.1. Formation and development of a culture of citizenship in sovereign Ukraine.	213
3.2. The impact of decentralization on the development of democratic principles of public life.	244
3.3. Problems of establishing corporate social responsibility and corporate citizenship in the Ukrainian society.	260
3.4. Civil protest movement in Belarus as a factor in the dynamics of national security of the Ukrainian state.	274
CONCLUSION	303

ВСТУП

Вихід українського суспільства із затяжної суспільно-економічної кризи, подолання політичних та світоглядних деформацій вимагає формування об'єктивних знань про закономірності функціонування та розвитку модерних національних спільнот в системі нових міжнародних відносин, які продовжують динамічно розвиватися. У 2015 р. у світ вийшла монографія колективу кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету на тему «Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації» (Тернопіль : ТНЕУ, 2025. 256 с.). Продовжуючи дослідження теоретичних та практичних проблем української нації, науковці кафедри проаналізували процеси входження України у світовий геополітичний та геокультурний простір та вплив глобалізації на розвиток нашого суспільства. За результатами роботи над комплексною кафедральною темою «Соціокультурні та політичні пріоритети розвитку української нації в умовах глобалізації» (2015–2020 рр.) підготовлено дане монографічне дослідження.

У 2021 р. виповнюється тридцятиріччя існування суверенної української держави. Тому є сенс критично проаналізувати цей невеликий за обсягом часу та вельми непростий і тернистий шлях, з'ясувати традиційні проблеми, які стоять на заваді націєтворчому процесу.

Слово «проблема» в давньогрецькій мові означало «кинуте вперед», «поставлене попереду», тобто – це перепона на шляху вирішення актуальних завдань, які стоять перед людиною чи спільнотою. Відомо, що у т. зв. «піраміді» суспільних проблем кожне проблемне питання здійснює рух від маловідомої, погано зрозумілої проблеми до відомої, хоч і не чітко усвідомленої вузьким колом інтелектуалів. Далі актуальні проблеми стають доволі відомими і зрозумілими широкому загалу. Завдання науковців і політиків – здійснити аналіз про-

блеми до того, як вона стала загрозливою. У динаміці суспільної проблеми усвідомлюється не лише її сутність, а й розуміння «вартості», тобто кількості зусиль, коштів і часу, яких вимагатиме її вирішення. Це нерідко зумовлює згасання інтересу до проблеми, оскільки, як виявляється, у суспільстві немає необхідних ресурсів. Відповідно проблема перетворюється у постпроблему – до неї втрачається інтерес і вона зникає з поля зору управлінців та громадян.

Якою є історія виникнення і трансформації українських націєтворчих проблем впродовж майже трьох десятиріч існування незалежної держави?

У 90-х рр. минулого століття, особливо протягом перших п'яти років суверенного буття, у науковому та політичному дискурсі домінували поняття «відродження» та «розбудова української нації» і пов'язані з ними проблеми: як відродити національну пам'ять, гідність та гордість українців, в чому суть життєвих національних інтересів, на яких засадах розбудовувати національну економіку, яка стратегічна мета української держави тощо. Здавалося, що суспільство і держава зможуть за короткий проміжок часу подолати наслідки комуністичного заідеологізованого режиму та русифікації. Однак усвідомлення складності ментальної перебудови українського соціуму та глибока економічна криза й галопуюча інфляція, які поставили народ на грань виживання, поступово відтіснили актуальність націєтворчого процесу. В цих умовах перефарбовані комуністи, задля збереження своєї влади, почали свідомо гальмувати національно-демократичну трансформацію суспільства. Їм вигідніше було законсервувати совкову психологію мас, узвичаєний патерналізм та проросійську орієнтацію значної частини населення, оскільки тоді виборці продовжуватимуть голосувати за комуністів. Національне відродження етнічних українців, українська духовність і традиції все частіше сприймалися проросійськи орієнтованими особами небажаними, а то й рецидивами радикального націоналізму. Пригадаймо, хоча б організовані регіоналами так звані «антифашистські» маніфестації у Києві й регіонах держави у

2013 р. та провокаційне видання комуніста Г. Крючнова та одного з ідеологів регіоналів Д. Табачника «Фашизм в Україні: угроза или реальность» в якій обґрунтовувалося «небезпека фашизації країни». Саме ідеї цієї книги нині активно використовує російська пропаганда в боротьбі проти суверенної України.

Однак невирішені етнополітичні та інші життєві проблеми молодого української держави, особливо соціально-економічні негаразди, створювали все більшу суспільну напругу, яка призводила до неминучих конфліктів, які яскраво виявилися під час Помаранчевої революції та Революції гідності. Рволюційні виступи народу, його завзяття у боротьбі за свої національні та соціальні інтереси засвідчили не лише невирішені проблеми української етнічної нації, а й у формуванні громадянської спільноти – т. зв. української політичної нації. За таких умов набуває актуальності проблема співвідношення, взаємозв'язку та взаємодії української етнічної нації, відродження якої було ще не завершеним, та української політичної нації, яка лише формувалася. За президентів Л. Кучми та В. Януковича у державній політиці наголос робився на громадянській консолідації мас, а національне відродження титульного етносу замовчувалося і все більше відтіснялось у сферу приватного життя. Це насторожувало етнічних українців, які у державі «Україна» втрачали впевненість у незворотність процесу українського національного відродження.

Нова українська влада після Революції гідності дещо відновила динамічну рівновагу між двома національними формаціями в державі. Однак задля збереження влади Президент П. Порошенко наприкінці своєї каденції взяв курс на використання українських етнонаціональних чинників у передвиборчих змаганнях. На фоні затяжної українсько-російської війни, на якій почала наживатися влада, виборці віддали голоси за політично позасистемних лідерів громадської думки, які сповідували ортодоксальні ліберальні цінності, що межували з космополітизмом. Хоч команда В. Зеленського і відмовилася від анонсованого перед виборами перегляду гуманітарних законів на користь росій-

ськомовних громадян, все-таки у суспільній свідомості та організованих протестах почала підніматися т. зв. хвиля «зради», яка знову засвідчила актуальність націєтворчих проблем в Україні.

Слід також підкреслити, що Україна після Революції гідності опинилася в нових геополітичних обставинах, підписавши угоду про асоціацію з Європейським Союзом, яка передбачала тісну співпрацю урядових структур в усіх сферах життєдіяльності об'єднаної Європи і відкрила кордони ЄС для рядових українців для подорожей, навчання і праці. Українська держава у пришвидченому темпі розпочала адаптацію свого законодавства до європейського права та сучасних стандартів демократії. Новим змістом наповнилося стратегічне партнерство із США, що було особливо важливим в умовах російської агресії проти суверенної української держави. Українське суспільство отримало шанс для активного відродження української етнічної нації та національних меншин, а також формування активної громадянської культури населення країни та основ української політичної нації. Ці процеси заслуговують на всебічний науковий аналіз, що і стало метою даного монографічного дослідження над якою п'ять років працювали викладачі й аспіранти кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, який у серпні 2020 р. перейменовано у Зухідноукраїнський національний університет.

Авторами монографії є такі особи:

Гончарук-Чолач Т. В., д-р філос. наук, професор, завідувачка кафедри філософії та політології – підрозділи 2.1; 2.2. (спільно з Н. В. Джуглою, викладач); Рудакевич О. М., д-р політ. наук, професор – вступ; підрозділи 1.1; 1.2; 3.3 (спільно з М. І. Рудакевич, д-р держ. упр., професор), висновки); Гнасевиц Н. В., канд. філос. наук, доцент – підрозділ 2.3., Гурик М. І., канд. істор. наук, доцент – підрозділ 3.1.; Томахів В. Я., канд. політ. наук, доцент – підрозділ 1.3; Чигур Р. Ю., канд. істор. наук, доцент – підрозділ 2.4; Жданович Я. О., магістр філософії (підрозділ 3.4.); Крохмальний Я. А., магістр філософії (підрозділ 3.2); Резнік А. С., магістр філософії (підрозділ 1.4).

РОЗДІЛ І.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ

1.1. Українська нація, її сучасний стан та динаміка в умовах євроінтеграційних процесів

Нації є певним типом спільнот, які володіють особливими сутнісними ознаками, функціонують та розвиваються за власними законами. І не кожне населення держави, її громадяни чи піддані відповідають національному критерію. Щоб суспільство перетворилося на національну спільноту, потрібні цілеспрямовані зусилля народу та її провідної верстви, націєтворчі заходи та випробування, належні внутрішні й зовнішні умови. Відомий український історик та політичний мислитель В'ячеслав Липинський у цьому зв'язку звертався до українців із такими словами: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [12, с. 67]. До цього можна додати, що нація – це живий

організм, який змінюється з часом, прогресує чи занепадає, а то й розпадається і сходить з історичної арени. Тож у якому стані нинішня українська нація і які процеси відбуваються в її складному організмі?

Вітчизняні суспільствознавці, особливо етнополітологи, впродовж 90-х рр. ХХ ст. основну увагу приділяли теоретичним питанням відродження української етнічної нації як фундатора і головної рушійної сили утвердження новітньої української держави (праці М. Братасюк, І. Варзаря, Б. Гаврилишина, О. Забужко, В. Кафарського, А. Колодій, А. Пономарьова, В. Ткаченка, Р. Шпорлюка, Л. Шкляра та ін.). З початку 2000-х років науковці все більше зосереджувались на обґунтуванні перспектив реалізації політичної моделі модерної української нації (публікації І. Кресіної, В. Крисаченка, І. Кураса, М. Михальченка, О. Майбороди, Г. Нестеренко, М. Ожевана, М. Розумного, Ю. Римаренка, О. Хорошилова та ін.). Особливо активізувалися такі дослідження після Помаранчевої революції 2004 р., в результаті якої чітко простежувалось формування в Україні життєздатного громадянського суспільства. Однак протягом останніх років науковці роблять спроби уникати термінів «українська етнічна нація» та «українська політична нація» і все більше мова йде про «громадянську націю», або просто «українську націю», як свого роду компромісний термін, який слід переосмислити в контексті сучасних етнополітичних процесів на європейському континенті (праці В. Котигоренка, О. Поліщука, М. Степико, Ф. Рудича та ін.). Певний імпульс таким новаціям надали настанови, висловлені в Рекомендації ПАРЕ №1735 від 26 січня 2006 р. «Про поняття «нація», в якій йдеться про те, «чи може узагальнене поняття «нація» допомогти вирішити проблему національних меншин і забезпечення їх прав» [17, с. 25].

У суверенній Україні досі відсутня офіційна державна концепція етнонаціональної політики та побудови нації. Від виборів до виборів активізується робота політичних партій з обґрунтування стратегічних і тактичних положень етнонаціональної політики.

Ці ідеї, як правило, стають базовими аргументами гострої політичної та ідеологічної боротьби, яка ще більше роз'єднує українців. Так само в ході президентської виборчої кампанії 2019 р. ряд претендентів на вищу державну посаду активно використовували етнополітичний чинник, щоб перемогти конкурентів.

Мета дослідження – здійснити наукову рефлексію, орієнтовану на критичний аналіз й усвідомлення теоретичного знання, об'єктом і предметом якого є сучасна українська нація, а також висловити власну точку зору щодо теоретико-методологічних засад дослідження національного феномена з врахуванням євроінтеграційних процесів.

Основна проблема тривалих і не дуже плідних дискусій на тему оптимальної моделі модерної української нації полягає, на наше переконання, в тому, що все ще не з'ясовано питання про сутність феномена «нація». Так званий атомарний підхід до дефініції національної спільноти, коли намагаються представити повний перелік її сутнісних характеристик, виявився тупиковим. Реальні нації ніколи не володіють усіма теоретично обґрунтованими нормативними ознаками. Нерезультативною виявилась методика з'ясування основного чинника націєгенези та націєбуття: етнічного, культурного, психологічного, економічного, соціально-класового, політичного чи правового. Зрештою довелося змиритися з тим, що є дві істотно відмінні групи націй: одні формуються на основі етнічного чи етнокультурного ядра, інші – на основі політичного, а точніше, політико-правового чинника. Перші переважають у Центральній та Східній Європі, а другі – в Західній Європі та Америці. Однак, у чому сутність нації як особливого типу людських спільнот, або що спільного між т. зв. етнічними та політичними націями?

Розглянемо дефініції нації, які набули поширення у вітчизняній етнополітології та етнології. За визначенням О. Картунова та Ю. Римаренка, нація – це «велике, історичне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто поліетнічне, але об'єднане навколо одного етносу, із національною мо-

вою внутрішнього державного спілкування (можливо, однією чи кількома локальними офіційними мовами), як правило, із власною територією, спільними інтересами, спільною волею бути єдиним цілим, спільною національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур), усвідомленням спільності минулого, сучасного і особливо майбутнього і водночас власної самобутності та спільною назвою» [14, с. 141] (підкреслення наші – *О. Р.*). Як зазначають автори, це означення потребує двох доповнень. «По-перше, хоча до нього включено чимало елементів багатьох теорій і визначень націй, воно, по суті, виходить із політичної теорії нації, що зовсім не означає заперечення інших теорій і, перш за все, етнічної. По-друге, найважливішою видовою ознакою сформованої сучасної нації, виявом прогресивності її соціальної природи виступає цивілізованість, що розуміється як прилучення того чи іншого народу до економічних та духовних джерел суспільного поступу» [14, с. 141] (підкреслення наші – *О. Р.*).

Як бачимо, намагаючись дати узагальнене визначення нації, Ю. Римаренко і О. Картунов не переступають поріг емпіричного способу характеристики цієї спільноти, перелічуючи її зовнішні риси та функціональні характеристики. До основних ознак нації тут віднесено спільність мови, території, культури, інтересів, волі, самосвідомості. Звертає на себе увагу певна обережність, некатегоричність тверджень авторів щодо наявності цих ознак: мовляв, може бути так або так; однак, як правило, так. Виходить, що не всі названі маркери національних спільнот обов'язкові, а отже, сутнісні. Ще одне питання: чому автори все-таки віддають перевагу політичній теорії нації і водночас спішать визнати певну правомірність етнічного підходу? У визначенні нації, яке вони подають спільно з Ф. Горовським у «Малій енциклопедії етнодержавознавства» (1997), навпаки, наголос зроблено на етнічній природі і сутності нації. Зазначається, що «категорію «н[ація]» можна визначити як етносоціальну (і не завжди кровородинну) спільність...» [2, с. 122], а також, що «природа н[ації], як і всього етнічн[ого] ланцюга людства, не потребує її (нації) політизації»

й пов'язана з нею опосередковано» [2, с. 123]. Зрештою ця дефініція стосується «сучасної нації» як «цивілізованого співтовариства громадян»; отже, допускається існування несучасних, давніх націй.

Одним із перших етнополітологів України, хто розпочав аналіз співвідношення етнічного та політичного чинників у генезі та існуванні національних спільнот, став Л. Шкляр. Він, зокрема, дійшов висновку, що, по-перше, європейські моделі державо- і націєгенези мають не суто територіальний, як у США, характер, а етнополітичний чи етнотериторіальний; по-друге, можна говорити про своєрідну дворівневу структуру української нації, яка поєднує політичний та етнічний аспекти: «політичний, що означає рівність між поняттями нація і держава, та етнічний, тобто те, що домінуючим у державі є український етнос, іменем якого названо державу» [30, с. 227, 229]. Така формула націєгенези та націєбуття має дещо спрощений характер, оскільки політичне зводиться лише до держави, а етнічне – до домінування титульного етносу.

Зазначимо, що до ідеї поєднання етнологічної та політичної теорій нації деякі вітчизняні дослідники ставляться критично. Так, І. Кресіна, обстоюючи політичну модель модерної української нації, зазначає: «Спроби компромісу (йдеться про «спробу поєднати головні пріоритети етнічної та політичної концепцій нації і відповідних моделей» – *О. Р.*), на нашу думку, не мають продуктивної основи. Адже одна справа сума ознак у теоретичному визначенні нації і зовсім інша – концепція нації, що має стати основою етнополітики держави, низки законодавчих актів, документів теоретичного і практичного характеру» [10, с. 344]. Дослідниця вважає, що із «синтетичної» концепції нації може впливати формула: «український народ = українська нація + національні меншини», а «відтак можемо час від часу спостерігати відновлювані гасла «Україна для українців!». Краща, на погляд І. Кресіної, формула: «українська нація = всі етнічні спільноти, що проживають на території України і вважають її своєю Батьківщиною». І далі: «Це

шлях до громадянської і національної злагоди, до справжнього торжества української національної ідеї» [10, с. 344].

З позиції автора незрозуміло, чому чинником єднання може бути тільки політичний фактор? Невже особи і родини різних національностей, які десятиліттями й століттями проживають на одній території та в одній державі, не можуть виробити спільних духовних цінностей, які будуть їх об'єднувати на культурній основі. Щодо побудови теоретичних схем, то ми, звісно, не підтримуємо довільного поєднання різних ідей і принципів. Зміст теоретичних моделей має виводитися з логіки життєвих процесів, а не з наперед заданих правил. Інакше це уподібниться ідеологічній конструкції: нав'язування певних стратегій, теоретичних схем, які уявляються корисними і доцільними. Це такою самою мірою стосується намірів вольовим рішенням зробити нормативною політичну модель української нації.

Серед усього розмаїття політичної літератури на тему теоретико-методологічного обґрунтування поняття нації та типології національних спільнот звертає на себе увагу стаття українського етнополітолога О. Майбороди «Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення» (2004). Дослідник, по-перше, робить висновки, що традиційну у вітчизняній літературі типологію концептуального означення нації (психологічну, культурологічну, етнологічну, історико-економічну та етатистську) можна значно скоротити. Оскільки перші з названих підходів мають етнологічний підтекст, то «напрошується поділ націй на ті, що виникли на ґрунті етнічної єдності, і ті, що утворилися поза нею. Позаєтнічним чинником утворення нації традиційно вважається держава...» [13, с. 17]. По-друге, оскільки всі нації, в т. ч. етнічні, за походженням – політизовані соціуми (тобто «іманентно політичні»), то, «відповідно – типологізація націй, які усі є, по суті, політичними, мусить здійснюватися шляхом поділу їх за етнокультурним принципом. Відтак серед націй фактично можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні» [13, с. 17]. Крім цього, моноетнічні нації можуть бути полікультурними, як у

сучасній Україні, де частина українців україномовна, а інша – російськомовна. По-третє, у процесі своєї генези «поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їх компонентів окремої етногрупової ідентичності, а з іншого – виникненням ідентичності, спільної для усіх. Феномен подвійної ідентичності став постійним супутником усіх багатоетнічних націй...» [13, с. 21] (підкреслення наші – *О. Р.*).

Для нашого дослідження важливі висновки *О. Майбороди* про те, що: 1) нація – це завжди «політизований соціум»; 2) не лише моноетнічній, а й поліетнічній та полікультурній націям властива «ідентичність, спільна для усіх», а отже, й спільна культура (т. зв. «національна» або «соцієтальна культура»).

У науковій та публіцистичній літературі політична нація часто позначена термінами «громадянська» чи «територіальна нація», або «нація-держава», мовляв, – це синоніми. Однак існують й інші думки щодо співвідношення цих термінів. Так, *А. Колодій* обґрунтувала ідею про те, що поява та розвиток політичної нації триває в процесі визрівання громадянського суспільства, в результаті якого відбувається конституювання т. зв. громадянської нації. «Ці поняття (політична спільнота, громадянське суспільство та громадянська нація – *О. Р.*), – зазначає науковець, – близькі за значенням і взаємно перекривають одне одного. Проте вони відображають різні вияви життєдіяльності і різні ступені інтеграції громадянства національної держави – територіально організованого, соціально консолідованого, політично єдиного організму з суверенною владою на чолі і єдиною загальною національною ідентичністю більшості населення» [7, с. 110]. Оскільки основним ідентитетом завжди виступають базові культурні цінності, то постає питання про їх походження, природу та зміст. На думку *Колодій*, – «...становлення громадянської нації і притаманної їй ідентичності має стати надбудовою над українською етнонаціональною ідентичністю... Без культурної серцевини, – продовжує науковець, – немає нації (ні етнічної, ні політичної), а без нації немає належного рівня єдності народу та інтегрованого

суспільства» [7, с. 113]. Отже, зв'язок між нацією та громадянським суспільством є взаємними.

Не заперечуючи певного резону такого тлумачення громадянської нації, вважаємо, що становлення і розвиток громадянського суспільства є важливою складовою концепції не тільки політичної, а й етнічної нації. Більше того, формування і проголошення суверенітету етнічної нації неможливе без дієздатного національного громадянського суспільства, яке бере державну владу в свої руки. Чим міцніше громадянське суспільство – тим міцніша і більш зріла нація будь-якого типу.

Якщо вести мову про роль народної ініціативи та саморганізації у формуванні і визріванні нації, то слід мати на увазі, що, по-перше, громадянське суспільство, його інституції диференціюються на сферні складові соціуму, частина з яких має політичну природу й призначення (партії, громадсько-політичні об'єднання і рухи), а інші – неполітичні, які самотужки намагаються вирішити назрілі проблеми або впливають на органи публічної влади задля їх успішного вирішення. По-друге, громадянське суспільство має етнічні сегменти, які можуть не лише співпрацювати між собою, а й змагатися, навіть конфронтувати, руйнуючи національну спільність; по-третє, для націєтворчого процесу особливо цінні загальнонаціональні формування громадянського суспільства, як моно- так і поліетнічні, а також їх альянси (національні фронти тощо). Під час Революції гідності виникла нова форма такого об'єднання – революційний майдан у столиці та в регіонах країни, який консолідував усі протестні сили країни для боротьби за демократичне оновлення суспільства.

Оригінальну спробу зробити прорив у теорії і практиці вітчизняного націєтворення здійснив В. Котигоренко. Виступаючи на конгресі вітчизняних політологів у 2016 р. з доповіддю «Націєтворчий потенціал суспільних криз в Україні», він піддав критиці «етнізоване тлумачення української нації», яке «закладене в термінах «титульний український етнос», «титульна українська нація», «українська етнічна нація» [9, с. 155]. На його погляд, за-

стосування двох останніх «до сучасної етнополітичної динаміки є логічно не коректним». Це пов'язано з тим, що «оперування ними спонукає до визнання начебто наявності в Україні разом з «титульною» українською нацією ще якоїсь, теж української, але не титульної нації. Та й прикметник «титульності», – на думку науковця, – не є достатньо коректним» [9, с. 155].

В. Котигоренко вважає недоречними такі терміни, як «українська політична нація» та «українська політична поліетнічна нація», якими позначають усі національності, що проживають у державі. Ці, на його погляд, «багатослівні конструкти» зручно вживати в наукових та публіцистичних працях та політичних деклараціях для більш виразного пояснення відповідних суспільних феноменів, але ними «недоречно обтяжувати вітчизняний, а надто правовий дискурс» [9, с. 158]. На думку дослідника, «треба шукати не стільки теоретичну, скільки політико-правову відповідь» на актуальні питання націєтворення.

Головний висновок В. Котигоренка полягає в тому, що «термін «нація» не потребує якихось роз'яснювальних прикметників» [9, с. 158]. Це очевидно стосується і поняття «українська нація». Щоб аргументувати це положення щодо української нації, автор вдається до власного тлумачення Основного закону країни. «Ані Конституція України, ані будь-які інші чинні акти Української держави, – вважає він, – не етнізують терміна «українська нація». І далі: «Якщо точніше, вони допускають подвійне його тлумачення» [9, с. 158], тобто ним позначають як етнічних українців, так і весь український народ, а конституційні терміни «українська нація» та «український народ» науковець пропонує «тракувати як синоніми» [9, с. 159].

Для підсилення свого трактування сутності модерної української нації в контексті європейських політико-правових процесів В. Котигоренко наводить приклад з Рекомендації Ради Європи (ПАРЄ) №1735 від 26 січня 2006 року під назвою «Про поняття «нація», в якій, мовляв, є вказівка на те, що «державам-членам ПАРЄ належить привести свої конституції у відповідність

з демократичними європейськими стандартами, що вимагають, аби кожна держава інтегрувала своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у складі єдиного громадянського багатокультурного утворення і припинила визначати себе виключо етнічною або громадянською державою» [9, с.159]. Подібне посилання на Рекомендацію ПАРЄ №1735 також міститься в інших вітчизняних публікаціях, наприклад у статті М. Степики [27, с.30], але жодний з авторів цей документ дослівно не цитує і не називає вихідних даних про його публікацію. Зазначимо, що насправді там розставлені дещо інші акценти.

По-перше, у Рекомендації 1735 (2006) визначено, що в Резолюції ПАРЄ № 1335, прийнятій у 2003 р., зазначалося, «що дотепер немає загальноєвропейського правового визначення поняття «нація» [17, с. 25]. Отже, міжнародна європейська організація ще не дійшла згоди щодо цього питання, а тому немає нормативного визначення дискутованого поняття. Методологічно важливим є також уточнення про те, що мова йде про юридичне (правове) визначення нації, а отже, допустиме також його політологічне та інше трактування, яке, очевидно, буде містити й інші сутнісні ознаки нації, їх певне співвідношення.

По-друге, вказується на «необхідність уточнення термінології, яка використовується в конституціях і законодавствах держав» [17, с. 25] щодо терміну «нація» і пов'язаних із ним понять. Іншими словами, термінологія – це інструмент, який може змінюватися для того, щоб адекватно відображати реалії суспільного життя.

По-третє, висловлюється сподівання, що «узагальнене поняття «нація» може «допомогти у вирішенні проблем національних меншин і забезпеченні їх прав» [17, с. 25]. Отже, йдеться не стільки про націю як особливий соціальний організм та її понятійне трактування, як про шляхи вирішення практичних проблем меншинних етнонаціональних груп. Якщо конкретно, то в Рекомендації ПАРЄ сказано: «Захист цих прав слід юридично оформити на рівні кожної держави та

міжнародному рівні. Найважливіша роль у збереженні самобутніх національних меншин належить державі, громадянами якої вони є» [17, с. 26]. Асамблея закликає держави-члени «прийняти законодавчі і нормативні акти, що визначають традиційні національні меншини, і сумлінно їх застосовувати» [17, с. 26].

По-четверте, Асамблея рекомендує державам-членам Ради Європи «підписати і ратифікувати Рамкову конвенцію про захист національних меншин, Європейську хартію регіональних мов або меншин, Європейську хартію місцевого самоврядування» [17, с. 26], що створить необхідні політико-правові умови для демократичних етнополітичних відносин у суспільстві.

По-п'яте, у рекомендаціях є побажання щодо змін у конституціях національних держав. Дослівно сказано так: «Асамблея зазначає, що сучасні європейські держави набули свого законного статусу, спираючись або на цивільне, або на культурне розуміння поняття «нація». Однак, у конституціях ряду держав-членів РЄ і до тепер *не розрізняються ці два значення* (виділення наше – *О. Р.*), тоді як загальна тенденція еволюції національної держави полягає в тому, що вона трансформується в багатокультурну державу, де конкретні права визнаються не тільки за фізичними особами, а й за культурними і національними общинами» [17, с. 26]. Асамблея рекомендує Комітету міністрів запропонувати державам-членам «привести свої конституції у відповідність із сучасними демократичними європейськими стандартами» [17, с. 27].

Наскільки вищевказані побажання актуальні для України? На нашу думку, до України питань не може бути, оскільки в її Конституції відповідні поняття розмежовуються і співставляються: використовується поняття «українська нація» в етнічному сенсі цього терміна, і поняття «Український народ», яке не тільки охоплює всі національні групи, все населення країни, а й пишеться з великої букви, щоб засвідчити суверенний статус народу: політична влада в Україні належить не етнічним україн-

цям, а усім громадянам держави, незалежно від їхньої національності [8, с. 4].

Оскільки питання сутності та статусу української нації та українського народу, їхнього взаємозв'язу та динаміки все ще викликають запитання у громадян, політиків і науковців, Конституційний Суд України має дати окреме тлумачення змісту та застосування етнополітичних термінів, які використовуються в ній. До речі, КСУ, розглянувши у 1999 р. подання народних депутатів України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови, у пункті 3 свого Рішення записав: «Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10). Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі» [18]. Як бачимо, КСУ, по-перше, уже дав етнокультурне тлумачення конституційному терміну «українська нація», а по-друге, підтвердив той факт, що політонім «Україна» походить не від топоніма, а від етноніма «українці», «український етнос» чи «українська нація».

Для обґрунтування бажаної, позбавленої «прикметникової» характеристики сутності української нації, В. Котигоренко наводить такі «переконливі», на його погляд, емпіричні дані.

І. На думку дослідника, основним доказовим фактом є те, що, відповідаючи на питання «Ким Ви себе передусім вважаєте?» – 1) Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете; 2) Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете; 3) Громадянином України; 4) Представником свого етносу, нації; 5) Громадянином колишнього Радянського Союзу; 6) Громадянином Європи; 7) Громадянином світу; 8) Інше, – більшість населення країни ідентифікує себе передусім не членом свого етносу чи нації, а громадянином держави Україна. За даними щорічного моніторингу життєдіяльності українського суспільства, що здійснює Інститут соціології НАН України з 1992 р., у 2015 р. це спів-

відношення становило 3,1% проти 57,5%. Дані за попередні роки приблизно такі самі, хоч зростала кількість відповідей на користь ідентифікації з державою (у 1992 р. було 45,6% такого населення) [9, с. 167]. «Тож очевидно, – зазначає В. Котигоренко, – що кожен, хто означає українську націю як передусім або виключно етноукраїнську спільноту, мимоволі й усупереч власним переконанням (підкреслення наше, щоб звернути увагу на прадоксальність аргументації – *О. Р.*) обмежує її чисельність тим само 1,8–3,1 відсотками серед загалу громадян» [9, с. 156]. Отже, за логікою В. Котигоренка, якщо нацією вважати громадян держави, які передусім ідентифікують себе з нею, то більшість нашого населення уже вважає себе членом української політичної чи громадянської нації, а національність чи етнічна приналежність як така значення не має. Однак виникає питання: «Куди віднести етнічних українців та іноетнічне населення країни, яке за наявності паспорта громадянина України ідентифікує себе з локальними чи більш глобальними спільнотами, або з неіснуючим нині СРСР, оскільки це більше 30% населення країни?»

Якщо не можна сперечатися з результатами підрахунку відповідей на соціологічну анкету, то можна вести полеміку щодо їх інтерпретації соціологом або тими, хто використовує дані опитування для обґрунтування певних положень. Усе залежить від того, яку мету ставить перед собою науковець. Крім цього не можна порівнювати між собою непорівнювані речі. Коли б соціолог, наприклад, захотів з'ясувати, до якої етнічної чи етнополітичної спільноти належить громадянин за своїм «переконанням», то він підібрав би інші варіанти відповідей і не змішував би їх з суто регіональними чи громадянськими характеристиками. Варто звернути увагу на те, що варіант відповіді «4) Представником свого етносу, нації») був внесений в анкету лише у 2001 р., тобто через 9 років після запровадження моніторингу, і в цьому контексті він видається випадковим.

II. На думку В. Котигоренка, особливо вагомим аргументом на користь трактування української нації як «єдиного громадян-

ського багатокультурного утворення» і «водночас показником стану її сформованості» стали результати референдуму, що відбувся в Україні 1 грудня 1991 року» [9, 159]. Оскільки 90,32% дорослого населення підтримали ідею проголошення незалежності України, це означає, «що на початок 1990-х років, – як вважає дослідник, – державна незалежність стала спільною інтегративною національно-громадянською цінністю понад 90 відсотків політично активного дорослого населення України всіх національностей» [9, с. 161]. Іншими словами, на думку В. Котигоренка, відбулося «національно-громадянське самоусвідомлення людей», а отже, й підтвердження народження не лише нової держави, а й нації. Подальші зміни в ставленні громадян до державної незалежності України науковець розглядає «як індикатор динаміки української нації» у наступні десятиліття.

Всеукраїнський референдум, який відбувся 1 грудня 1991 р. дійсно дав безпрецедентні результати на користь державної самостійності України. Але чи міг осколок вчорашньої радянської імперії – УРСР, її населення так швидко трансформуватися в суверенну і повноцінну націю і до того ж поліетнічну за складом? Відомо, що західно-європейські нації формувалися впродовж кількох століть. А, можливо, українська політична нація існувала в Українській Радянській Соціалістичній Республіці? Але чому тоді на іншому референдумі, який відбувся в СРСР у березні 1991 р., отримано інший результат, коли 70,2% жителів Радянської України дали позитивну відповідь на питання Всесоюзного референдуму «Чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?». Водночас 80% населення дало ствердну відповідь на питання «Чи згодні ви, що б Україна була у складі Союзу Суверенних Республік на підставі Декларації про державний суверенітет України?» в ході республіканського консультативного опитування, яке проводилося паралельно [1].

Аналізуючи 1991 р. як переломний у вітчизняній історії, відомий канадський історик українського походження О. Субтельний звертає увагу на те, що формування модерних держав часто супроводжувалося гострою політичною боротьбою між національно-визвольними силами та представниками колишньої колоніальної адміністрації. Перехід України до суверенного статусу та національної держави також був непростим. У статті «Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України» (2004 р.) він вказав на особливості становлення незалежної української держави. «Нова держава, – зазначив історик, – з’явилася без національно-визвольної боротьби», що є доволі незвичною рисою для новітньої історії; це означає, що «героїчний період» – час спільних зусиль, боротьби і жертв (дійсних і уявних), який зазвичай охоплює тривалий період в історії національних держав, – в українському випадку відсутній; внаслідок цього Україні буде важко створити той, здатний надихати «міф творення», який є стандартною рисою нових державних формувань; більшість борців за українську справу, котрі провели десятки років у таборах ГУЛАГу, зробили свій вибір на користь співпраці з перефарбованим колишнім комуністичним істеблїшментом і були більшою чи меншою мірою поглинуті ним; найсуттєвіші наслідки відсутності національно-визвольної боротьби пов’язані з кадрами, оскільки будівничими нової держави мали бути люди, які ще вчора заповзято боролися з будь-якими виявами української національної самосвідомості та ідеології [28, с. 66–77]. За таких умов за відносну безконфліктність у незалежній українській державі було відплачено політичними та ідеологічними поступками перед силами, які намагалися стримати радикальне оновлення країни.

Сказане пояснює, чому Україна останньою з пострадянських республік прийняла Конституцію незалежної держави і чому вона значною мірою залишалася своєрідним заповідником радянського способу життя, політичного мислення і поведінки. Варто також згадати про те, що територіальні втрати України

після Революції гідності та неоголошеної війни Росії проти суверенної України значною мірою також пов'язані з наявністю у свідомості населення Сходу та Півдня України значного прошарку радянських ідеологем і проросійських орієнтацій.

Аксіомою теорії нації, в т. ч. політичної є положення про те, що національна спільнота, хоча б поліетнічна, повинна володіти необхідним мінімумом спільної культури. Для національних спільнот, які формувалися на основі певного політичного утворення (держави), таку культуру нині все частіше називають соціетальною (загальносоціумною).

Так, канадський етносоціолог В. Кимлічка зазначає: «Якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави, – нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі якої – спільна мова та соціетальні інститути» [6, с. 27]. Йдеться про т. зв. «соціетальну культуру» в якій поруч із спільними цінностями, допускаються відмінності релігійних вірувань, ідеологічних переконань, давніх та новітніх етнічних традицій, особистого стилю життя. Отже, ця культура є внутрішньо плюралістичною.

Неоліберальна концепція соціетальної культури, яка розкриває культурну основу сучасної політичної нації емігрантського типу, важливу увагу приділяє спільній мові, на основі якої функціонують суспільні інститути, якими користуються усі громадяни. Однак європейські нації формувалися і розвиваються нині на базі культури певного етносу і йдеться не тільки про мову, а й про інші елементи етнічності: традиції, символи, міфи, народне мистецтво, релігійні вірування тощо. З цієї точки зору національна культура в європейських країнах не є аналогом соціетальної культури. Варто звернути увагу на це, оскільки прихильники «чисто» політичної нації в Україні всі етнічні ознаки пропонують залишити у приватній сфері, забуваючи, що українська етнічна нація реально існує і є головною суспільною силою формування модерної української нації. Відповідно було б помилкою не враховувати цей факт у розробці стратегії і тактики

націєтворення. Ми згодні з думкою відомого філософа-дисидента В. Лісового про те, що зважений підхід до етнонаціональної політики полягає «в розумному поєднанні та співпраці культурного й політичного (громадянського) націоналізму» [11, с. 608].

Якщо звернутися до досвіду національної політики в Радянському Союзі, який прагнув створити нову історичну спільність людей «радянський народ», здійснюючи політику русифікації національних окраїн та уніфікуючи суспільні інституції в рамках усієї держави, то можна дійти висновку, що в СРСР цілеспрямовано формувалася радянська політична нація з російською етнокультурною основою. Подібне можна сказати і про УРСР, оскільки за наявності хоч і політично залежної системи республіканських державних інституцій, інших атрибутів державності, певних елементів громадянського суспільства, тут формувалася громадянська спільнота, яку можна назвати політичною нацією УРСР. Правляча еліта цієї нації 16 липня 1990 р. прийняла «Декларацію про державний суверенітет України», яка стала політико-ідеологічним орієнтиром боротьби за незалежність. До речі, це єдиний офіційний документ, в якому зазначено, що українська держава – не тільки «суверенна», а й «національна держава», яка «розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення» [3]. На жаль, така важлива теза про національний характер держави не була відображена в Основному законі України, прийнятому в 1996 р., що стримувало розбудову української політії.

III. Ще одним «важливим» емпіричним фактом, який виконує роль аргументу в доказах В. Котигоренка про доцільність громадянського трактування нації, є твердження про те, що найменування української держави «походить не від етноніма «українці», а від топоніма «Україна» [9, с. 156]. Це, очевидно, мало допомогти автору підсилити територіально-громадянську концепцію української нації.

Насправді це не так. Відомо, що етнонім «українці» активно утверджується у розмовній та літературній мові ще з середини

XIX ст., а тому назви таких державних формувань, як Українська Народна Республіка, Українська Держава гетьмана Скоропадського, Західно-Українська Народна Республіка та інших походять а не від топоніму, а етноніму.

Безумовно, в Україні відбувається націєтворчий процес у руслі новітньої європейської та світової практики. Однак, не можна видавати передумови формування громадянської нації за сформовану націю, як і не можна отожднювати націю і державу. Доволі об'єктивно охарактеризовано стан української нації в статті О. Поліщука «Українська політична нація – міф чи реальність?», в якій зроблено висновок, що «політичної нації в Україні як такої поки що немає». Причина полягає в тому, на думку автора, що неможливо в умовах реальних демократичних свобод «швидко сформувати на рівні суспільної свідомості уніфіковане уявлення про причетність усіх членів поліетнічного співтовариства до єдиної політичної нації» [15, с. 177]. Наша відповідь на це питання менш категорична: українська політична нація, контури якої виявилися ще в останні роки існування СРСР, після здобуття незалежності й демократизації суспільного життя все більш очевидні, хоч стверджувати, що консолідована громадянська спільнота, відповідна їй культура та морально-політична єдність населення країни уже сформувалась, – не можна. Для глибшого усвідомлення націєтворчого процесу в Україні слід дати більш аргументовану відповідь на сутність національного феномена. Не претендуючи на істину в останній інстанції, розкриємо власні концептуальні погляди на природу, визначальні риси та динаміку нації.

Результати дослідження національних спільнот дають змогу констатувати, що існують два універсальні способи самоорганізації соціуму – етнокультурний та політико-правовий [21, с. 66–71; 84–91]. Перший організовує, регулює та консолідує соціум за горизонталлю на основі спільності культурного коду й етнічності, другий – за вертикаллю, спираючись на політичну владу та закон, їх свідоме використання, а інколи й на примус. Однак нація (націо-

нальний феномен) формується та розвивається тоді, коли ці способи саморганізації соціуму діалектично поєднуються. Це поєднання ми назвали **національним принципом**, який, з одного боку, є об'єктивною закономірністю генези, функціонування та розвитку національного організму, а з іншого – принципом діяльності соціальних акторів, які свідомо використовують цю настанову в процесі націєтворення [21, с. 108–109].

Важливо мати на увазі, що етнокультурна та політико-правова самоорганізація функціонують на основі властивої народу національної свідомості, яка має психологічний та ідеологічний компоненти. Перший з них діє на підсвідомому рівні, а другий є раціонально обґрунтованим і має цілеспрямовану вольову складову. Свідома воля, – зазначав В. Старосольський – «се воля, яка визволилася з-під психічної стихії. Вона вже не безпосередній вислів почувань та настроїв, але наслідком праці думки, яка «свідомо» означає та вибірає цілі та засоби для їх здійснення, вона має не тільки напрям, але й означену ціль» [26, с. 34]. Свідомо означена ціль концентровано виражається в національній ідеї.

У домодерну епоху національний принцип саморганізує лише правлячу еліту, а народні маси, які позбавлені політичних прав та мають різнорідну локалізовану культуру, живуть під керівництвом вищої касты. Такі спільноти у вітчизняній етнологічній та етнополітичній літературі здебільшого називаються народностями. Донаціональні спільноти, в яких сформувалася політично та культурно консолідована провідна верства, можна назвати «нацією-елітою», «внутрішньою нацією» або «нацією народу». Так, канадський історик українського походження Ф. Сисин для характеристики національних процесів козацької доби використовує поняття «націоналізація козаків», «козацька українська нація», «політична нація українського (руського) народу», «нація-еліта» [24, с. 30–37]. «Внутрішня нація» може бути як етнічно однорідною (етнічною), так і поліетнічною (політичною). Народність формується як націю, коли все доросле населення країни долучається до політичного життя країни, має

широкі політичні права, свободи та обов'язки, а також коли сформувалася літературна мова, якою володіє населення, є патріотична інтелігенція, розвиваються соціогуманітарні та інші науки й висока культура. Подібний процес відбувається і в ході формування громадянської нації: спочатку консолідується «нація-еліта», а з часом «повна нація». Формування сучасної української нації також повинно пройти стадію формування «нації-еліти», як осердя зрілої української нації.

Етнополітична концепція нації обґрунтована нами в статтях [18; 20 та ін.] та розгорнуто викладена в монографії «Національний принцип. Етнополітична концепція нації» (2009 р.) [21], а також у колективній праці «Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації» (2015 р.) [23, с. 10–43]. Вона сутєво відрізняється від етнологічної теорії нації Е. Сміта, в якій етнос і нація – це «дві окремі концепції і дві різні історичні формації» [24, с.100]. Наша принципова позиція полягає у тому, що нація, незалежно від того – формувалась вона з народності чи з державної спільноти – є спільнотою найвищого рівня етнічного соціоцивілізаційного розвитку. Ми вважаємо, що чимала кількість націй – це нації гібридного типу – етнополітичні.

Коли держава на час її утворення охоплює переважно сформовану етнічну націю та доволі чисельні національні меншини, – в такому соціумі відбуватимуться *два націєгенетичні процеси*: 1) *зміцнення та розвиток базової етнічної нації та* 2) *формування модерної нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу*. Ці два процеси взаємодіють між собою, накладаються один на іншого, в результаті чого формується нація змішаного типу – етнополітична. Саме це характеризує динаміку націєтворення в суверенній Україні, яка належить до «переважно моноетнічних держав». За даними М. Дністрянського, у такого типу держав понад 80% території – ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. Водночас частка державотворчого етносу в абсолютній чисельності населення

становить не менше 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччина, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін.). В Україні, за даними перепису населення 2001 р., етнічні українці становили 77,8% і переважали майже на 95% території держави. Тоді показник етнотериторіальної мозаїчності дорівнював 0,10, що характерно для етнічно моноареальних держав [4, с. 59, 222–223].

Динаміка української етнічної та політичної націй представлена на рис. 1.1. Українська етнічна нація, завдяки сформованій національній культурі та наявності держави, яка має виражати й захищати її інтереси, а також власних інститутів громадянського суспільства, перебуває в точці U_1 і рухається у напрямі до точки P , що означає зростання політичної зрілості й організованості етнічних українців.

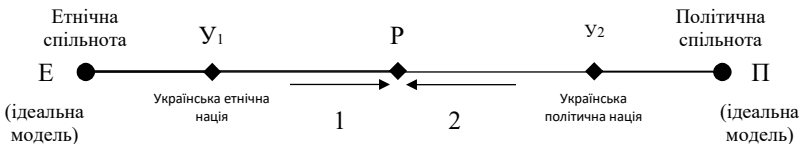

Рис. 1.1. Взаємозв'язок та динаміка української етнічної та політичної націй в суверенній Україні.

Українська політична (громадянська) нація, яка формується в суверенній Україні на основі демократичних цінностей, перебуває у точці U_2 і також, хоч і повільно, рухається до точки P . Етнокультурна самоорганізація політичної нації – це функціонування набутого в спільній життєдіяльності досвіду і традицій народами, що проживають на українській етнічній території. Політична самоорганізація української громадянської нації також базується на державній владі й місцевому самоврядуванні, оскільки Україна є загальнонародною демократичною державою – національною державою української політичної нації. Водночас варто звернути увагу на функціонування і вза-

ємодію політичних та політизованих інститутів громадянського суспільства, створених як окремими етнічними групами, так і спільними зусиллями громадян різних національностей.

Між точками У₁ та У₂, що символізують українську етнічну та українську політичну (громадянську) нації, існує певна динамічна рівновага, яка відповідає співвідношенню політичних сил та досягнутому компромісу між українською етнічною нацією, національними меншинами та українським соціумом загалом. Однак ця рівновага може набувати нового змісту в результаті розвитку цих національних утворень або перебувати в кризовому стані, якщо етнічна та політична нації будуть розвиватися всупереч засадам однієї із них. Саме така криза виникла, коли певні політичні сили у парламенті за підтримки органів державного управління ухвалили Закон України «Про засади державної мовної політики» (2012 р.), згідно з яким підривалася повноцінність української мови як державної, що загрожувало не тільки українській етнічній нації, а й консолідованому існуванню політичної нації в Україні.

Зазначимо, що просування українського соціуму до точки Р не означає розмивання української етнічної нації та національних меншин. Навпаки, в умовах демократії вони будуть утверджувати свій етнокультурний та політичний статус, хоча все більшою мірою відбуватиметься взаємодія і взаємозбагачення етнонаціональних культур та формування спільних механізмів політичної та етнокультурної самоорганізації. Особливо важливо, щоб українська етнічна нація залікувала рани, завдані їй у роки несuverенності; тоді вона зможе успішно виконувати роль головного державотворчого етносу. На думку окремих науковців, зокрема О. Хорошилова, покищо український етнополітичний організм (ЕПО) не має якості політичної нації. Як система, ЕПО міг би запрацювати, коли б ядро – українська етнонація – була здатна утримувати біля себе елементи периферії. «Проте, кількісно переважаюча етнічна більшість (українці – О. Р.), – зазначає автор, – сьогодні не в достатній мірі спромож-

на виконувати роль лідера... Серед основних причин цього не останнє місце належить значній субкультурній сегментованості українського суперетносу та, як наслідок, наявності регіональних типів ідентичностей його представників» [29, с. 8].

У процесі відродження та розвитку української етнічної нації все ще беруть участь колишні та новоспечені «фахівці» з розвінчування так званого «українського буржуазного націоналізму», які у розгляді українського питання вбачають розробку «концепції української України». Так, Ф. Рудич вважає, що за президентства В. Ющенка на державному рівні формувалася не «національна ідеологія», а «ідеологія титульної нації», «що внесло розкол у багатонаціональне українське суспільство і поставило під загрозу цілісність України» [22]. Зазначимо, що нова влада, яка діяла після Революції гідності, відновила інтерес до назрілих проблем української етнічної нації і зробила частину з них предметом своєї цілеспрямованої діяльності. Це стосується освітніх реформ, консолідації українського православ'я, утвердження ролі української мови як державної та ін. Однак ідеологічна та політична боротьба між проукраїнськими та проросійськими силами триває і набуває нових форм. У «Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» П. Порошенко зазначив: «Ми бачимо, як п'ята колона піднімає голову, намагається зібрати до купи різні свої шеренги, користуючись перевагами демократії, активізується в інформаційному просторі. Наше завдання надзвичайно складне – дати їм відсіч, не порушуючи норм європейської демократії» [16, с. 31]. Після президентських та парламентських виборів 2019 р. в етнополітичному просторі України відбулися певні зміни: офіційна влада намагається урівноважити націєтворчий процес, максимально лібералізувати його, але проросійські сили, при підтримці зовнішніх чинників, прагнуть відновити свій домінуючий статус.

За умов, що склалися, вітчизняні науковці, органи публічної влади та інститути громадянського суспільства повинні приділя-

ти більше уваги націєтворчому процесу, зокрема, українській етнічній нації. Насторожує той факт, що в проєктах нової редакції Конституції України чи змінах до неї питання про правове визначення української етнічної нації, її зіставлення з громадянською нацією в Україні вирішується таким чином, що новітні конституціоналісти взагалі уникають поняття «українська нація» і послуговуються термінами «український народ» чи просто «народ», а останнім часом все частіше використовують поняття «народ України». Його, як відомо, наполегливо обстоювати комуністи у 90-х роках минулого століття, коли питання «хто кого?» (українські патріоти подолають прорадянські та проросійські сили, чи другі здатні на реванш) було доволі актуальним, а термін «український народ» вважався надто «націоналістичним». Йдеться про проєкти Основного Закону України, розроблені останніми роками Інститутом стратегічних досліджень «Нова Україна» (директор А. Ярмолаєв), Інститутом вільної економіки (директор М. Чернишов), Асоціацією міст України, доктором юридичних наук В. Журавським та іншими.

Завершуючи означення основних теоретичних підвалин української нації, зауважимо, що політико-правовий та етнокультурний компоненти національної спільноти, поєднуючись, зумовлюють синергійний ефект, у результаті якого їх спільне функціонування суттєво перевищує обсяг окремо взятих потенціалів етнокультурної та політико-правової самоорганізації. Політична система нації, її головний інститут – національна держава – сприяє національній мові як необхідному засобу комунікації членів спільноти, надає їй статусу державної; держава, її освітня система, ЗМІ, військо, органи державного управління та місцевого самоврядування займаються важливою діяльністю з формування національної свідомості та історичної пам'яті народу, утвердження ідей, цінностей і принципів державного та суспільного ладу.

З іншого боку, етнокультурна система озброює політичне співтовариство та його політичну систему історичним досвідом,

перевіреними часом традиціями, знаннями та уявленнями, формує національну мрію та національну ідею, яка об'єднує народ у боротьбі за втілення ідеалів і цілей. Етнокультурна система соціуму легітимізує політичну владу, формує лояльне ставлення до неї, захоплює до участі в управлінні державними і суспільними справами, формує національну ідеологію як необхідну основу державної стратегії і тактики та підтримує належний рівень патріотизму.

Логічно припустити, що коли в українському суспільстві ведуться затяжні дискусії про сутність і тенденції націєтворчих процесів, не приймаються ефективні рішення, необхідно виробити ідеологію радикальних перемін, дати їй наукове підґрунтя. В першу чегу слід звернути увагу на такі традиційні проблеми і дискусійні питання:

Що таке нація і до якого типу національних спільнот належить український народ?

Чи є Україна національною державою?

У чому суть сучасної української національної ідеї?

Як пояснити парадокси національної політичної культури.

Які загрози несе традиційний український менталітет?

Чому в Україні ефективно не реалізуються засади публічної політики та демократії?

Як побороти корупцію, що підриває національну безпеку?

Чому не робимо належних висновків з історії свого народу?

На ці та інші питання автор дав свою відповідь у книзі «Націологічні засади модернізації українського суспільства», яка опублікована у видавництві Академії політичних наук України «Політія» у 2020 році [20].

З огляду на вищесказане про стан і перспективи української нації можна зробити такі *висновки*.

По-перше, українська етнічна нація – це об'єктивна реальність, яка має право на наукове осмислення та означення відповідним поняттям в Конституції та інших політико-правових документах. Ця нація вижила впродовж століть підневільного іс-

нування і нині консолідує навколо себе національні меншини, які проживають на її споконвічній території. Так звана «політична нація України» може зазнати дезінтеграції, якщо українці втраять свій суверенітет, оскільки головна умова формування та існування громадянської нації – наявність власної держави. Щоб цього не допустити, провідна верства української нації, усі свідомі українці повинні самовіддано обстоювати безпеку та дбати про розвиток своєї спільноти, яка є головною консолідуючою силою держави та українського суспільства.

По-друге, успішне формування української громадянської нації можливе лише за умови відродження та всебічного розвитку української етнічної нації. Вона має стати соціальною, культурною та політичною основою консолідованого на демократичних засадах соціуму. Нерозуміння цієї закономірності – одна з головних причин перманентної глибокої кризи суверенної української держави та суспільства, коли проросійські політичні сили намагалися заморозити деформований стан української етнічної нації, стверджували, що в проголошеній державі є два державотворчі етноси – українці та росіяни (мовляв, так склалося історично), та здійснювали курс на зближення з Російською Федерацією задля відновлення імперії.

По-третє, українська етнічна та політична нації як об'єктивно існуючі соціальні системи, перебувають у діалектичній єдності та значною мірою соціально, культурно й політично перекривають одна іншу. Мистецтво ефективної етнополітики полягає в тому, щоб розбудова громадянської нації не підривала життєвих потреб та інтересів титульної нації й етнічних меншин. З іншого боку, розбудова та зміцнення української етнічної нації не повинна гальмувати закономірний процес формування української громадянської нації.

По-четверте, продуктивною є ідея «внутрішньої нації» або «нації-еліти», без формування якої не може успішно формуватися загальносоціумна нація. Реалізація цієї ідеї в незалежній Україні є вельми актуальною, оскільки саме фрагментарність

української еліти – одна з головних перешкод на шляху відродження української етнічної нації та формування громадянської спільноти.

По-п'яте, націологія як наукова галузь, має свій об'єкт дослідження та своє призначення в суспільстві. Вироблені нею поняття та обґрунтовані закономірності мають усвідомлювати та творчо використовувати політичні діячі, у тому числі в розробці стратегії суспільного розвитку та в законодавчому процесі. Щодо категорії «нація», то актуально дати їй узагальнене визначення, яке б виражало глибинну сутність відповідного феномена. Ця сутність полягає в тому, що нації – це спільноти, в яких діалектично поєднуються етнокультурний та політико-правовий механізми саморганізації соціуму, підпорядковуючи собі всі інші сфери життєдіяльності народу: економічну, соціальну, зовнішньополітичну, оборонну тощо.

По-шосте, використання в Конституції України термінів «українська нація» в етнологічному сенсі та «Український народ» у смислі громадянської нації відповідає Рекомендації ПАРЄ, оскільки вона чітко визначає зміст та розділяє ці поняття, надає пріоритет останньому, який позначає носія суверенітету та єдине джерело влади в Україні. Однак у процесі вироблення нової редакції Основного закону доцільно поруч із поняттям «український народ» використовувати термін «українська громадянська нація».

По-сьоме, вітчизняні соціогуманітарні науки, система освіти й ЗМІ мають цілеспрямовано утверджувати ідеї всебічного розвитку української етнічної нації та розбудови української громадянської спільноти, їх діалектичного взаємозв'язку та взаємодії. Водночас слід боротися з ідеологічними викривленнями сутності, історії та перспектив формування модерної української нації у світі, який критично переосмислює «здобутки» глобалізації.

Література

1. Всесоюзний референдум про збереження СРСР. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%81%D0%85%D1%81%D0%>.

2. Горовський Ф., Картунов О., Римаренко Ю. Нація. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ, 1996. С. 121–123.
3. Декларація про державний суверенітет України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/shov/55-12>.
4. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 490 с.
5. Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація? *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 44–54.
6. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / [пер. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. І. Лизогуб]. Харків : Центр освіт. ініціатив, 2001. 176 с.
7. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів : Астролябія, 2008. 368 с.
8. Конституція України. Суми : ТОВ «ВВП Нотіс», 2019. 56 с.
9. Котигоренко В. Націотворчий процес суспільних криз в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3–4. С. 153–174.
10. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз): моногр. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
11. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? *Націоналізм. Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К. : Смолоскип, 2000. С. 593–626.
12. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. URL : diaspora.org.ua/wp-content/uploads/3615/file.pdf
13. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5. С. 15–22.
14. Основи етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю. Римаренка. Київ : Либідь, 1997. 656 с.
15. Поліщук О. Українська політична нація – міф чи реальність? *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 1. С. 170–178.

16. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». *Суспільно-політичні процеси*. Київ : Політія, 2018. С. 12–36.

17. «Про поняття «нація» : Рекомендація ОБСЄ №1735 від 26 січня 2006 р. *Реферативний огляд європейського права* / за заг. ред. В. О. Зайчука. Київ, 2006. Вип.1. С. 25–27.

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14.12.1999 № 10-рп/99. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/y010p710-99/print>.

19. Рудакевич О. Діалектика етнічної та політичної націй у поліетнічній державі. *Політичний менеджмент*. 2012. № 4–5. С. 114–120.

20. Рудакевич О. М. Націологічні засади модернізації українського суспільства. Київ : Видавництво Політія, 2020. 360 с.

21. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.

22. Рудич Ф. Політична нація: передумови утвердження єдиної держави. URL : <http://viche.kitv.ua/journal/2267/?fbclid=IwAR1hx88MGUO17z5zTFe6FKoJN87>.

23. Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації : моногр. / авт. колектив : О. М. Рудакевич (керівник) та ін. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 256 с.

24. Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації. *Формування української нації: історія та інтерпретації*. Матеріали круглого столу істориків України. Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р. Львів, 1995. С. 23–42.

25. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / [з англ. пер. П. Тарашук]. Київ : Основи, 1994. 223 с.

26. Старосольський В. Теорія нації / Передмова Ірини Кресіної. Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка; Київ : Вища школа, 1998. 157 с.

27. Степико М. Т. Щодо поняття нація. *Українська політична нація: проблеми становлення* / за заг. ред. М. М. Розумного. Київ: НІСД, 2012. С. 23–31.

28. Субтельний О. Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України. *Сучасність*. 1994. С. 66–71.

29. Хорошилов О. Ю. Формування української політичної нації: передумови та перспективи : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2003. 17 с.

30. Шкляр Л. Етнополітика: структурні елементи та механізми реалізації. *Генега: Історія. Політологія*. 1997. № 1. С. 225–233.

1.2. Українська стратегема як складова національної та європейської ідей

Важливою умовою сталого розвитку української нації в умовах динамічних міжнародних відносин та посилення глобалізаційних процесів є вироблення та реалізація науково опрацьованої та реалістичної стратегії розвитку українського суспільства і держави. Національна стратегема як концентроване вираження вектору національного розвитку, тісно і нерозривно пов'язана з національною ідеєю, і, більше того, є важливим компонентом останньої. Тому науковий аналіз стратегеми вимагає врахування даного факту, а політична практика повинна забезпечувати наповнення стратегічних планів національною ідеєю, особливо щодо перспектив втілення певної моделі модерної української нації та реалізації сутнісних рис української національної держави. Слід також мати на увазі, що український народ історично і ментально належить до європейської континентальної спільноти і прагне повернутися у лоно європейської культури, від якої її було на-

сильно ізольовано після угоди козацької держави з Московією. Отже, мова йде не лише про стратегію розвитку України у контексті української національної ідеї, а й ідеї об'єднаної Європи, європейської ідеї.

Однією із причин відсутності необхідної кореліції змісту національної стратегією і національної ідеї є відсутність консенсусу щодо розуміння сенсу поняття «національна ідея», її структурних складових та актуального змісту. Так, п'ятий Президент України П. Порошенко у свій час назвав національною ідеєю вступ України в Європейський Союз: «Європа, – наголошував він у травні 2016 р, – це національна ідея, яка панує в серцях українців, яка об'єднує український народ, об'єднує всю нашу країну» [5]. Наприкінці 2017 р. ця ідея була доповнена орієнтацією на вступ України в НАТО. «Членство в ЄС, як і вступ у НАТО, – зазначив П. Порошенко, – безумовно залишається нашою стратегічною метою» [9]. Напередодні президентських виборів 2019 р. у Конституції України було закріплено курс держави на вступ у ЄС та НАТО, а Президента України було узаконено гарантом реалізації стратегічного курсу держави на отримання повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Але, не дивлячись на цілком слушні ініціативи П. Порошенка, народ обрав главою держави В. Зеленського, який в інавгураційній промові «нашу національну ідею» визначив так: «Об'єднавшись – зробити неможливе. Всупереч усьому!» [23]. Мовляв, тільки об'єднання зусиль усіх громадян дасть змогу Україні вийти на глобальний рівень і розмовляти з усім світом нарівні.

Слід зазначити, що серед політиків та експертів існують й інші думки щодо головної мети розвитку українського суспільства. Так, колишній член Венеціанської комісії, голова української громадської організації «За демократію через право» М. Ставнійчук, відповідаючи на питання «Хто керує Україною?», висловила так: «Україною керує хаос і абсолютна відсутність забезпечення національної ідеї, національного

інтересу, абсолютне небачення, куди ми рухаємось. Не може бути завданнями держави вступ у ЄС та НАТО, – наголосила вона. Це не наша мета, як така». «У статті 1 Конституції України, – продовжувала вона, – записано: Україна суверенна, демократична, правова і соціальна держава. Це і є нашою метою, а вступ у ЄС чи НАТО – засоби реалізації мети» [28].

Не можна стверджувати, що вітчизняне суспільствознавство не докладає зусиль, щоб усвідомити стан та перспективи розвитку української нації, її ідею. Серед опублікованих праць на цю тему відзначимо дослідження В. Горбатенка, О. Гриніва, О. Забужко, І. Кресіної, П. Мироненка, М. Михальченка, М. Недюхи, М. Ожевана, М. Розумного, В. Ткаченка, А. Фартушного та ін. [3–4; 7–8; 13–18; 29; 31].

Розглядаючи публікації, присвячені темі «Українська національна ідея», доцільно звернути увагу на записку Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України «Концептуальні засади визначення національної ідеї», яка була підготовлена за дорученням Кабінету Міністрів України і опублікована в книзі академіка І. Кураса «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004 р.). У цьому документі національна ідея визначена як «...суспільний проєкт загальнонаціонального масштабу, невід’ємною частиною якого є певне уявлення про об’єктивне становище нації, її цінності й проблеми, а також загальнонаціональні цілі та шляхи їхнього досягнення» [12, с. 633]. У ній автори обґрунтовують ідеї про доцільність формування в Україні політичної нації.

Загалом позитивно оцінюючи «Концептуальні засади визначення національної ідеї» як науково-теоретичну та пізнавально-світоглядну працю, яка відіграла певну роль у виробленні офіційної позиції влади щодо змісту сучасної української ідеї (принаймні президенти України після Л. Кучми не заявляли, що «національна ідея в Україні не спрацювала»), звернемо увагу на певні упущення в ній та дискусійні питання. По-перше, у праці політологів відсутнє належне обґрунтування національної ідеї як

наукового поняття. По-друге, не проаналізовані структурні компоненти національної ідеї та місце і роль у ній стратегічної ідеї нації – національної стратегієми. По-третє, дискусійним, на нашу думку, є твердження про необхідність формування в Україні нації політичного типу в західноєвропейському чи американському трактуванні поняття, залишаючи без відповіді питання про подальшу долю української етнічної нації, а також сутнісні риси модерної української спільноти. По-четверте, в структурі національної ідеї на більшу увагу заслуговує ідея української національної держави, потреба у реалізації якої недооцінюється вітчизняною етнополітологією та офіційним політикумом. По-п'яте, слід більш ґрунтовно опрацювати питання про взаємозв'язок та взаємодію національної та соціальної ідей в націєтворчому процесі. По-шосте, варте уваги питання про співвідношення мети, засобів і умов у структурі та динаміці національної ідеї, на що звернула увагу М. Ставнійчук. Зазначені зауваження можна адресувати і основному масиву публікацій, присвячених українській національній ідеї.

Мета даного підрозділу – розкрити суть поняття «національна стратегієма» як важливої складової національної ідеї та визначити її актуальний зміст для сучасного українського суспільства в контексті євроінтеграційних процесів.

Щодо суті національної ідеї, зазначимо, що її особливість як форми суспільної свідомості полягає в тому, що в ній у органічній єдності перебувають процеси відображення об'єктивної дійсності та окреслення практичної мети. Дослідник ролі суспільних ідей у житті сучасних націй М. Розумний визначає суспільну ідею як «результуючий вектор суспільного самоусвідомлення, що виражає ключову проблему суспільного розвитку у вигляді генеральної альтернативи» [18, с. 47].

Досліджуючи національну ідею, слід розрізняти широке та вузьке трактування поняття. На нашу думку, широке розуміння національної ідеї охоплює три відносно самостійні, але взаємопов'язані концепти: ідею нації, ідею національної держа-

ви та національну стратегему. Твердження про трикомпонентну структуру національної ідеї та її обґрунтування відображено в публікаціях автора, у т. ч. в статті «Національна ідея» в енциклопедичному виданні «Новітня політична лексика» (Львів, 2015) [19, с. 244–245].

Оскільки в структурі національних потреб наявні потреби-цілі, потреби-засоби та потреби-умови, то і в змісті національної ідеї важливо розрізняти її відповідні складові: національну ідею-мету, національну ідею-засіб та національну ідею-умову.

Національна стратегема (дав.-гр. *strategema* – «військова хитрість»). У широкому сенсі стратегема (або стратагема) – «певна ідея, абстракція стратегії поведінки, що має привести до успіху» [26]), акумулює основні цілі розвитку спільноти задля втілення досягнень сучасної цивілізації та забезпечення заможного й щасливого життя громадян держави. Що є предметом дослідження та практичного втілення національної стратегеми: нація як спільнота; держава як суспільний інститут; країна як поєднання національного соціуму та національної держави; економічна, соціальна, політична, правова чи духовна сфери суспільного життя?

Відповідаючи на питання, звернемо увагу на те, що у вітчизняній літературі є спроба розділити генезу української ідеї на два етапи: державотворчий та країнотворчий. Автор цього підходу М. Недюха наголошує, що національна ідея повинна відобразити перспективи розвитку країни і суспільства, а не лише держави. «Слабкими ланками «процесу реалізації української національної ідеї, її втілення в житті сучасної України – як країни, держави і суспільства на етапі суверенного розвитку, – зауважує він, – можна вважати відсутність належного діалогу держави і суспільства, громадян країни і влади..., несформованість політичних ідеологій та, зокрема, відсутність правової ідеології як складової правової системи та засобу формування правової свідомості» [16].

Не заперечуючи ні особливого сенсу поняття «країна», ні факту недостатньої уваги до правового закріплення засад вза-

ємодії суспільства і держави, вважаємо за необхідне зазначити, що із набуттям українським народом суверенітету і державності, процес націє- та державотворення триває і набуває нового змісту. З огляду на це вважаємо доречним подальше дослідження реалізації ідеї української нації та ідеї української національної держави, а також української національної стратегіми.

Для конкретизації об'єкта і предмета національної стратегіми доцільно використати такі поняття етнополітології як «етносоціальний організм» та «етнополітичний організм» (ЕСО та ЕПО). Етносоціальний організм, крім етнікоса (етнічної культури та самосвідомості як специфічного компонента етнічної спільноти), охоплює всі інші сфери життєдіяльності реального етнічного формування, без яких він не може ні фізично, ні духовно існувати. Термін етнополітичний організм – ще ширше поняття, яке, крім ЕСО титульного етносу, містить ЕСО національних меншини, які функціонують у рамках політичного союзу (держави).

Отже, якщо ідея нації стосується насамперед національної спільноти, а ідея національної держави – її держави, то ідея національної стратегіми характеризує напрям магістрального розвитку всього українського етнополітичного організму.

Серед основних завдань вироблення та реалізації національної стратегії українського народу, наш погляд, особливу увагу слід звернути на формування на основі української етнічної нації консолідованого та цілеспрямованого суспільства, яке об'єднає всі етнічні групи країни (становлення української етнополітичної нації); розбудову та зміцнення України як ефективної національної держави, спроможної реалізувати стратегічний план країни; втілення в життя амбітних, але реалістичних соціально-економічної та культурної програм, як важливих складових національної ідеї; подолання залишків комуно-більшовицької ідеології та входження в культурний та політико-правовий простір західно-європейської цивілізації. Два перші завдання, які більшою мірою стосуються ідеї нації та ідеї національної держави, проаналізо-

вані нами в ряді публікацій [20; 21], тому зупинимося на інших зазначених проблемних питаннях.

Соціальна або ширше – соціально-економічна ідея завжди відігравала важливу, а то й головну роль в історичних процесах українського народу. Як резонно зазначає А. Колодій, – «прагнення до соціальної справедливості, велика питома вага соціально-економічних цінностей, як характерні риси української національної свідомості, позначились і на перебігу козацьких війн, і на поразці Мазепи, і на долі УНР» [11, с. 69]. Не випадково вітчизняні політичні партії після поразки української національно-визвольної революції 1917–1920 рр. включили в свої програми потужні соціальні блоки, які значну увагу приділяли економічним підставам суспільних трансформацій, зростанню добробуту народу, соціальній захищеності населення, соціальній справедливості та соціальній демократії

Чи можна вважати соціально-економічні перспективні плани складовою національної ідеї? Очевидно, так. Політична ситуація в сучасному українському суспільстві показує, що навіть із регіонів, у яких сформувався відносно високий рівень національної свідомості та самосвідомості, особи різного соціального статусу покидають омріяну суверенну українську державу, щоб мати можливість прогодувати сім'ю, навчати дітей, не дати зруйнувати свій бізнес і не втратити зароблені гроші. Це дуже непростий вибір, бо доводиться покидати власне культурне середовище, домівки, рідну природу, могили предків. І ще невідомо, як складеться їх доля в інших державах, чи зможуть вони сприйняти чужий менталітет та вижити в суворому конкурентному середовищі. З огляду на сказане, можна стверджувати, що соціально-економічна ідея є органічною складовою національної ідеї, усіх її компонентів, у т. ч. національної стратегіми. Очевидно, що національна держава повинна бути не лише демократичною та правовою, а й соціальною, економічно та духовно розвиненою.

Після Революції гідності була ухвалена «Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», яка передбачає 62 загальнонаціо-

нальні реформи і визначає чотири вектори руху країни: її сталий розвиток; безпеку держави; відповідальність та соціальну справедливість, гордість за Україну в Європі та світі [27]. Але за чотири роки «реалізації» стратегії показники економічного, соціального та гуманітарного розвитку країни зазнали суттєвого спадання. Серед головних причин такого стану – відсутність наукового осмислення реального стану та динаміки сфер суспільного життя в глобалізованому світі, а головне – не сформованість зрозумілої для народу та надихаючої національної ідеї. У зазначеній Стратегії про українську національну ідею сказано так: «Революція гідності та боротьба за свободу створили нову українську ідею – ідею гідності, свободи і майбутнього». Де ж тут вираження основної проблеми суспільного розвитку і де вектор її розв'язання?

Причину стагнації економіки та інших сфер суспільного життя слід шукати в процесах та явищах, які відбувалися в перші роки незалежного існування України. Академік НАН України М. Згуровський, під керівництвом якого працює Світовий центр даних «Геоінформатика та сталий розвиток», який спеціалізується у сфері моделювання процесів сталого розвитку та оцінювання глобальних загроз для безпеки та якості життя, зазначив, що в 1991 р. незалежна українська держава «зіткнулася з нерозумінням власними національними елітами місця і ролі нації в новому світовому порядку» [10, с. 20] Україна була «втягнута» новими фінансово-олігархічними групами у фазу стихійного накопичення капіталу, притаманному «дикому капіталізму», конфлікт між якими і загальнонаціональними інтересами суспільства завершився перемогою перших, що в решті-решт привело до формування олігархічної моделі управління країною. Спадання економіки за роки незалежності становило 60%. і Україна опинилася на одному з останніх місць у Європі за рівнем життя народу.

Після Революції гідності група вітчизняних та зарубіжних науковців під керівництвом М. Згуровського розробила аналітико-прогностичний документ під назвою «Форсайт 2016: сценарій соціально-економічного розвитку України до 2020 і 2030 років»

[32]. З'ясувалося, що з восьми найбільш імовірних варіантів розвитку України – шість мають небажаний, негативний характер. На період до 2020 р. – це сценарії «Консервування кризи» (ймовірність реалізації – 50–60 %); сценарій «Суверенний дефолт» (ймовірність настання – 30%), коли у стані банкрутства держава зовсім не зможе виконувати свої внутрішні та зовнішні зобов'язання; при цьому, як зазначають експерти, – суверенітет держави практично буде втрачено, а принципи питання її функціонування, зокрема влаштування економіки та соціальних інститутів, форми сплати боргових зобов'язань та інші, будуть врегульовуватися на міжнародному рівні» [32, с. 15]; і сценарій «Колапс». Останній може виявитися в умовах продовження конфлікту на Сході України, некерованості виходу України із «несуверенного дефолту» та продовження неефективної державної політики. В Україні «виникне хаотичний революційний стан з декількома центрами впливу різних сил, включаючи вплив деструктивних сил». Появляться мільйони біженців як до Росії, так і країн ЄС, що створить умови для дезінтеграції української держави. Але, як вважають науковці, провідні держави світу, дадуть Україні практичну допомогу, а тому ймовірність такого розвитку подій перебуває на рівні 5% [32, с. 15–16].

Серед негативних сценаріїв розвитку країни до 2030 р. є такі: «Чужа суб'єктність» (втрата суб'єктності в економічній сфері (ймовірність реалізації 25%); «Сіра зона» – рух України до моделі буферної зони між Росією та країнами ЄС. Вона буде характеризуватися бідністю населення, високим рівнем корупції і злочинності, поширенням різноманітних хвороб тощо. Ймовірність сценарію 15%; «Дезінтеграція», коли справдяться прогнози типу «Суверенний дефолт» та «Колапс». У таких умовах «зادля збереження своєї ідентичності і створення майбутньої державності в 3-х, 4-х регіонах України можуть сформуватися більш компактні соціально-етнічні утворення... Ці утворення можуть претендувати на отримання державної незалежності або приєд-

нання до сусідніх держав» (ймовірність реалізації сценарію 3%) [32, с. 16–17].

До 2020 р. позитивний характер має сценарій «Оптимістичний», але ймовірність його реалізації лише 15%. Він може стати чинним в умовах завершення україно-російської війни, і коли вектори дії влади та соціальної активності населення максимально зближаться.

В рамках довготривалої перспективи (до 2030 року) оптимістичним є сценарій «Збалансований розвиток». Для цього до 2020 року має бути реалізований «Оптимістичний сценарій». Україна стане самодостатньою і набуде ознак економіки сталого розвитку (ймовірність сценарію 15 %) [32, с. 17].

За станом на кінець 2020 р. очевидним сценарієм є «Консервування кризи», що вимагає від влади рішучих та енергійних дій, які б відвернули загрозу довготривалої тотальної кризи. Для цього, на нашу думку, програма соціально-економічного та культурного розвитку України має бути доповнена сучасним змістом ідеї модерної української нації та національної держави, тобто іншими складовими української національної ідеї.

Стратегічним цілям української нації особливо активно протистоїть Росія та путінська пропаганда. Ворожа пропагандистська машина поширює в світі та поміж росіян ідею про те, що Україна – «штучна», «недієздатна», «неспроможна» держава, «держава, що не склалася», «кавзідержавна», «failed state». Ідеолог неоєвразійства О. Дугін у 2004 р. заявляв: «Єдина Україна – це геополітичний нонсенс... Або вона повинна визначитися в євразійському напрямі, куди більшість її цивілізаційних територій тяжіють, або вона повинна бути розколота. Єдиної України, орієнтованої, інтегрованої на західну європейську цивілізацію, просто не може бути...» [33]. У 2006 р. ця точка зору була розвинута: «Велика Росія, – наголошував О. Дугін, – повинна включити в себе не тільки те, що відколюється від пострадянських держав, що не відбулися, які сліпо рвуться до НАТО, щоб згинуть в атлантизмі та глобалізмі, втративши гідність, ідентичність і майбутнє. Велика Росія повинна включати

і Молдову, і Грузію, і Україну, а не тільки Придністров'я, Південну Осетію чи Крим» [6]. Поруч з поняттям «failed state» (держави, що не відбулися або розпалися) російський ідеолог вживає й інший термін – «turn country» – країна, призначена для розпаду, країна з національною державністю, що не відбулася, яку надто пізно формувати, і для збереження якої немає жодних внутрішніх підстав.

Подібні аргументи також використовують офіційні особи Російської Федерації на міжнародних самітах, починаючи з часу, коли Україна подала заявку на надання їй ПДЧ для вступу в НАТО, і по нинішній час, коли Росія воює з державою, якій вона дала гарантії територіальної цілісності. Так, В. Путін, виступаючи у 2008 р. на саміті НАТО в Бухаресті переконував лідерів альянсу в тому, що Україна – це держава, яка не відбулася і їй не місце в цій військово-політичній організації. Зокрема він сказав: «Україна, взагалі, складна дуже держава. Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, вона була створена за радянських часів; вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії... від Росії величезні території одержала на Сході та на Півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо ще внести туди натівську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на грань існування самої державності» [2]. З огляду на сказане стає зрозумілим, чому Росія здійснила воєнну агресію проти Грузії, коли та мала реальну можливість підписати угоди про ПДЧ та проти України, коли вона була за крок до укладення угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Важко сперечатися з фактом, що на п'ятому році воєнного протистояння на Сході країни українська держава зазнала значних втрат та руйнувань і, що її державна спроможність (функціональна та інституційна) суттєво знизилася. До того слід додати, що значне зниження дієздатності української держави відбулося в роки президенства В. Януковича, який фактично здав державу під зовнішнє управління Москви. Згідно з «Індексом недієздатності держав» та відповідним міжнародним рейтингом Україна

перебувала в групі держав з рівнем стабільності нижче середнього. Якщо у 2010 р. вона займала 109-те місце, то у 2013 р. – 117-те [34]. Після Революції Гідності Україна поволи піднімалася у своєму рейтингу, зокрема у 2016 р. вона посідала уже 85 місце, тобто вийшла із зони «небезпечної ситуацій» і увійшла до переліку країн із «поганою стабільністю».

За обставин, що склалися в Україні, окремі політологи висуюють ідею запровадження зовнішнього правління української державою з боку західних держав. Чи не суперечить це головній засаді існування будь-якої держави: бути суверенним утворенням як з точки зору внутріполітичного життя, так і міжнародних відносин? Очевидно, так. Однак, коли питання поставити ширше, усвідомлюється ймовірність втрати української державності на тривалі роки. «Попередній аналіз показує, – зазначає П. Мироненко, – що в умовах воєнно-політичного конфлікту з Російською Федерацією, яка намагається знищити державну незалежність України як ззовні, так і з середини..., сама Україна не може впоратися» [14, с. 13]. Як додатковий аргумент, політолог наводить приклади повоєнної Німеччини, Японії та Південної Кореї, які тривалий час функціонували під зверхністю США та інших держав-переможців. Це дало змогу швидко подолати економічну розруху та кадрову кризу, зміцнити державність і суверенітет цих країн.

Але народ, на відміну від влади, має рішучий бойовий настрій і на загал обурюється поведінкою очільників держави щодо їх ходіння по світу з простягнутою рукою та небажанням подолати корупцію й казнокрадство в державі. На нашу думку, допомога Україні ззовні має полягати у якнайшвидшому усуненню олігархів від влади, а також у розбудові нашої країни як національної держави. Український народ чверть століття терпить засилля олігархів. Не випадково в народі поширилася думка про «внутрішню окупацію української держави» інонаціональними групами. До влади повинні прийти ті, для кого українська національна ідея – це заклик до самовідданої боротьби на благо

народу. Уся влада та система державного управління мають бути трансформовані на засадах національної ідеології, ядро якої – національна ідея.

Над проблематикою національної і державної безпеки та їх складових в Україні працює чимала когорта науковців. Їхня діяльність активізувалась напередодні й після ухвалення Закону України «Про національну безпеку України» (2018 р.) (праці В. П. Горбуліна, О. П. Дзьобаня, В. Г. Кременя, А. Б. Качинського, І. Ф. Коржа, О. І. Косілова, Х. В. Приходько, Г. П. Ситника, В. М. Олуйка, О. А. Чувакова, І. А. Юрія та ін.

У згаданому Законі певним чином сформульовано дефініцію поняття «національна безпека», визначені її суб'єкти, об'єкти та принципи, заходи з забезпечення країни від внутрішніх та зовнішніх загроз. Водночас все ще наявні теоретико-методологічних проблем осмислення сутності та змісту категорії «національна безпека»: домінують радянські естатичні й авторитарні традиції визначати безпеку країни через поняття «державна безпека», підпорядковуючи йому смисл національної безпеки або ототожнюючи їх; як не парадоксально, поняття «нація» не фігурує ні в переліку об'єктів, ні суб'єктів національної безпеки, а замість нього вживається абстрактний термін «суспільство»; з поля зору випадає така соціальна реальність, як українська етнічна нація, яка має значні безпекові проблеми в умовах відродження та модернізації; в контексті вивчення національної безпеки не наголошується на тому, що головним інструментом її забезпечення є не просто держава, а національна держава, і що формування такої держави поки що не завершене; в дослідженнях безпекової теми творчо не використовуються досягнення сучасної етнополітології щодо сутності та різновидів нації, теорії національної генези та розвитку націй в умовах модерну та постмодерну; недооціненою є роль громадянського суспільства, його інституцій у реальних процесах захисту суверенітету й цілісності як української етнічної, так і української політичної нації; поглибленого дослідження потребує роль основних складових національної безпеки у її

формуванні та функціонуванні: державної, політичної, економічної, соціальної, культурної (етнокультурної), інформаційної, екологічної та інших безпекових компонентів національного буття.

Ведучи мову про співвідношення національної та державної безпеки, слід мати на увазі, що, по-перше, в умовах демократії життєво важливі інтереси нації, її членів стоять вище інтересів держави, а тому пріоритетною є національна безпека, тобто державна безпека підпорядкована убезпеченню нації. По-друге, лише народ, члени нації можуть визначати тип державного правління та устрою, функції держави. В Конституції України вказано, що «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами». По-третє, надмірна етатизація національної безпеки веде до встановлення авторитарного чи тоталітарного режимів, що часто виправдовується гіперболізацією загроз державній безпеці. По-четверте, як показує український та зарубіжний досвід, національна безпека може бути підірвана через антинародну політику самої держави та зраду національних інтересів правлячою елітою. По-п'яте, в умовах сучасного світу безпека національної спільноти може бути надійно убезпечена лише дієздатною національною державною, яка відповідно захищена силами спеціальних державних органів, інституціями громадянського суспільства та міжнародними організаціями на основі безпекових угод. У цьому сенсі державну безпеку можна вважати вищим рівнем функціонування національної безпеки [21, с.226–227].

У вдосконаленні державної безпекової політики покликана відіграти «Стратегія національної безпеки України», що ухвалена Радою національної безпеки і оборони України та введена в дію Указом Президента України 14 вересні 2020 р. У цьому документі пріоритетами національних інтересів та забезпечення національної безпеки визнано такі: відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України;

суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейська і євроатлантична інтеграція [24]. На першому місці серед напрямів реалізації цих пріоритетів стоять відновлення миру, територіальної цілісності та державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях України на основі міжнародного права, а також забезпечення міжнародно-правових, політико-дипломатичних, безпекових, гуманітарних та економічних заходів, спрямованих на припинення Російською Федерацією незаконної окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь. Передбачено також «розвиток особливого партнерства з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття повноправного членства України в НАТО» [24]. Серед поточних та прогнозованих загроз національній безпеці України вказується на те, що сучасна модель глобалізації уможливила поширення міжнародного тероризму та міжнародної злочинності, зокрема у кіберпросторі, наркоторгівлі, торгівлі людьми, релігійного та ідеологічного фундаменталізму, нелегальної міграції, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, розповсюдження зброї масового ураження тощо. Окремим пунктом серед заходів реалізації Стратегії національної безпеки зазначається, що потрібний неослабний громадський контроль за діяльністю органів державної влади щодо реалізації Стратегії силами громадянського суспільства. Документом передбачено розроблення п'ятнадцяти стратегій для окремих сфер національної безпеки – воєнної, інформаційної, кібернетичної, зовнішньополітичної тощо. Однак розробники базового стратегічного документу напередбачили планування безпекових заходів у сфері етнополітичних відносин і обійшли стороною питання про національну ідею. Поняття «нація» вжито лише один раз, коли йдеться про захист української культури та ідентичності: «рішуче протистояти гуманітарній агресії, розвивати українську культуру як основу консолідації української нації та зміцнення її ідентичності» (пункт 46).

Важливим аспектом сучасної української національної стратегії є ідея європеїзації українського народу, яка вимагає не так вступу України у Європейський Союз, як «розбудови Європи» в українські державі. Ця ідея у тій чи іншій формі висловлювалася більшістю політичних та соціальних сил країни, а під час Революції гідності утвердилася в гаслі «Україна – це Європа!». Особливо енергійно ідею підтримувала українська молодь та студентство. На жаль, Крим та східні області держави під впливом російської пропаганди та вітчизняних проросійських партій не підтримали європейських прагнень більшої частини країни, що в умовах агресивної неоімперської політики Москви призвело до політико-ідеологічного розколу країни. Головний сенс ідеї європеїзації полягає в утвердженні в українській дійсності цінностей, принципів і стандартів життя високорозвинених країн Європи. Важливим аргументом на користь ідеї європеїзації є той факт, що Україна до того, як вона необачно вступила у військово-політичний в союз з Московією у 1654 р., географічно, політично та ментально належала до західноєвропейської цивілізації. Отже, у цьому контексті можна говорити про повернення українців у їх природне ментально-культурне середовище.

У культурі народів різних частин Європи не можна не бачити спільні ознаки та їхню політичну консолідацію в умовах міжцивілізаційного протистояння. Невід’ємною складовою західноєвропейської цивілізації обґрунтовано вважається і український народ, хоч проживає він у східній частині континенту і більшість якого сповідує православ’я. Нині в Європі немає держав, яких би не полонила ідея входження в Європейський Союз та набуття його політико-культурних ознак. Спільні базові елементи української національної культури та культури об’єднаної Європи є основою інтеграції української спільноти в європейський соціально-економічний, політичний та духовний простір, вироблення спільної стратегічної лінії у міжнародній політиці.

Системотворчим ядром європейської культури є європейська ідея – ідея спільного «Європейського Дому», в якому за-

можно, щасливо і безпечно житимуть народи, примножуючи здобутки європейської цивілізації та сповна користуючись благами науково-технічного прогресу.

У структурі європейської ідеї, яка лежить в основі панєвропейського руху, на нашу думку, слід розрізнити ідею європейської спільноти як соціокультурного організму, представленою особами й націями, що населяють європейський континент; ідею політичної єдності держав і народів Європи – своєрідних «Сполучених Штатів Європи» на основі «єдиного інституційного механізму»; ідею щасливого і заможного життя європейської спільноти завдяки втіленню в життя засад гуманізму, демократії, солідарної співпраці народів та інших загальноєвропейських і загальнолюдських цінностей. Основні цілі та ідеали спільного «Європейського Дому» всебічно охарактеризовані у базових документах ЄС. У Лісабонському договорі підкреслюється, що Європейський Союз буде забезпечувати людям простір свободи та правосуддя без внутрішніх кордонів, працювати задля сталого розвитку Європи, підтримувати і поширювати цінності ЄС за його межами [25, с.8].

Автор зробив спробу обґрунтувати універсальну формулу національної ідеї, що властива всім народам і, яка по-особливому виявляється в різних спільнотах. Враховуючи думку Аристотеля про те, що «держава створюється не заради того лише, щоб жити разом, але переважно для того, щоб жити щасливо» («Політика») [1, с.192], можна стверджувати, що головним і спільним у національній ідеї всіх народів є ідеал щасливого життя нації та шляхи його досягнення [22, с. 245–246]. Щастя – це стан людини, що характеризує вищий рівень внутрішнього задоволення власним життям. Воно постає як емоційно-чуттєва форма ідеалу. В ієрархії загальнолюдських моральних цінностей щастю належить провідне місце. Ідея щастя як загальна мета, найвище благо виникає в тісному зв'язку з ідеалами свободи, рівності, справедливості, гуманізму, демократії та прогресу. В контексті такого тлумачення вона стає орієнтиром для країни, суспільних груп та

окремої людини. Кожна нація має власне, вивірене історичною практикою уявлення про щастя. Національні ідеї різняться між собою специфікою тлумачення й переживання щастя та розуміння шляхів його досягнення.

Щодо української спільноти, то її щастя споконвіку вбачалося не в завоюванні чужих земель і не в пануванні над іншими народами, а у вільній праці на своїй, Богом даній щедрій землі та повноцінному духовному і матеріальному бутті. Проте за свободу, за суверенне існування доводилося вести неперервну боротьбу. Але народ, завдяки глибокій вірі у справедливість Всевишнього, у власні сили долав екстремальні умови, виживав і знову боровся за власну державність. Нині сутність української національної ідеї полягає в тому, щоб відродити націю, збудувати демократичну національну державу й через модернізацію всіх сфер суспільного життя досягти рівня високоцивілізованих народів світу.

Сказане розкриває внутрішній сенс української національної ідеї. Щодо історичної місії українства в європейській та світовій цивілізації, то, на наш погляд, слід звернутися до оцінювання та футуристичних ідей щодо українського народу авторитетного німецького філософа Й. Г. Гердера. У «Щоденнику моєї подорожі в 1769 році» («Jornal meiner Reise im Jahre 1769») Гердер зазначав: «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля, колись прокинуться: із багатьох диких племен, якими також колись були греки, повстане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген, у далекий світ» [30]. Подібно до того, як твори німецьких філософів, особливо Й. Г. Гердера, на початку у XIX ст. стали ідейною основою українського романтизму, так на початку третього тисячоліття гердерова ідея про Україну як «нову Грецію» (а давня Греція-Еллада, як відомо, заклала ідейні основи європейської цивілізації) пророкує величну місію української нації: дати Європі та світу основи сучасної високогуманної моралі та культури.

Середньовічна історія та історія Нового часу неодноразово демонстрували важливу геополітичну місію України – бути східним форпостом Західної цивілізації. Україно-російське протистояння, яке набуло відкритої військової форми з початку 2014 р., також підтверджує цю роль українського народу та його державності. Українські воїни за підтримки широких верств населення захищають не лише свою Батьківщину, а й Східну Європу та європейську цивілізацію загалом від неоімперських посягань євразійської Росії. Цей факт все більше усвідомлює кожен європеєць, а лідери європейських міжнародних організацій широ допомагають Україні в її протистоянні з путінською Росією.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що **українська національна стратегема** включає три взаємозв'язані складові: ідея повернення України до європейської цивілізації із збереженням основ власної культури; ідея формування в Україні цінностей та утвердження соціальних стандартів об'єднаної Європи, що забезпечить заможне та щасливе життя народу; ідея історичної місії України – постати «новою Грецією» (Й. Г. Гердер), яка продемонструє Європі й світові основи сучасної високогуманної моралі та культури, та бути східним форпостом Західної цивілізації.

Реалізація української національної стратегеми включає, на нашу думку, втілення в життя таких субідей: гуманістичної ідеї, згідно якої член нації – головна цінність та головна мета національного розвитку; демократичної ідеї – завершення демократичного транзиту України та набуття рис консолідованої демократії; ідеї розбудови громадянського суспільства на засадах національних цінностей; ідеї подолання політичної та побутової корупції; ідеї утвердження в населення країни рис громадянськості; ідеї європеїзації України; соціальної ідеї – забезпечення соціальної справедливості, заможності громадян та соціального миру; економічної ідеї: формування ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки знань та її включення у міжнародний поділ праці; ідеї активної підтримки вітчизняної науки та освіти,

прискореного науково-технічного прогресу; ідеї збереження безпечного екологічного довкілля; ідеї мирного співіснування з народами світу та подолання конфлікту з Російською Федерацією; ідеї вступу України у ЄС та НАТО.

До основних складових національної стратегії слід віднести також ідею розбудови інформаційного суспільства та суспільства знань; ідею завершення модернізації та входження країни в когорту розвинених постмодерних соціумів; геополітичну ідею: утвердження України як лідера Східно-Європейського регіону та успішного використання вигідного геополітичного розташування України.

Спільним знаменником і показником успішності національної стратегії має бути зростаючий рівень життя народу, моральне задоволення й гордість за належність до української нації та, як підсумок, – зростання авторитету України в світовому співтоваристві.

Література

1. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2003. 239 с.

2. Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года). URL : <http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buhareste-4-aprelya-2008-goda.html>.

3. Горбатенко В. П. Політико-правові аспекти національної ідеї. *Соціально-політичні процеси*. 2018. № 1. С. 37–44.

4. Гринів О. Українська національна ідея як проблема науки. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 4–8.

5. День Європи: Порошенко назвав національну ідею України. URL : <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/17058-den-evropy-poroshenko-nazvav-nationalnu-ideyu-ukrainy-videofakt.htm>.

6. Дугин А. Приднестровье – авангард Большой России. *Россия*. 5-11.10.2006. № 37 (989). URL : <http://olvia.idknet.com/0195-10-06.htm>.

7. Забужко О. Українська національна ідея та суспільство, яке позбавлене орієнтирів. URL : [https:// glavcom.ua/columns/zabugko/ukrajsnska-nacionalna-ideya-ta-suspilstvo-pozbavlene-orientyiv-430620.html](https://glavcom.ua/columns/zabugko/ukrajsnska-nacionalna-ideya-ta-suspilstvo-pozbavlene-orientyiv-430620.html).

8. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : моногр. Київ, 1993. 126 с.

9. Заявление Порошенко о перспективах Украины в ЕС и НАТО в 2018. URL : <file://C:\Users\92EA~1\AppData\Local\Temp\7GJLO5A.6htm>.

10. Згуровський М.З. Форсайт та побудова стратегії соціально-економічного розвитку України на середньостроковому (до 2020 року) та довгостроковому (до 2030 року) часових горизонтах. *Соціально-політичні процеси*. 2018. № 1 (8). С. 20–25.

11. Колодій А. Національній вимір суспільного буття : моногр. Львів : Астролябія, 2008. 368 с.

12. Концептуальні засади визначення національної ідеї: Доповідна записка ІПіЕНД НАН України, підготовлена за дорученням Кабінету Міністрів України, 2004 р. *Етнополітологія. Перші кроки становлення*. Київ : Генеза, 2004. С. 633– 647.

13. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз) : моногр. Київ : Вища шк., 1998. 392 с.

14. Мироненко П. В. Ідеологія як стратегія формування державної політики. *Соціально-політичні процеси*. 2018. № 1. С. 11–18.

15. Михальченко М. Українська мрія та національна ідея: генеза, взаємодія. *Політичний менеджмент*. 2009. № 6. С. 3–13.

16. Недюха М. П. Державотворчий потенціал української національної ідеї «Україна – демократична країна рівних можливостей етнокультурних спільнот». *Мультикультуралізм як політико-правове явище: виклики глобалізованого світу* / Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції; м. Київ, 29 січня 2016 р. Київ : ТОВ «Арт-технологія», 2016. 180 с.

17. Ожеван М. А. Українська національна ідея та культурно-політика наздоганяючої модернізації. *І.* 2000. № 18. С. 51–87.

18. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху : моногр. Харків: Майдан, 2006. 360 с.

19. Рудакевич О. Національна ідея. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ – 2000», 2015. С. 244–245.

20. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. Тернопіль : В-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.

21. Рудакевич О. М. Націологічні засади модернізації українського суспільства. Науково-популярне видання. Київ : Видавництво Політія. 2020. 360 с.

22 Рудакевич О. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 352 с.

23. Промова Володимира Зеленського на інавгурації : повний текст. URL : ukrinfo.ua/rubric-politics/2703883-inavguracijna-promova-vladimira-zelenskogo-povnyj-tecs.html.

24. Про рішення Ради національної безпеки і оборони країни від 14 вересня 2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України №392/2020. URL : president.gov.ua/documents/3922020-35037/

25. Путівник по Лісабонському договору. Київ : Представництво Європейського Союзу в Україні, 2010.

26. Стратегема. *Вікіпедія*. URL : <file:///C:/Users/92EA~1/AppData/Local/Temp/MN54DPXD.htm>.

27. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. *Урядовий кур'єр*. 2015 №6. 15.01.2015.

28. Ставнічук М. Країною керує хаос і відсутність забезпечення національної ідеї. URL : <https://tsn.ua/video-novini/>

ukrainou-kerue-haos-i-vidsutnict-zabezpechenny-nacionalnoi-idei-stavniychuk.html

29. Ткаченко В. М. Національна ідея: історіософія проблеми. *Соціально-політичні процеси*. 2018. № 1. С. 26–36.

30. Україна езотерична. *Розслідування*. URL : [ufodos.org.ua?publ/ukrajina_exzoterichna_rozslidovannjz/6-1-0-810](http://ufodos.org.ua/publ/ukrajina_exzoterichna_rozslidovannjz/6-1-0-810).

31. Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення : моногр. Львів: В-во НУ «Львівська політехніка», 2000. 307 с.

32. Форсайт 2016: сценарій соціально-економічного розвитку України до 2020 і 2030 років : анотація / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський. Київ : НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського», Вид-во «Політехнік», 2016. 20 с.

33. Что будет, если Украина распадется? Выступление А. Дугина на радио «Эхо Москвы» 04.12.2004 / *Информационно-аналитический портал «Евразия»*. URL : <http://www.tvrazia.org/modeles.php?name=Neus&file=article&sid=2089>.

34. Failed State Index 2013: The Book. URL : <http://library.fundforpeace.org/cfsirl306>.

1.3. Україна в контексті суперечливих викликів глобалізації.

Розглядаючи провідні тенденції сучасного міжнародного розвитку, політологи насамперед називають глобалізаційні процеси. Вони втілюють ідеї інтегрованості країн у світове співтовариство для їхнього спільного розвитку в широкому колі сфер діяльності людини. Глобалізаційні процеси охоплюють економічні, політичні, інформаційні та культурні складові компоненти. Зрозуміло, що Україна, як одна з найбільших європейських держав з великим економічним потенціалом не може залишатися осторонь цих процесів.

Глобалізація як головна тенденція сучасного розвитку світового співтовариства є важливим об'єктом дослідження суспільних наук. Аналіз наукової літератури, присвяченої глобалізації, показує, що цей процес неоднозначно оцінюють як науковці, так і політики, увага акцентується на різних аспектах цього феномена.

Глобалізація – багатовимірне явище, яке охоплює економічні, політичні, інформаційні та культурні складові. Науковці вважають, що *економічна* (фінансова) складова є первинною щодо решти. Відтак, аналіз глобалізації та її вимірів стало в центрі уваги багатьох як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, що привело до виникнення окремої науки – «глобалістики» та наявності в її рамках політико-філософських, політологічних та економічних теорій глобалізації. Серед основних західних теоретиків ми можемо виокремити відомих західних вчених: Ф. Фукуяму, С. Гантінгтона, Е.Гіденса, Д. Гелда, Е. Мак-Грю, В. Баді, Д. Голдблатта, Дж. Перратона та інших. Серед українських науковців варто назвати Б. Гаврилишина, О.Білоруса, Ю.Пахомова, В. Бебика, С.І. Соколенко, С. Шергіна та інших.

Розпочинаючи аналіз феномена глобалізації, необхідно насамперед зазначити, що поряд із самим терміном «глобалізація» в сучасній суспільно-політичній лексиці, ЗМІ також вживаються такі поняття, як «глобалізм», «глобалістика». Вони нерідко підміняються одне другим. Тому, як зазначають українські вчені В. Бебик та С. Шергін, необхідно змістовно й методологічно визначитися з цією проблемою. На їхню думку, поняття «глобалізація» повинно означати «процес», «глобалістика» – наука про нього, а «глобалізм» – це ідеологія [1, с. 6]. Такий методологічний підхід дає можливість чітко оперувати цими термінами в процесі дослідження глобалізаційних процесів, враховуючи те, що в сучасній суспільній науці відомо багато концепцій глобалізації.

Для трактування цього процесу використовується понятійний апарат різних галузей суспільних наук. Наприклад, М. Головатий зазначає, що більшість провідних зарубіжних науковців поєднують глобалізацію передусім з інтернаціоналізацією сучасної економіки та її наслідками. Він дає таке визначення глобалізації: «Глобалі-

зація – процес обміну, послугами, капіталом та робочою силою, що виходить за межі державних товарами кордонів і набуває форм постійної та неухильно зростаючої міжурядової інтеграції економік. Глобалізація пов'язана із сукупністю найгостріших, життєво важливих світових загальнолюдських проблем, вирішення яких потребує об'єднання зусиль усіх народів і держав» [26, с. 112].

Отже, політологи, філософи, соціологи, історики, економісти акцентують увагу на політичних, філософських, соціокультурних, економічних та історичних аспектах цього явища. Заслугує на увагу загальнофілософський підхід до трактування сутності глобалізації, що його запропонував і сформулював французький науковець Б. Баді. На його думку, це: по-перше, постійний історичний процес, що розвивається; по-друге, це процес гомогенізації та універсалізації світу; по-третє, це транскордонні процеси взаємодії [1, с. 24].

У сучасній науковій літературі сформувалися три основних підходи до проблем глобалізації:

1) підхід гіперглобалістів які вважають, що сучасна глобалізація – це якісно нова епоха в розвитку людства, яке у виді окремих народів, держав, повністю підпорядковується функціонуванню глобальної мегасистеми, перш за все дисципліні світового ринку;

2) підхід скептиків, які стверджують, що глобалізація – це переважно міф, що відповідні процеси, які мають глибокі історичні коріння, є розгортанням попередніх багатовікових тенденцій, що накладаються на розвиток окремих націй – держав, а не визначають останніх;

3) підхід трансформаціоналістів, які вважають, що сьогодні у світі відбуваються якісні зміни на глобальному рівні, але останні мають глибокі історичні коріння і загалом не нівелюють етнонаціональну й цивілізаційну розмаїтість соціокультурних та економічних форм [7, с. 25 – 32].

Узагальнивши напрацювання сучасної глобалістики щодо трактування поняття «глобалізація», його можна визначити як

процес кількісного зростання та якісної трансформації інтенсивних політичних, економічних, соціальних, правових, культурних зв'язків і стосунків між державами та регіонами світу із суперечливими та непередбачуваними наслідками; фаза розвитку інтеграції світу в умовах сучасних інформаційних технологій.

Дослідження глобалізації як світового суспільно-політичного процесу набуло дискусійного характеру, з огляду на складність й неоднозначність глобалізаційних процесів. Адже поряд із позитивними чинниками глобалізації, їй притаманні також певні виклики та загрози. Як показує аналіз джерел з даної проблематики, це ризики втрати національної ідентичності та культури малочисельних народів, вияви міжнародної злочинності, деформацій економічно-соціального розвитку країн в ході глобалізації, корупції, тероризму тощо.

Причиною цього стало те, що процес глобалізації є не тільки прямолінійним, рівномірним та позитивним, а навпаки: він має складний, непередбачуваний характер, містить суперечливі моменти, які неоднозначно оцінюють науковці крізь призму ймовірних позитивних чи негативних наслідків та перспектив [3; 6; 13]. Загалом їх можна відстежити на таких основних рівнях: цивілізаційному (Схід-Захід), політичному, соціально-економічному. В першому випадку увага звертається на те, що глобалізація веде до втрати національної, культурної, релігійної ідентичності, а це у відповідь, наприклад, породжує такі явища, як агресивний ісламський чи християнський фундаменталізм. На політичному рівні акцентується увага на тому, що внаслідок прозорості кордонів легітимні державні інститути втрачають значну частину своїх владних повноважень. На соціально-економічному – глобалізація призводить до обмеження економічної суверенності держав, створює можливість експлуатації багатими і розвиненими країнами менш розвинених держав, породжує тіньові фінансово-економічні явища. Економісти звертають увагу на можливість того, що глобалізація може стати механізмом встановлення панування над світом однієї або групи найбагатших держав. Адже осно-

вним інструментом глобалізації виступає інтернаціоналізація та інтеграція світової економіки, що водночас супроводжується негативними моментами. З окресленими факторами також пов'язані соціально-економічні виміри суперечливості та проблемності глобалізаційних процесів. Серед них можна виокремити перш за все те, що глобалізація не сприяє вирівнюванню соціально-економічного розвитку країн, суб'єктів цього процесу, а навпаки – існує реальна загроза ще більшого розриву між ними. Це веде до можливості посилення залежності країн – об'єктів глобалізації (тобто менш розвинутих) від країн – суб'єктів (багатих країн – глобалізаторів, лідерів глобалізаційного процесу), що можна розглядати як вияв новітнього колоніалізму з відповідними наслідками. Науковці також констатують той факт, що глобалізацію можна розглядати як каталізатор розвитку тіньових економічних процесів.

Соціальна глобалізація несе з собою не менше викликів і загроз, ніж економічна та політична, особливо для країн, що розвиваються і не адаптовані до цих змін. Американський аналітик М. Наїм називає «п'ять війн» (загроз) глобалізації, що стають найбільш значущими проблемами сучасного суспільства (розповсюдження наркотиків, наростання корупції, незаконне використання інтелектуальної власності, поширення нелегальної міграції людей і «відмивання» грошей) [13]. Серед інших соціально-економічних викликів можна назвати поширення тероризму, піратства, наркобізнесу, транскордонної організованої злочинності, відмивання брудних грошей, незаконної міграції, торгівлі людьми, кіберзагрози. Ще одна з найбільших загроз глобалізаційних процесів пов'язана також з масовим безробіттям та мобільністю робочої сили.

Масова міграція населення набуває глобальних рис і перетворюється на серйозне джерело загострення соціально-економічної ситуації в світі. За даними ООН, щороку в пошуках роботи і кращих умов життя емігрує до 20 млн осіб [13]. Надходження дешевої робочої сили ззовні загострює конкуренцію на ринку

праці розвинутих країн, що ускладнює міжетнічні відносини і зумовлює зростання націоналізму в цих країнах. Негативні наслідки свободи пересування робочої сили вже давно визнані як потенційна загроза, і сьогодні для більшості країн Європи вона є цілком реальною [13]. Тому більшість держав поступово запроваджують певні форми контролю над вільним пересуванням робочої сили. Це стосується також українських мігрантів.

Ризики і виклики глобалізації є актуальними для України, яка, з огляду на сучасний стан її соціально-економічного та політичного розвитку, місця, ролі та ваги у світовій економічній системі належить до країн – об'єктів, а не суб'єктів глобалізації.

Враховуючи багатомірність феномена глобалізації, ми зупинимося на суперечливому характері деяких соціально-економічних аспектів глобалізаційних процесів.

Складовою частиною процесу глобалізації, як вже зазначалося, стало формування спільної системи світового господарства, глобальної економіки. Економічна глобалізація здійснюється в декількох напрямках: глобалізація виробництва, глобалізація торгівлі, фінансова глобалізація, трансформація механізмів міждержавного регулювання світової економіки [35, с. 329]. У цьому контексті експерти Світового банку визначають глобалізацію як «зростаючу інтеграцію суспільств та економічних систем усього світу» [1, с.198], а фахівці МВФ глибше – як «зростаючо-економічну взаємозалежність країн усього світу в результаті збільшення обсягу і різноманітності трансграничних трансакцій товарів, послуг і міжнародних потоків капіталу» [1, с. 14]. Звичайно, що цей процес пройшов низку етапів і для останнього етапу йому характерні регіоналізація ринкової економіки, створення зон вільної торгівлі, панування транснаціональних компаній (ТНК) і транснаціональних банків (ТНБ) у світовій економіці з кінця ХХ ст. Однак, до створення глобальної економіки ще далеко, проте дослідники цього процесу визначають її глобалізаційне ядро – насамперед діяльність ТНК і ТНБ, розвиток електронної торгівлі, глобального ринку праці і формування глобальної фінансової

грошової сфери (централізованих фінансових ринків, інтеграції грошових потоків, впровадження електронних фінансів [1, с. 16].

Високий темп розвитку цих процесів спричинив розрив між найбагатшими країнами світу і менш розвиненими, які відстають від держав-лідерів глобалізації.

Багато країн через різні причини взагалі опинилися на периферії глобальних процесів. Через це виникає реальна можливість експлуатації менш розвинених держав країнами з найвищим рівнем валового внутрішнього доходу на душу населення і цей рівень може забезпечуватися за рахунок визиску перших [34, с. 494 – 512]. Тому низка зарубіжних учених розглядають глобалізацію як вияв корпоративної сили світового капіталізму, котрий хоче мати максимальні прибутки і мінімальну соціальну відповідальність. Відбувається поділ на тих, хто користується плодами глобалізації, і тих, кому вони недоступні.

Зазначена проблема актуальна для України, враховуючи, з одного боку, її прагнення до участі в світових інтеграційних процесах та вступу до євроатлантичних структур, а з другого – простежуються низькі соціальні стандарти життя наших громадян. Відомо, що глобалізація обертається дедалі більшим розмежуванням у світовому масштабі полюсів надмірного багатства та злиднів. Новітня історія показує, що з часом прірва між лідерами та аутсайдерами світового соціально-економічного розвитку зростає. Так, наприкінці ХХ ст. на долю багатих країн, де мешкало 20% населення світу, припадало 80% світового ВВП, а на долю бідних країн, де зосереджено 80% населення, – 20% світового ВВП. З кожним роком через економічну глобалізацію відстань між бідними і багатими країнами збільшується, що прискорює процес наростання світової нерівності [13].

Глобалізація призводить до обмеження економічної суверенності держави як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях. Ряд країн (особливо тих, які, як і Україна, знаходяться на стадії трансформаційних процесів в економічному та політичному житті) змушені рахуватися з місцем, впливом і тиском світових

фінансових ринків, ТНК і ТНБ. У таких країнах уряди нерідко змушені зменшувати роль і сегмент державного сектору економіки, здійснювати макроекономічну політику з урахуванням інтересів міжнародних організацій, створюючи привабливий клімат для залучення іноземних інвестицій. Внаслідок цього, державі стає складніше регулювати національну економіку, особливо мобільні фінансові потоки. На думку відомого вченого і політика О. Білоруса, державне регулювання економічних процесів не вичерпало себе. Він розглядає глобалізм як особливу форму побудови політичного та економічного імперіалізму XXI ст., симбіозом модерного державного імперіалізму з імперіалізмом глобальних корпорацій і міжнародних організацій [3, с. 120 – 122].

Обмеження ролі держави у процесах регулювання та контролю мобільних фінансових потоків в умовах глобалізації є одним із стимулювальних чинників формування тіньових економічних процесів, особливо в тих країнах, які перебувають на стадії трансформаційного транзиту політичних систем. Цьому також сприяє те, що з кінця XX ст. у межах світових економічних глобалізаційних процесів фінанси виділяються в окремий напрям, які визначають науковці як фінансову глобалізація. В цьому контексті відомий український вчений, академік Ю Пахомов, констатує про парадокс глобалізації, який полягає в тому, що багато позитивного, яке закладено в доглобальних процесах, може повернутися в глобальному світі неприємностями планетарного масштабу. Із економічних явищ подібні деформативні трансформації, перш за все, можливі і вже реальні у фінансовій сфері, як найбільш динамічній і яка безперервно глобалізується [34, с. 625].

Розвиток тіньових економічних процесів виявляється на багатьох рівнях. Зокрема, йдеться про зростання впливу офшорних фінансових зон. Завдяки повному або частковому звільненню від оподаткування, дотриманню суворої банківської таємниці, можливості відкриття анонімних банківських рахунків тощо, вони поступово стали одним з найбільш потужних каналів прихованого вивозу підприємницького капіталу: за допомогою банківських

операцій, у процесі при здійсненні експортно-імпортних операцій або іншими способами.

Загалом у період з 1990 по 2018 рр. багато міжнародних банківських груп, основна маса яких розташована у розвинутих країнах, опинилися в центрі серій гучних міжнародних скандалів. Так, у банках Швейцарії в 1997 р. були призупинені операції по рахунках російського політика, тодішнього секретаря СНД П. Бородіна, нігерійського диктатора Абаша Енучи (600 млн дол.), експрем'єра Пакистану Б. Бхутто, експрезидента Мексики, прем'єра та президента Казахстану (близько 100 млн дол.), експрем'єра України П. Лазаренка (близько 30 млн дол) та ін. Так, кошти П. Лазаренка «прокручувалися» одразу через 20 швейцарських банків, не обійшлося і без участі американських компаній. Те саме генеральний прокурор кантона Женева Б. Бергоса заявив щодо коштів Казахстану, коли гроші переводили американські нафтові компанії. І це мізерна частка з тих сум, які прокручуються для легалізації [30, с. 206].

Аналізуючи наведені приклади, можна також побачити, що грошові потоки поступали переважно з країн, де функціонують авторитарні політичні режими, за яких державну владу нерідко контролюють кланово-олігархічні угруповання. У таких випадках держава перетворюється в інструмент для збагачення окремих осіб, для яких офшорні зони стали надійним місцем збереження їхніх капіталів. До речі, це спростовує один із міфів про глобалізацію як процес, який водночас охоплює світову глобальну демократизацію.

Поряд з такими відомими офшорними центрами, як Кайманові та Багамські острови, лідерами у цьому процесі є також європейські та американські фінансові центри. Так, за допомогою одного із банків Ліхтенштейну, країни, яка вважається європейським «податковим раєм» (де банки гарантують повну таємницю вкладів, а в кримінальному кодексі держави навіть немає статті про обман держави через несплату податків) виник найбільший фінансовий скандал в історії ФРН у середині 2000-х рр. Щонайменше

700 осіб приховали від держави податки на суму понад 3,4 млрд євро (і це держави, яка вважається взірцем законослухняності) [29, с. 351–353]. Це проілюстрували також офшорні скандали останніх років – т. зв. «Панамський архів» («Панамгейт») 2016 р. та «Райське дос'є» («Файли з райських островів») 2017 р. [19; 20].

Так, скандальні документи, умовно названі «Панамський архів», опублікував Міжнародний консорціум журналістів-розслідувачів (ICIJ) та Центр дослідження корупції й організованої злочинності (OCCRP) – дві організації, що об'єднують журналістів-розслідувачів з багатьох країн. Загалом над обробкою архіву працювало 370 журналістів з 76 країн світу. Вони доводять причетність 72 колишніх та нинішніх світових лідерів (у т.ч. президента Росії В. Путіна, а також тодішнього Президента України П. Порошенка) до відмивання грошей, уникнення через офшори сплати податків та інших обов'язків [19].

Після «Панамгейту» починається нове масштабне викриття. Так, 5 листопада 2017 р. стало відомо про нове журналістське розслідування Paradise Papers («Файли з райських островів»), оприлюднене одночасно в усьому світі. Це розслідування міжнародного консорціуму журналістів – загалом це 400 журналістів із 67 країн. ЗМІ отримали дані офшорної компанії, що допомагала своїм клієнтам мінімізувати податки. Найбагатші люди світу перевели на офшорні рахунки майже вісім трильйонів євро, які мали бути сплачені як податки. А отже, країни недоотримали мільярди, які мали надійти до бюджету. Серед них: міністр торгівлі США Вілбур Росс, держсекретар США Рекс Тіллерсон, близький радник прем'єра Канади Стівен Бронфман, ексканцлер Німеччини Герхард Шредер, загалом понад 120 політиків із п'ятдесяти країн. До списку входять також такі фірми-гіганти, як Nike, Apple та Facebook. Навіть британська королева Єлизавета Друга інвестувала 13 мільйонів доларів в офшорні компанії на Бермудських та Кайманових островах [20].

«Райське дос'є» наочно демонструє, як найбагатші й найвпливовіші особи світу приховують свої статки та уникають

сплати податків і переводять свої капітали в так звані «податкові оази». Втім, це зовсім не означає фінансові злочини, просто вда- ле маніпулювання законами. Використовуються складні системи трастів та фондів, щоб уникнути сплати податків і заховати свої справи від сторонніх очей [20]. Загалом американський дослід- ник Дж. Петерс визнає, що через банки США щорічно відмива- ється до 500 млрд дол. [30, с. 207]. Зазначимо також, що окрім ухилення від оподаткування, офшори також стали популярним засобом відмивання грошей сумнівного походження організова- ними злочинними угрупованнями. Виникнення офшорних зон є однією із складових фінансової глобалізації економіки. Таким чином, розвиток тіньових економічних процесів, що виявляється на багатьох рівнях, стало супутнім явищем, викликом для світо- вої економіки в епоху глобалізації.

Україна, як одна з найбільших європейських держав з ве- ликим економічним потенціалом не може залишатися осторонь глобалізаційних процесів та тенденцій до регіональної інтегра- ції. Вона відчула вплив глобалізації вже з перших років незалежності, коли її економіка та суспільно-політична сфера відкрилися для світу. Для України, держави з надзвичайно гострими економічними і соціальними проблемами, суттєвим у цьому контексті є те, що глобалізація надає умови для спільного подолання не лише пере- шкод економічного, а й соціально-політичного характеру. Відтак, ще на початку своєї незалежності наша держава задекларувала про наміри інтегруватися в світову економічну систему, тобто глобалізаційні економічні процеси. Тому, з одного боку вона має шанси скористатися перевагами глобалізації, але з іншого – стає від- критою для глобалізаційних загроз та викликів.

Стан інтеграції будь-якої країни у світові глобалізаційні процеси можна визначити за допомогою індексу глобалізації, що охоплює чотири показники: участь у глобальних політичних процесах, розвиток глобальних технологій, встановлення між- народних контактів, розвиток економічної інтеграції [22]. Так, вже у 2015 р. наша країна піднялася на три рядки в рейтин-

гу глобалізації і розташувалася на 44 місці серед 191 держави [12]. Про це свідчать дані звіту швейцарського науково-дослідного інституту «KOF Index of Globalization 2014», в якому визначено індекс глобалізації – щорічний світовий рейтинг рівня глобалізації. Значення індексу, яке коливається від 0 до 100 балів, формується шляхом оцінювання 24 показників і об'єднує три основні групи глобальної інтеграції: економічну глобалізацію (обсяг міжнародної торгівлі, рівень міжнародної ділової активності, торговельні потоки, міжнародні інвестиції, тарифна політика, обмеження і податки на міжнародну торгівлю); соціальну глобалізацію (рівень культурної інтеграції, відсоток іноземного населення, міжнародний туризм, міжнародні особисті контакти, обсяг телефонного трафіку, поштових відправлень, транскордонних грошових переказів, інформаційні потоки, розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури); політичну глобалізацію (членство держав у міжнародних організаціях, участь у міжнародних місіях, ратифікація міжнародних багатосторонніх договорів, кількість посольств та інших іноземних представництв в країні тощо). Чим вище значення індексу держави, тим більше вона залучена в світові процеси. Поточне значення українського індексу глобалізації досягло історичного максимуму і становило 68,85 бала, що дало змогу нашій державі розташуватися в рейтингу між Йорданією (69,46) та Ісландією (68,66), а також випередити одразу трьох географічних сусідів – Росію (65,42), Молдову (64,12) і Білорусь (59,85). Найбільш схильною до глобалізації виявилася політична сфера (86,05) України, а найменш – соціальна (60,06). Зростання значення вітчизняного індексу порівнянно з минулими роками багато в чому стало можливим завдяки значному прогресу в питаннях інформаційних потоків і культурного співробітництва [12]. Отже, за цими показниками ступінь залученості України у глобалізаційні процеси є доволі помірний і не відповідає ані її об'єктивному потенціалу, ані тим можливостям, які випливають з її географічного положення чи історичних традицій.

На шляху до міжнародного співробітництва перед Україною стояла низка серйозних завдань, зокрема остаточне визначення національної моделі соціально-економічного розвитку, досягнення реальної керованості соціально-економічними процесами, створення стабільної національної фінансової та правової системи і розробка планів щодо входження у світові економічні структури. Тому входження до світового співтовариства виявилось непростим і неоднозначним.

Інтеграція України у світовий економічний простір відбувалася двома шляхами: а) входження до складу чинних міжнародних (глобальних) організацій, б) налагодження двосторонніх відносин з окремими державами, сусідніми регіонами [10].

Україна як повноцінний учасник світового господарства за роки формування незалежної держави з ринковою економікою активно брала участь в інтеграційних процесах, передусім європейського напрямку. Так, на сьогодні наша держава є членом:

1) Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), створеного одинадцятьма країнами чорноморського регіону;

2) Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), створеної п'ятнадцятьма європейськими країнами;

3) Угоди про економічне співробітництво (ГУАМ), створеної чотирма європейськими країнами [10].

Незважаючи на те, що за змістом своєї діяльності названі структури є скоріше економічним співробітництвом, ніж інтеграційним угрупованням, такі процеси є перспективними як передумови для майбутнього вступу до Європейського Союзу(ЄС).

Україні знадобилося 15 років, щоб її визнали державою з економікою вільного ринку. 3 вересня 1992 р. нова держава стала членом Міжнародного валютного фонду та Світового банку. Подальше розширення участі України в світовій економічній інтеграції затягнулося, на відміну від темпів виходу на політичну міжнародну арену. Одними з факторів цього були невизначеність щодо процесів роздержавлення та впровадження рин-

кових реформ. Тільки 21.12.2005 р. ЄС визнав функціонування ринкової економіки в Україні, а в 17.02.2006 р. це підтвердило Міністерство торгівлі США [11]. Новий статус означав, що Захід убачає в Україні наявність:

- вільноконвертованої національної валюти;
- непорушного права приватної власності;
- захисту прав зарубіжних інвесторів;
- вільного ціноутворення, без утручання держави в цей механізм;
- взаємовідносин між працедавцями та працівниками на договірній основі [11].

Зі скасуванням поправки Джексона-Веніка (листопад 2006) між Україною та США зникли перешкоди у фінансових і торгових відносинах. З травня 2008 р. наша держава входить до складу Світової організації торгівлі (СОТ). Хоча членство в цій організації надає можливість краще реалізувати торгові інтереси, перший досвід співпраці із СОТ виявився нерадісним, особливо на фоні наслідків світової економічної кризи 2008 р. Насамперед намітилися загрозливі тенденції в торговельному сальдо:

- протягом 2001–2004 рр. експорт українських товарів переважає над імпортом (понад \$ 3 млрд у 2004 р. за різними даними);
- з 2006 р. в Україні від'ємне торговельне сальдо. 2008 р. від'ємне сальдо становило більше \$ 13 млрд (за різними даними) [11].

Незважаючи на такий ефект перших років, Україна бачить своє майбутнє у світовому економічному співтоваристві та є активним учасником регіональної співпраці та глобалізаційних процесів.

Самостійна економічна (як і політична) інтеграція України в світовий економічний простір нерідко наражалася на спротив Російської Федерації. РФ як колишня радянська метрополія вбачала нашу державу своєю сферою впливу, тому вдавалася до відкритого та прихованого тиску, і залежність України від Росії посилювалася. Так, у 2001 р. частка українського експор-

ту товарів до ЄС становила 31,6%, а до СНД – 24,1%., а вже у 2008 р. – 35,6% і 27,1%, відповідно [11]. Лише у 2014 р. після початку російської військової агресії, Україна скоротила співпрацю зі східними сусідами і у 2015 р. експорт товарів до ЄС становив 32,9%, а до СНД (РФ, Білорусь, Казахстан, Молдова) – 18,3%. [11]. Як зазначає український економіст І. Шовкун, навіть кошти з офшорів відіграють важливу роль у промислових інвестиціях. Зокрема, частка Кіпру в прямих іноземних інвестиціях, накопичених в промисловості України, становила 19,3%, або 2,6 млрд дол. (на 1 жовтня 2016 р.), Нідерландів – 12,8%, або 1,7 млрд дол. Кошти з офшорів надходять в економіку також у формі боргового фінансування [9].

У середині 2010-х років інтеграція України до світового економічного простору на рівні юридичних документів відбулася по максимуму. Однак, як зазначають науковці, у контексті світових процесів наша держава займає поки що одну з останніх позицій. Наші компанії з певних об'єктивних (стрімка девальвація гривні, постійна політична нестабільність) і суб'єктивних причин не використовують сучасну ситуацію на власну користь. Важливо також стабілізувати ситуацію на Сході України та створити належні умови, щоб скористатися можливостями доступу до глобальних ринків світу [9].

Як показує проведений аналіз, пріоритетними напрямками розвитку економіки України в умовах глобалізації можна вважати: активізацію руху капіталу; інформаційно-технічну революцію; розвиток інтеграційних тенденцій; реструктуризацію економіки; системну ринкову трансформацію; сприяння руху факторів виробництва; формування відкритої економіки; інтеграцію підприємств до світових комунікаційних мереж; активізацію участі в роботі міжнародних організацій та інтеграційних угруповань [26].

Розгортання процесу глобалізації характеризується двояким впливом на національні економіки. З одного боку, глобалізація розширює можливості окремих країн щодо використання та опти-

мальної комбінації різноманітних ресурсів, їх більш глибокої та ефективної участі у міжнародному поділі праці, а з іншого – глобальні процеси несуть реальну загрозу для них. З одного боку, шанси України скористатися перевагами глобалізації зростають, але з іншого – вона стає відкритою для нових глобалізаційних загроз та викликів

Питання в чому ж саме полягають негативи глобалізації для України, як це явище загрожуватиме її національним інтересам, розкрито в численних публікаціях українських науковців. Так, на думку Г. П. Ковальова, В. О. Даніл'ян, виклики глобалізації передусім виявляються в загостренні конкуренції між світовими центрами сили, нерідко з порушенням норм міжнародного права і застосуванням силового тиску; в кризі міжнародної системи безпеки, сформованої ще на ялтинсько-гельсінських домовленостях, порушенні системи міжнародних угод у галузі стратегічної стабільності і послабленні ролі міжнародних інститутів – гарантів безпеки [13].

Вплив міжнародних економічних і політичних інститутів на українську державу щороку зростає, примушуючи владні структури поступатися частиною своїх повноважень, що призводить до обмеження суверенітету держави взагалі.

Найбільш негативним наслідком глобалізації є збільшення розриву в рівнях економічного і соціального розвитку між Україною та країнами «золотого мільярда». Так, у процесі поширення глобалізації свої багатства нарошують найбільш розвинені країни, віддаляючись від країн, що розвиваються, (до них можна зарахувати й Україну). В нашій державі зазначений розрив призводить до зростання рівня тіньової економіки і загальної криміналізації економічної діяльності, офшоризації, зростання корупції. І. Шовкун зазначає, що за різними оцінками, з 1991 р. з України в офшори виведено капітал на суму 148 млрд дол. США. В тіньовому секторі економіки обертаються кошти, що становлять приблизно 35 – 40% обсягу офіційного ВВП. Раніше повідомлялося, що в офшорах осіло 1,5–2 річних ВВП України (від

117 млрд дол. США до 167 млрд дол. США), а щорічні офшорні втрати України сягають 11 – 12 млрд дол. США [9].

З огляду на це, Україні в контексті глобалізаційних процесів та їх негативних викликів, необхідно перш за все створити ефективний механізм протидії цим явищам, насамперед незаконному відмиванню коштів, яке нерідко тісно пов'язане з корупцією на різних щаблях державно-політичної влади, адже це послаблює економіку нашої держави, що в свою чергу негативно впливає на соціальну та політичну сфери.

Іншим важливим викликом глобалізації є процеси масової міжнародної міграції. Вони є складовою частиною глобалізації і набули масштабної інтенсивності. в др. пол. ХХ ст. Переміщення людей є однією з найбільш типових характеристик сучасного світу.

Для України це явище актуальне, тому, що, по-перше, внаслідок виїзду за кордон наших громадян з метою пошуку високооплачуваної роботи, простежується негативний вплив на демографічну ситуацію в країні. По-друге, в разі економічного зростання в Україні може виникнути потреба у трудових мігрантах з країн іншого соціокультурного середовища. А цей процес, як показує досвід провідних європейських національних держав, нерідко супроводжується негативними явищами, про які піде мова нижче.

Міграційні процеси відбувалися упродовж усієї історії людства, але масового характеру набули в кінці ХІХ поч. ХХ ст. Дослідники визначають такі основні причини міграції як економічні, соціальні, політичні, етнічні, культурні та інші. Цей процес пов'язується з розвитком глобалізації, а точніше з її першою хвилею, що розпочалася приблизно у 1870-х роках і тривала до Першої світової війни [15].

Друга хвиля глобалізації (приблизно з 1950-х по 1980 рр.) зумовила переміщення населення із менш розвинутих країн Азії та Африки у більш розвинуті країни Заходу [15]. Зазначимо, що під час цієї хвилі поряд із традиційними країнами імміграції (США,

Канадою і Австралією), активно приймали мігрантів деякі європейські країни, (Німеччина, Франція, Великобританія та ін.).

Міжнародна міграція в провідних країнах ЄС наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. набула безпрецедентного масштабу з сили різних причин – як соціально-економічних, так і етнополітичних, релігійних та інших [4; 5; 15; 31].

Водночас міграційні аспекти глобалізації, зумовлюють соціально – економічні, демографічні, соціокультурні загрози і виклики. Міграції, констатують науковці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, «несуть суттєві ризики і для держав, і для окремих осіб. У країнах призначення вони послаблюють етнічну гомогенність населення, стають викликом для систем соціального забезпечення, узвичаєного способу життя, з ними пов'язують загрози безпеці, аж до загрози тероризму. У країнах походження міграція спричиняє втрати необхідного для розвитку трудового та інтелектуального потенціалу, «відплив мізків»... Ризики посилення цього процесу пов'язані із змінами етнічного складу та етнокультурного середовища; деконсолідацією етнічно гетерогенного суспільства; монополізацією мігрантами певних економічних сфер; геттоїзацією та маргіналізацією мігрантських середовищ, загостренням криміногенної ситуації в місцях компактного проживання мігрантів; конкуренцією між громадянами та мігрантами за робочі місця, зниженням оплати праці за рахунок появи дешевої робочої сили, а відтак і міжетнічними конфліктами, ксенофобією та напругою в суспільстві» [31, с. 36]. Погоджуємося з таким твердженням наших науковців, базуючись на досвіді провідних європейських держав, які за своєю етнополітичною суттю є національними. Міграційні процеси в цих державах спричинили виклики насамперед соціокультурного характеру – загрози розмивання національної, культурної, релігійної ідентичності. Замість економічних дивідендів від дешевої праці іммігрантів, вони одержали серйозні проблеми насамперед політичного, соціокультурного та демографічного характеру. Отож, відбулося те, що образно можна ви-

значити через назву знаменитої праці відомого американського політолога С. Гантінгтона «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку» [5]. У цьому дослідженні науковець також акцентує і на тому, що в Європу прибувають переважно вихідці з «не західних», насамперед ісламських суспільств. Водночас мігранти не інтегруються в культурне середовище країн, що їх прийняли, а створюють в них свої етнічні громади. [5, с. 251]. Внаслідок активних міграційних процесів у провідних національних державах ЄС виникли анклавні ісламського населення азійського та африканського походження, які не прагнуть до соціокультурної асиміляції у державах-реципієнтах.

Аналіз показує, що значним чином така ситуація сформувалася у зв'язку з тим, що політичні еліти європейських національних держав намагалися вирішити проблему соціокультурної інтеграції іммігрантів на основі т. зв. політики «мультикультуралізму». Вона базується на ідеї щодо майже повної відмови від політики соціокультурної асиміляції в національних європейських державах замість збереження та функціонування в одній країні багатьох етнонаціональних та релігійних громад, які зберігають свою власну культурну ідентичність у політичному суспільстві [33, с. 72]. Проте мультикультуралізм виявився успішним для расового, етнокультурного, релігійного різноманіття класичних емігрантських країн Канади та Австралії (де виникло це поняття і було узаконене як принцип державної політики щодо мігрантів у Канаді та Австралії у 70-ті рр. ХХ ст.), але виявилось не ефективним для національних держав Європи. Науковці констатують, що мультикультуралізм зазнав краху в більшості європейських країн, у тому числі в Німеччині, Великобританії, Франції, Норвегії, Бельгії й ін., так і не вирішивши проблеми соціокультурної адаптації мігрантів [8; 21; 28].

У зв'язку з цим лідери Німеччини, Франції й Великобританії в 2010-2011 рр. відкрито заявили про повний крах політики мультикультуралізму. «Ми були занадто стурбовані ідентичністю того, хто приїжджає в країну, і звертали недостатньо уваги

на ідентичність самої країни, яка приймає приїжджого», – зазначив Н. Саркозі [28].

Причини невдач політики мультикультуралізму, як показує аналіз ряду публікацій з цього питання [5; 8; 21; 28; 33], пов'язані тим, що інтегрувати можливо лише тих, хто цього хоче. Більшість мігрантів лише має намір отримати громадянство країни проживання, але водночас зберегти традиційний для них спосіб життя та культурних цінностей, що нерідко спричиняє конфліктні ситуації різного характеру в країні проживання. Іншим соціальним фактором, який зумовлює небажання мігрантів соціалізуватися, є виконання державою соціальної функції, що простежується в Німеччині, Франції та інших країнах. Наприклад, Німеччина на соціальні потреби щорічно витрачає 26.7% ВВП країни, що більше, ніж у США (15,9%) й у середньому по країнах ЄС (20,5%) [8, с.109]. Це дає можливість частині переселенців, котрі сповідують іслам, не переймаючись культурою й традиціями держав-реципієнтів, нормально проживати і водночас часто відкрито демонструвати неприйняття цих цінностей, що нерідко стає джерелом екстремізму та тероризму.

В контексті глобалізації Україна долучилася до світових міграційних процесів, які впливають на її демографічні та соціально-економічні показники всередині, і цей вплив є неоднозначним, суперечливим і нерідко негативним.

Аналіз соціально-демографічної ситуації в нашій державі свідчить про глибоку демографічну кризу. У період між 1991 і 2012 рр. загальна чисельність населення скоротилася більш ніж на 7 млн внаслідок як різкого зниження народжуваності, так і негативного сальдо міграції. [12, с. 6–7]. Сьогодні Україна більше експортує робочих рук, ніж товарів. Частка трудових мігрантів з нашої держави у відсотковому відношенні до кількості населення – найвища серед інших країн, проте щодо конкретних цифр чіткої інформації немає. На думку окремих науковців, у 2017 р «за неофіційними даними, опираючись на приблизні підрахунки Державної прикордонної служби, на легальній і нелегальній

основі в країнах ЄС, США, Канаді, Австралії та ін. державах проживає понад 7 млн громадян України» [31, с. 14 – 15]. Відтак, серйозним викликом глобалізації для України можна вважати демографічну кризу в країні – як наслідок її залучення до світових міграційних процесів, так і результат внутрішніх політичних та соціально-економічних проблем.

Водночас українські науковці зазначають, що протягом значного періоду незалежності зовнішня міграція відіграла для України скоріше позитивну, ніж негативну роль через зменшення напруги на вітчизняному ринку праці і зниження безробіття, а також валютні надходження від мігрантів [31, с. 20]. Так, у 2017 р. приватні перекази з-за кордону становили 9,3 млрд дол. США, що в 4 рази перевищило обсяг прямих іноземних інвестицій [31, с. 20].

Як вже зазначалося вище, для України міграційна проблема актуальна також тому, що в разі економічного зростання в нашій державі може виникнути потреба в трудових мігрантах з країн іншого соціокультурного середовища. Вже тепер, констатують українські дослідники, утворений у нашому суспільстві демографічний вакуум заповнюють іммігранти з інших країн, які є традиційними постачальниками робочої сили. Наразі до України найчастіше приїжджають етнічно віддалені трудові мігранти зі Сходу, Африки та Азії. Чисельність іммігрантів в нашій державі, передовсім із колишніх республік СРСР (переважно з Росії), а також із В'єтнаму, Туреччини, Сирії та Китаю, зростає і на початок 2018 р. перевищила 271 тис. осіб. Іноземці та особи без громадянства, які мають дозвіл на тимчасове проживання, становлять майже 89 тис. осіб, більшість із яких в'їхали з метою навчання. Водночас у 2017 р. в Україні виявлено 9,7 тис. нелегальних мігрантів переважно з Росії (22,1% загалу), Азербайджану (18,2%), Узбекистану (9,3%), Молдови (7,2%), Вірменії (6,6%), Грузії (6,4%), В'єтнаму (3,2%), Білорусі (2,1%), Таджикистану (1,9%) та Туреччини (1,8%) [31, с. 14].

Мігранти як носії інших звичаїв і культурних традицій, іншого менталітету, можуть стати причиною складних і непередбачуваних процесів у національній культурі та світогляді, політиці, що вже підтверджується негативним досвідом у цьому питанні провідних європейських національних держав. Як зазначають українські науковці, міграційні процеси неминуче призводять до зміни етнічного складу та ідентичності населення держави. В Україні імміграція визнається важливим засобом уповільнення депопуляції, однак вона здатна забезпечити позитивний ефект лише за умови повноцінної інтеграції прибулих у суспільство. Наразі соціальна, етнокультурна дистанція між українцями та мігрантами все ще значна, що вказує на неефективність та недовірність політики інтеграції останніх в українське суспільство [31, с. 21]. Однак набагато більше вплив на етнічний склад, національну ідентичність, соціокультурні та геополітичні орієнтації українського суспільства, впливають не новоприбулі іммігранти, а скоріше національні меншини, які тривалий час проживають в Україні і просувають інтереси держави свого етнічного походження. Можна вважати, що останній чинник є причиною тривалого воєнно-політичного конфлікту на Сході нашої країни.

З огляду на вищевказане констатуємо, що міграційні процеси є складовою глобалізації, мають об'єктивний характер і водночас є одними із її суперечливих викликів. Географічне положення України сприятливе для міграційних потоків і наша держава вже безпосередньо включена в глобальні міграційні процеси. Із економічним піднесенням збільшиться імміграційний приплив іноземців, що вимагатиме необхідності враховувати відповідні виклики для інститутів державної влади й етнополітичного життя загалом.

Таким чином, з огляду на «п'ять війн» (загроз) глобалізації американського науковця М. Наїма [13], про які ми вже зазначали вище, за всіма п'ятьма загрозами Україна входить до групи країн-«антилідерів». Вона перебуває на 4 місці у світі за обсягами нелегальної міграції людей, за коефіцієнтом свободи від ко-

рупції (2,3 за десятибальною шкалою) та за обсягами відмивання грошей Україна входить до 30 найбільш непривабливих країн світу. Рівень незаконного використання інтелектуальної власності в Україні становить 91% в усіх сферах діяльності. За цим показником вона на 4 місці в нижній частині списку, поступаючись лише Китаю – 95%, Росії та Індії – 93% [17].

Україна не є впливовим суб'єктом глобалізації і належить у цьому аспекті до периферійних держав. Це обумовлено як рівнем її соціально-економічного розвитку, так і місцем і роллю держави в сучасній світовій політичній та економічній системі. Тому найважливіше питання для України – це пошук принципів та механізмів налагодження взаємозв'язків із глобальним світом, адже в іншому разі вона буде пасивним об'єктом реалізації глобального впливу інших країн світу.

Незважаючи на позитивні аспекти глобалізації, Україні необхідно протистояти глобалізаційним загрозам і викликам. Вона має у своєму розпорядженні доволі потужний людський і науково-технічний потенціал, який може бути затребуваний на шляху до вирішення загроз глобалізації. Водночас необхідність реагування на виклики і загрози, пов'язані з тенденціями глобального розвитку, потребує внесення відповідних змін до стратегій розвитку нашої держави. Це вимагає від держави вироблення ефективних механізмів управління глобалізаційними процесами. Вони пов'язані з вирішенням загроз глобалізації для України і насамперед мають передбачати створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей, формування гнучкої та ефективної системи публічних інститутів, спроможних адекватно й оперативно реагувати на зміни ситуації.

Висновки

Проведене дослідження феномена глобалізації та участі України в глобалізаційних процесах дає нам можливість зробити висновки.

Глобалізація як головна тенденція сучасних міжнародних відносин є закономірним, багатовимірним, проте неоднозначним, складним та суперечливим історичним явищем.

Основним інструментом глобалізації є інтернаціоналізація та інтеграція, що водночас супроводжується негативними моментами. Серед них можна виокремити перш за все те, що глобалізація не сприяє вирівнюванню соціально-економічного розвитку країн, суб'єктів цього процесу, а радше навпаки, – існує реальна загроза ще більшого розриву між ними. Це веде до можливості посилення залежності країн-об'єктів глобалізації (тобто менш розвинутих) від країн-суб'єктів (багатих країн-глобалізаторів, лідерів глобалізаційного процесу), що можна розглядати як вияв новітнього колоніалізму з відповідними наслідками.

Глобалізацію можна розглядати водночас як стимулювальний чинник розвитку тіньових економічних процесів, що виявляється на багатьох рівнях.

На сьогодні Україна не є впливовим суб'єктом глобалізації і належить у цьому аспекті до периферійних держав. Це обумовлено як рівнем її соціально-економічного розвитку, так і місцем і роллю держави в сучасній світовій політичній та економічній системі. Ризики й виклики глобалізації є надзвичайно актуальними для України, яка, з огляду сучасний стан її соціально-економічного та політичного розвитку, місця, ролі та ваги у світовій економічній системі належить до країн – об'єктів, а не суб'єктів глобалізації.

Незважаючи на позитивні аспекти глобалізації, перед Україною виникає необхідність протистояти глобалізаційним загрозам і викликам. З огляду на це, потрібно внести відповідні зміни до стратегій розвитку нашої держави, що вимагає від держави вироблення ефективних механізмів управління глобалізаційними процесами. Вони пов'язані з вирішенням загроз глобалізації для України і перш за все мають передбачати створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей, формування гнучкої й

ефективної системи публічних інститутів, спроможних адекватно й оперативно реагувати на зміни ситуації.

Для інтеграції у світовий простір в Україні варто проводити внутрішні реформи, які сприятимуть покращенню її іміджу на міжнародній арені.

Література

1. Бебик В. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика : навч. посібник / В. М. Бебик, С. О. Шергін, Л. О. Дегтерьова. Київ : Університет «Україна». 2006. 208 с.

2. Біленька Н. О. Пріоритети і напрямки розвитку економіки України в умовах глобалізації. *Економіка України в умовах посилення глобалізаційних процесів: виклики і перспективи : матеріали Міжнарод. наук. студ. - аспірантської конференції* (Львів, 15–16 трав. 2009). Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2009. С. 15–16.

3. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму / НАН України. Ін-т світової економіки і міжнар. відносин, *Київ. нац. екон. ун-т. Київ, 2009. 357 с.*

4. Білошицький С. В. Міграційні процеси у провідних країнах ЄС: соціокультурні трансформації та політичні наслідки. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 4–5 (72–73). Київ : ІПіЕНД, 2014. С. 328–340.*

5. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н. Климчук. Львів : Кальварія, 2006. 474 с.

6. Гелд Д. Глобалізація / антиглобалізація. [пер. з англ.] Київ : К.І.С., 2004. 180 с.

7. Глобальні трансформації: Політика, економіка і культура / Д. Д. Голдблатт, Дж. Перратон ; [пер. з англ.]. Київ, 2003. 232 с.

8. Грубов В., Кулагін Ю. Криза політики мультикультуралізму в європейському суспільному просторі. *Вісник філософських та соціальних наук КНТЕУ. 2012. № 6. С. 109 – 113.*

9.3 1991 року з України в офшори вивели 148 мільярдів доларів – ЗМІ. URL : [http:// https://www.epravda.com.ua/news/2017/04/2/623352/](http://https://www.epravda.com.ua/news/2017/04/2/623352/).

10. Домарадзька Г. С., Самотій Н. С. Дослідження ризиків інтеграції України у світову економіку. URL : <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/22866/1/42-290-295.pdf>.

11. Інтеграція України у світовий економічний простір. URL : http://mtt.in.ua/ist-ukr_integratsiya-ekonomiky-ukrayiny-u-sviti/].

12. Кіпень В. П. Міграційний потенціал України. Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. 112 с.

13. Ковальова Г. П., Даніл'ян В. О. Україна у світових глобалізаційних процесах: виклики і відповіді. *Науковий вісник ХНПУ, Серія: «Філософія»* Харків : ХНПУ, 2015. Вип. 45 (ч. I) URL : <https://zenodo.org/record/22421/files/45>.

14. Кравчук М. Концептуальна еволюція теорій глобалізації. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11622/12>.

15. Курунова Ю.О. Міжнародні мігранти робочої сили як чинник економічного розвитку країн (на прикладі міграційних потоків між ЄС і Україною) : дис ... канд. економіч. наук : спец. 08.00.02 . Одеса, 2015. 218 с. URI: http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_kurunova.pdf.

16. Малиновська О. А. Шляхи подолання демографічних загроз: європейські практики. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. Київ, 2010. № 3. 244 с.

17. Манзя М. В. Соціальний вимір глобалізації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2008. Вип. 32. С. 196 – 209. URL : http://www.zgia.zp.ua/gazeta/visnik_32_196.pdf.

18. Наумкіна С., Ткачук Ю. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5, С. 28 – 36.

19. Офшорний скандал: найвпливовіші люди світу приховують свої статки – ЗМІ. URL : <http://podrobnosti.ua/2208918->

ofshornij-skandal-najvplivovsh-ljudi-svtu-prihovujut-svo-statki-zm.html.

20. Офшорний скандал: у Paradise Papers фігурують 68 українців. URL : <https://economics.unian.ua/finance/2281594-ofshorniy-skandal-u-paradise-papers-figuryuyut-68-ukrajintsiv.html>).

21. Паин Э. К вопросу о «крахе политики мультикультурализма» в Европе. URL : [http://demagogy.ru/pain/blog/2011-03-05/\)k-voprosu-o-krakhe-politiki-multikulturalizma-v-evrope](http://demagogy.ru/pain/blog/2011-03-05/)k-voprosu-o-krakhe-politiki-multikulturalizma-v-evrope).

22. Подберезный К. Украина поднялась на 3 строчки в глобальном рейтинге глобализации и заняла 44-е место. URL : <http://www.capital.ua/ru/publication/18509-indeks-urovnya-globalizatsii-stran-mira-kof-index-of-globalization>.

23. Пурдик В. Вплив глобалізаційних процесів на економіку України. URL : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?.../.

24. Самойлов О. Ф. Місце України у світових глобальних процесах. *Проблеми міжнародних відносин : Зб. наук. праць*. Київ : КиМУ, 2011. Вип. 3. С. 112 – 122.

25. Саричев В. І. Теоретичні основи глобалізації світової економіки в контексті дослідження тенденцій людського розвитку. URL : www.economy.nauka.com.ua/?=1&=1701.

26. Світова економіка і міжнародні відносини: понятійно-термінологічний словник /за ред. І. Л. Сазонця, Н. В. Стукало, О. М. Сазонець, М. А. Шепелева. Донецьк : Юго-Восток, 2010. 575 с.

27. Теоретичні моделі глобалізації. URL : <http://www.uaeconomic.com/ulens-260-3.html>).

28. Трещанин Д. «Мультикультурализм – это тупиковая стратегия». Европа пересматривает отношения с нацменьшинствами, Россия остаётся верна выбранному пути. URL : <http://svpressa.ru/society/article/38872>>.

29. Томахів В. Я., Томахів Н. В. Економічні суперечності та виклики глобалізації. *Соціокультурні та політичні пріоритети*

української нації в умовах глобалізації: щоріч. наук. пр. / відп. за вип. Т. В. Гончарук. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. С. 351 – 353.

30. Україна в системі міжнародних відносин в умовах глобалізації. Матеріали наук. конф. Київ, 9 лют. 2005 / Від. за вип. В. Є. Новицький. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. 240 с.

31. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с.

32. Фрідмен Т. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію. Львів : Лілея-НВ, 2002. 384 с.

33. Халілова-Чуваєва Ю. О., Бубнов І. В. Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності : політичний аспект. *Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського*. 2013. № 2 (58). С.66 – 75.

34. Цивилизационная структура современного мира : в 3 т. [под. ред. Ю. Н. Пахомова и Ю. В. Павленка]. Київ : Наукова думка, 2006. т. 1 : Глобальные трансформации современности. 2006. С. 494 – 512

35. Чепінога В. Г. Основи економічної теорії : навч. посіб. Київ : Юрінком-Інтер, 2003. 456 с.

1.4. Протистояння націоналізму та глобалізму і перспективи розвитку національних спільнот

З огляду на той стан, у якому перебуває сучасне суспільство, ми можемо висловити припущення, що люди через нерозуміння законів природи ще дуже далекі від думки в якому напрямі рухатися, щоб почати міркувати щодо тих теорій, які відповідають природному розвитку *homo sapiens*. Людство розвивається технологічно, але занепадає фізично. Як свідчать переконливі наукові дослідження, гібридизація людей через змішування

людських популяцій, тобто неспоріднених націй, призводить до деградації фізичної, психічної, моральної... В першому поколінні гібриди отримують подвійний набір генетичної інформації (мулати, метиси), що якісно виявляється в їхній перевазі над звичайними людьми, але в наступних поколіннях гібриди дуже швидко деградують і вироджуються, якщо їхні наступні покоління не повертаються до своєї природної основи.

Національні рівноправні держави – це єдиний шлях природного розвитку людини. Світогляди, ідеології, релігії, які несуть космополітизм, глобалізацію, а також перевагу однієї раси чи нації над іншими, завдають непоправну шкоду націям і людству загалом. Зникнення навіть однієї нації веде до збіднення людства, бо кожна нація має свою унікальну культуру, мову, традиції, історію, свої психологічні, фізіологічні та біологічні особливості. Збереження генофонду націй (людських популяцій), їхньої самоідентифікації, має бути основою будь якої політичної доктрини, яка впливає з необхідності модернізації чи трансформації міждержавних, міжнаціональних, міжцивілізаційних відносин у нових умовах розвитку людського суспільства.

Однак, відбувається свідомо фальсифікація націоналізму та поширення космополітичного світогляду. З'являються різні трактування націоналізму де його намагаються розділити на типи, вмонтувавши в нього імперіалізм та інші ідеологічні шовіністичні форми та течії. Але імперський націоналізм не існує в принципі, бо це вже не націоналізм. Можемо припустити, що типологізацію націоналізму придумали саме для того, щоб ототожнювати націоналізм з імперіалізмом, нацизмом, фашизмом, шовінізмом. Націоналізм – лютий противник імперіалізму (бо його головна ціль – збереження кожної нації на Землі та побудова (в ідеалі) світу національних рівноправних держав), а також він вороже ставиться до нацизму, адже збереження націй світу, забезпечуючи їхні рівні права та можливості, є його засадничими принципами. Політично організованого народу без етнічної нації не існує. Речі потрібно

називати своїми іменами. Якщо в державне утворення входить декілька націй, то в політичному визначенні це матиме назву «міжнаціональне об'єднання», тобто конгломерація. Нація, яка розбудовує національну державу або перебуває на шляху її створення, є політичною нацією.

Тільки на основі фундаментальних наукових досліджень можна формулювати теоретичні концепції розвитку людства, бо часто вони суперечать законам розвитку живої матерії, і наслідки (наприклад, глобалізації) для майбутнього людства можуть бути катастрофічними. Саме тому велику увагу в процесі формулювання ідеологічних та світоглядних основ націоналізму необхідно приділити вивченню біологічних засад етнічної самоорганізації.

Термін «націоналізм» (nationalismus) запропонував Йоганн Готфрід Гердер наприкінці 1770-х років. Але саме явище націоналізму з'явилося тоді, коли виникли різні людські спільноти і це вимагало певної урегульованості відносин між ними для забезпечення умов життя кожної з них. Націоналізм – це явище збереження природного розвитку людства, а націоналіст – людина з усвідомленням потреби збереження природного розвитку людських спільнот.

Чому досі немає наукового цілісного визначення націоналізму? Здавна, відколи існує людська цивілізація, була конкуренція між двома світоглядами, двома кардинально різними ідеологічними баченнями розвитку людства – націоналізмом і імперіалізмом, хоч таких термінів ще не було. Імперіалізм – це паразитарна форма існування суспільства, яка уособлює рабство, неволю, колонізацію, наживу, грабунок, приниження, нерівність, війну, захоплення, нищення націй, їхню самотність та ідентичність. Імперіалізм, маскуючи свою злочинну природу, набув нових прихованих форм (глобалізм, космополітизм, глокалізм, мультикультуризм тощо).

Глобалізм та глокалізм – нові вияви імперіалізму. Це визначення підходить як космополітичному світогляду, який спрямо-

вує рух людства у пошуку начебто ефективних шляхів існування та виживання, так і відповідає послідовній антинаціональній політиці великого капіталу, щоб сфальшувати або применшити суть націй як природної основи розвитку людства.

На думку Е. А. Арзоянц, глобалізація – це «цивілізаційний переворот, який супроводжується біфуркацією (хаотизацією) людства, а тому його результатом є відповідні непередбачувані мутації» [1, с. 49]. Дослідник С. П. Перегудов доводив, що глобалізація являє собою інструмент революційного насилля, який має на меті здійснити переворот у системі суспільних відносин, загострюючи соціально-економічні та політичні суперечності сучасного світу [2, с. 22].

Щоб обґрунтувати нашу позицію і сформулювати основні проблеми, що виникають в аналізі процесів міжнародних та міжнаціональних відносин, які суперечать природним основам розвитку живої матерії та ведуть розвиток соціуму в глухий кут, для повноти охоплення та розуміння висловлених нами думок, зупинимось на визначенні поняття «нація» та «націоналізм».

Нація, етнос, популяція – природні утворення. Ознаками етносу є насамперед спільність походження (морфологічні, фізіологічні особливості), мова, ментальність, самосвідомість, єдині звичаї, традиції, історія тощо; спільність психологічних ознак, які виступають під загальною назвою «національний характер». Останній формується в процесі спільної діяльності людей; територіальна спільність, тобто кожна нація має свою чітко окреслену етнічну територію. Спільна територія консолідує націю, і навпаки – втрата території спричиняє втрату єднання та живучості нації; значну роль у формуванні нації відіграють такі фактори, як спільна мова, традиції, звичаї, обряди та культура загалом. Нація має лише одну мову. Специфічна культура народу передається з покоління в покоління, завдяки чому можна визначити загальнокультурні цінності кожної нації; спільність економічного життя. Економічні зв'язки єднають людей, сприяють формуванню самосвідомості нації.

Націоналізм – ідеологія і напрямок політики, базовим принципом якого є теза про цінність усіх націй як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі. Ідеологія націоналізму виражає повагу до інших націй щодо їхнього права на свою мову, культуру, традиції, державність, свободу, рівність, але водночас націоналізм є захисною оболонкою нації від вторгнення тих державних утворень, націй, злочинна ідеологія яких спрямована на захоплення інших народів, розширення меж імперій, колоній, або створення умов, за яких роблять залежними, підпорядковують народи (нації) своїм інтересам (збагачення коштом інших). Незалежність, єдність, державність кожної нації, створення максимальних умов для розкриття потенціалу усіх націй та кожної людини, створення світового порядку, який відповідає природним основам розвитку людства, у якому всі нації є рівноправними і державними, – це стратегія націоналізму. Без національних держав, які в тому числі повинні контролювати кількість населення на своїх етнічних територіях, існує небезпека того, що стрімке розмноження одних націй на фоні зменшення чисельності інших призведе до їхнього витіснення та зникнення. Світогляди, ідеології, релігії, які несуть космополітизм, глобалізацію, а також перевагу однієї раси чи нації над іншими є антинаціональними, антилюдськими.

Повною протилежністю націоналізму є намагання асимілювати нацменшини з корінною нацією. Національна політика має буди виважена і добре продумана, щоб зберігати ідентичність кожної нації, підтримуючи їхню мову, культуру, традиції та одночасно фінансувати проєкти та складати міждержавні, міжнаціональні угоди про зацікавлення представників нацменшин до добровільного та усвідомленого повернення на свої етнічні землі, у свої національні держави. Повернення до свого коріння, до свого роду – це шлях до відродження нації, її генофонду. Науково доведено, що гібриди можуть позбутися негативних наслідків змішування й уникнути виродження, якщо наступні етапи їхнього

розмноження будуть спрямовані до свого попереднього генетичного походження.

Кожна нація як біологічно-соціальна однорідна система для реалізації свого якісного, лише для себе властивого стану своїх природних особливостей, взаємозв'язку структури цієї системи, вимагає відповідних відносин з іншими націями, які є природною умовою забезпечення існування і розвитку *homo sapiens*. Відносини між націями здійснюються через психологічні, культурні, духовні, моральні, економічні, політичні, військові, спортивні та інші взаємозв'язки, які змінюють свої якісні особливості залежно від еволюційного моменту взаємодії націй і природних особливостей кожної з цих націй. Гібридизація між націями, особливо неспорідненими, не лише стрімко руйнує нації, насичує людину спадковими хворобами, а й нищить об'єктивну закономірну необхідність зв'язків між націями, що є умовою розвитку кожної з них, оскільки цим забезпечується просторово-часове визначення людини в системі життя, необхідна умова взаємозв'язків між всіма біологічними видами на всій поверхні Землі. Втрата природних основ нації є втратою взаємозв'язку між націями, руйнування самої природи системи життя.

Націоналізм – це політика, ідеологія, світогляд, наука, філософія, суспільний рух як основа збереження та розвитку людського багатоманітного суспільства. Політичні партії, громадські організації, рухи, які себе називають націоналістичними, але у них виявляється агресія та ненависть до інших націй, негативне ставлення до їхньої мови, культури, традицій, звичаїв, психологічних, фізіологічних та інших особливостей, а також коли їхні програмні засади передбачають інтеграцію в імперські утворення – це псевдонаціоналістичні організації, які нічого спільного з націоналізмом не мають. Основна їхня ціль – спотворити, сфальшувати суть націоналізму і їх дуже легко виявити як в українській політиці, так і в політичному житті інших держав. Націоналізм як явище не має національності, бо усі нації на Землі – це єдиний організм життя людства, який забезпечує природний процес його розвитку. На-

ціоналізм не має кордонів – це явище належить усім націям. Внутрішній націоналізм нації сприяє максимальному розвитку кожної людини, реалізації її природних та набутих здібностей, збагачуючи націю новими досягненнями у всіх сферах життя. Зовнішній націоналізм – це інтернаціоналізм, спільна взаємодія усіх націй світу в збереженні природних основ розвитку, де кожна нація – це необхідна складова єдиного організму людства.

Чи є альтернатива політичній глобалізації? З огляду на потреби націй (державних та бездержавних), які прагнуть побудувати такий світ, у якому кожна нація буде мати свою національну державу на своїх етнічних історичних землях з повагою до суверенітету, територіальної цілісності, культур, мов, традицій щодо усіх інших націй, розвиток рівноправних відносин, то логічним є запитання: чому за всю історію людства і до сьогодні нації так і не спромоглися створити планетарної організації, яка б опікувалася інтересами націй, вирішувала їхні спірні питання і проблемами та захищала від організованого світового імперіалізму, що вміло маскується у його новій формі – у світовому глобалізмі. По одинці жодна нація не в змозі протистояти потужним світовим політичним, військовим, фінансовим структурам, бізнес-імперіям і реалізувати ідею національної державності. Міжетнічні та міжконфесійні конфлікти до сьогодні ніхто не вирішував. Їх просто ігнорують, створюючи видимість якоїсь діяльності, або придушуються військовою силою, залишаючи ці проблеми майбутнім поколінням.

Очевидно, що імперські світові політичні, військові, фінансові та інші структури глибоко вивчають, контролюють і ставлять в залежність кожну націю, усі національні уряди та їхні економіки, проводять політику, спрямовану на знищення національної ідентичності, затягуючи в різноманітні імперські утворення, союзи, організації. Усвідомлення націями небезпеки свого знищення через а) розмивання кордонів як захисної оболонки від напливу мігрантів, так і для захисту свого виробничого й економічного потенціалу; б) створення союзів, імперій, прихованої та відкритої

колонізації народів, їх узалежнення, поступового нищення їхньої культури, мови, традицій та інших національних особливостей, генотипу, змушує їх організовуватися, створювати спільну єдність націй у протидії світовому імперіалізму. Мета цієї консолідації – вироблення спільної стратегії й тактики у вирішенні проблем сьогодення, що виникли у зв'язку з намаганням невеликої, але надто заможної частини суспільства, спрямувати хід розвитку людства у тому напрямку, який дає змогу багаторазово збільшити прибутки їхніх транснаціональних компаній, що перевершують бюджети багатьох країн. З огляду на те, що нація є природною основою існування та розвитку людства, то, відповідно, змішування націй, особливо неспоріднених, – це спосіб їхнього знищення.

Якщо офіційна наука візьме за основу нашу концепцію про наявність видової відмінності людини, то виникне потреба переосмислення тієї світоглядної концепції розвитку людського суспільства, яка не заперечує, а навпаки сприяє змішуванню усіх неспоріднених націй, створюючи простір для космополітичного суспільства без кордонів, без армій, без націй, без держав. Ми – люди, нації, раси – дуже різні і таке багатоманіття лише збагачує світ, і цей взаємозв'язок створює систему життя.

Наука доволі консервативна система, що пояснюється її залежністю від сформованого світогляду сучасного суспільства, яке на сьогодні прямує до змішування націй. Людське суспільство, згідно з науковими дослідженнями генетиків, не однорідне, а складається з різних видів людей і їхнє змішування приводить до гібридизації та поступового виродження. Саме з цих причин антигуманним буде замовчувати цю проблему. Це аналогічно тому, коли б медицина знала про простий і дешевий спосіб лікування раку чи СНІДу, його профілактики, але свідомо приховувала цю інформацію, щоб заробляти на людській біді.

Два світогляди – імперіалістичний і націоналістичний – є тими реаліями, що вимагають пошуку шляхів вирішення цієї проблеми, нових наукових досліджень, що забезпечували би природний розвиток людства – збереження, відродження та роз-

виток націй, а також враховували об'єктивну реальність того, що значна частина людства вже втратила національну (етнічну) приналежність і лише наука дасть змогу зорієнтувати та повернути їх до свого генетичного джерела. На сучасному етапі усі імперські утворення, які сформували світові політичні, військові, фінансові та інші потужні структури, зацікавлені у применшенні ролі націй у світовій політиці, а точніше – нації вилучені з цього процесу, що призводить до нав'язування космополітичного світогляду всьому людству, не враховуючи інтереси націй і їхні проблеми. За всю історію людства не було створено жодної світової організації, яка б опікувалася інтересами націй (як державних, так і бездержавних).

Кожна нація має право на своїх етнічних землях заснувати свою національну державу. Наприклад, курди постійно намагаються донести до світу своє прагнення і потребу державності, але їх ніхто не чує. Замороження конфліктів у різних частинах світу військовою силою не вирішує етнічних проблем, а лише накопичує, залишаючи їх майбутнім поколінням. Логічно, що коли є нації, то вони повинні узгоджувати свої позиції у міжнародному масштабі. Можна вважати, що така всесвітня організація є – це ООН.

Провівши відповідні дослідження, ми робимо висновок, що назва цієї організації не відповідає її суті, бо цю міжнародну організацію створювали не нації, а держави та імперії. Підміна понять, невідповідність назви та діяльності ООН, яка закамурфльована під інтереси імперських світових сил, що визначають і спрямовують розвиток людства у потрібному для них напрямку, вимагає активності націй у створенні реальної структури, яка забезпечуватиме захист прав та інтересів усіх націй. Наприклад, візьмемо Росію, на території якої є багато націй, але представники в ООН від Росії доносять там не проблеми цих націй, а відстоюють інтереси Російської імперії. Жодна нація в умовах імперського контролю не здатна самостійно побудувати розвине-

ну національну державу; їй не дозволять це зробити, інакше це буде прикладом для інших націй щодо їхнього відродження.

Звичайно, існують національні держави, такі як Японія, які змушені вести свою внутрішню і зовнішню політику, що відповідає стратегічним планам імперіалістичних світових сил для поглиблення глобалізації людства і затягування таких національних держав через гнучкі методи глокалізації в імперські світові структури. Тобто для імперіалізму підрив національних основ кожної нації – це питання часу. Саме з цих причин визріла ідея створення Всесвітньої Організації Інтересів Націй (ВОІН), аббревіатура якої вказує не на обов'язкове військове протистояння з імперськими утвореннями, а на функцію оборони та захисту усіх без винятку націй від колонізації, залежності (економічної і політичної), як світова організація націй, всебічно сприяючи їхньому відродженню та розвитку. Делегатами на цьому всесвітньому національному конгресі мають бути представники націй як державних, так і бездержавних.

На першому етапі становлення організації повинні бути створені умови для озвучення та обговорення проблем націй, конфліктних ситуацій, їх вивчення, розроблення механізму гармонізації відносин між націями, забезпечення рівноправності, взаємодопомоги та підтримки. Організувавшись, виробивши спільну стратегію і тактику, надалі виникне потреба у створенні та розбудові інших структур, що мають забезпечити взаємовигідне багатовекторне співробітництво усіх націй та незалежність від світового імперіалізму.

Основною проблемою політики глобалізму, що суперечить національними інтересами націй, є свідомо спотворений та нав'язаний людському суспільству світогляд, який з відомих причин підтримує світова наукова еліта. Він ґрунтується на тому, що всі різновиди людських популяцій на Землі – це один вид людини, і тому рано чи пізно усі повинні злитися в одне ціле й утворити єдиний простір без держав, кордонів, армій, валют, урядів, що забезпечить рівні можливості для кожного громадянина держави «Земля» в його прагненні до самореалізації, прав та свобод. Наче б то ідея гарна, бо навіщо утримувати армії, коли не буде держав,

а лише світовий уряд? Тоді не потрібно буде витратити кошти на охорону кордонів, на утримання великого державного апарату в кожній країні, на озброєння, на військові заводи, на поповнення золотовалютних резервів для підтримання своєї валюти. Тобто з'являється можливість економити на тих речах, які у глобальному інтегрованому світі є зайвими і не витратити багатомільярдні кошти на речі, без яких можна обійтись, об'єднавшись усім в єдину державу землян. Але тоді розпочнеться процес зникнення націй, культур, мов, традицій, інших національних особливостей та поглибляться процеси виродження, деградації через змішування людських популяцій та їх гібридизації.

Якщо виходити не з космополітичного (імперіалістичного) світогляду, а з націоналістичного, де природною основою людства є людські популяції, а їх змішування веде до гібридизації та подальшого виродження, то дотримання такої концепції дасть змогу не тільки зберегти кожну націю у цьому багатоманітному світі, її ідентичність, а й нарешті обрати людству шлях природного розвитку, де нації є його основою і джерелом рушійної сили людського суспільства. Але виникає зразу запитання, чому сучасна наука ніяк не наважиться визнати, що людські раси і людські популяції – це різновиди людини? Чому це так важливо і чому відбувається такий спротив? Як відомо, існує міжвидова гібридизація, яка дає змогу об'єднувати генетичну інформацію, що спричиняє у першому поколінні утворення якісно кращих організмів, ніж батьківські. Якщо говорити про людину, то це метиси, мулати. Повернення до батьківського генетичного середовища дає змогу гібридам за певну кількість поколінь позбутися факторів виродження і генетична інформація набуває здорового вигляду.

Вивчаючи тваринний та рослинний світ від найменших організмів і до великих не має потреби заперечувати, що усі види мають свої варіації. У природі є різні різновиди орлів, мавп, ведмедів, акул, китів, мух, павуків і кожен з них не змішується з іншим, зберігає себе, свою особливість. Але якщо говорити про людину, а не про будь-який вид тваринного чи рослинного світу, то існує без-

підставна заборона стверджувати, що вона має свої різновиди, які сучасна наука називає расами та людськими популяціями. Саме через намагання сучасної науки замовчувати проблему гібридизації та її наслідки і з'являються космополітичні течії та світогляди, імперські ідеології, які не тільки не засуджують змішування рас та націй, особливо неспоріднених, а навпаки створюють проекти для подібних експериментів у планетарному масштабі.

Чи ми спроможні досягнути наслідки політичної глобалізації? Вплив процесів політичної глобалізації на світову політику спричинив спалах аналітичних досліджень, що виражені у працях вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як А. Колодко, А. Уткін, З. Бжезинський, З. Бауман та інші. Праці Ф. Фукуями «Великий розрив», С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій», О. Тофлера «Шок майбутнього» та багато інших авторів викривають глибинні суперечності та проблеми, які несе глобалізація, і це змушує з обережністю ставитися і глибоко вивчати наслідки цих процесів. Недосконалість капіталістичної системи, що виявилася у створенні надпотужних недержавних бізнес-об'єднань, транснаціональних корпорацій, що володіють величезними фінансовими ресурсами, впливаючи на політику та безпеку цілих країн, витісняючи середній та малий бізнес, здатні підривати їхні економіки, не дотримуючись жодних міжнародних правових норм, довела свою слабкість, неефективність та утопічність. У національних держав в умовах такої викривленої моделі глобалізації значно обмежуються можливості їх розвитку та утвердження справедливої системи міжнаціональних відносин.

Література

1. Азроянц Э. А. Размышления о будущем. *Глобализация. Конфликт или диалог цивилизаций*. Москва, 2002.
2. Перегудов С. Антиглобалистские движения – начало великой смуты XXI века? Неолиберальная глобализация: есть альтернатива? : Круглый стол. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 4.

РОЗДІЛ II.

ДУХОВНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В УМОВАХ ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Трансформація національного менталітету в процесі інтеграції України в європейський соціокультурний простір

У сучасному світі відбуваються процеси всесвітньої інтеграції та уніфікації, триває взаємне зближення різних країн та народів, що веде до формування єдиного світового простору. Так, сьогодні проблема ментальності переживає в європейському просторі своєрідне друге народження. Ця хвиля не пригасає навіть в умовах інтенсивного насадження політиками ідей міжнародної співдружності, єдиного європейського дому та глобалізації. Людські спільноти наполегливо ідентифікують власні, самодостатні й неповторні особливості духовної й матеріальної культури, роблячи акценти на її етнічній самобутності. Українознавчі наукові

інституції в роки незалежності теж почали продуктивно вивчати проблему національної психології. Адже щоби будувати державу, яка б відповідала особливостям вдачі, треба знати можливості, іманентні якості – специфіку національної ментальності, яка формувалася тисячоліттями. Особливо це важливо для українців сьогодні в умовах інтенсифікації взаємин українців з населенням ЄС. Спробуємо розглянути аксіологічні основи формування та трансформації українського менталітету на сучасному етапі.

Фундамент українського менталітету закладався у X–XII ст. в Київській Русі в ході творчого діалогу мітологічної свідомості з візантійським християнством.

Характеризуючи духовність українців, науковці виокремлюють етнічно-расові особливості.

Так, український вчений О. Кульчицький визначає расову структуру українців як складну, до якої входять дві головні раси України: динарська та східна (остійська). «Відношення двох головних рас у першому десятиріччі цього століття відсотково виражалось так: 44% динарської раси, 22 східної, решта – мішанці цих рас і численно далеко слабші домішки нордійської і середземноморської рас» [19, с. 709].

Причин, які можуть формувати психіку людини, варто розглянути за сучасною структурною психологією (Е. Ротгакера, О. Лерша), За якою в людській психіці визначається три шари: соматопсихічний (сміслові відчуття), тимопсихічний (почуття та пов'язані з ними намагання), пойопсихічний (мислення і свідомо воля).

Серед геопсихічних умов на перший шар діє підсоння, на другий – якісна і кількісна цілісність природних даних географічного середовища в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, впливаючи на її світосприйняття, а отже, на її ставлення до світу.

Так, жаркий і вологий клімат ослаблює «біотонус», життєву енергію, а жаркий і вітряний клімат подразнює нервову систему. А от більше або менше сонячне освітлення викликає або

життєрадісність, або пригніченість. Менша дія сонячного світла, більша хмарність і кількість опадів сприяє зменшенню життєрадісності, але не до рівня суму, а до поваги. Таким людям характерне нещадне змагання за життєвий простір, постійна боротьба за існування. Це сприяє формуванню у них песимістично-позитивістського світогляду [5, с. 7].

Збільшення сонячного світла сприяє підвищенню настрою в напрямі життєрадісності й оптимізму. Доволі велика амплітуда коливань температури повітря не така сильна на Правобережжі, як на Лівобережжі у зв'язку з різким континентальним кліматом. Через це краєвиди лісостепового українського рельєфу, які складаються із чорнозему, мають м'які плоскі хвилі, які плывуть до виднокола кучерявою ніжною зеленню або лагідною хвилею золотистих неозорих ланів, розмежованих у деяких місцях в'юнкими річками і потоками. Все це може схилити людину до стану небажання до зусилля або обачності, обережності й компромісів. Деколи це зводиться до безтурботності, м'якої поступливості проти чужих впливів, аж до самого зречення, толерантності і схильності комусь і чомусь підкорятися.

Важливе значення, на думку багатьох науковців, для менталітету мають форми географічного рельєфу. Наприклад, в українській мові часто вживаються такі мовні звороти, як «гора піднімається», «долина розлягається», «струмок в'ється» та інші, це і є перенесення «проекції» у форми рельєфу. До них також належать наші реакції на перенесені нашою «проекцією» в об'єкти психічні тенденції і стани. Водночас існують «вчування» в динамічні процеси природи, такі як буря, повінь і т. д. Все це сприяє переформуванню та перебудові психіки [11, с. 34].

Сприйняття світу залежить не тільки від особливостей сприйняття, а й від характеру світу. Через це для Тибету характерні містичні особистості, а для Греції або Італії – індивідуальності з естетичними нахилами. Плодючість української землі, її лагідність та щедрість в українців викликають почуття довірливості, вдячності.

Світосприйняття, яке виникає у такому виді, накладає свій гармонійний відбиток на зв'язок людини й землі, землі, яку можна охарактеризувати, перефразовуючи вислів Б. Спінози, «означення «*substantia sive Dea*», що ні в чім однак не порушує віри в її великого Господаря – персонального Бога» [19, с. 712].

Важливим фактом формування менталітету є те, що, оскільки степ не має рельєфу, це пояснює бажання руху в безмежність. З одного боку, це пов'язане із ентузіазмом пошуку недосяжного, а з іншого – рух у безкрайність є одночасно і рухом в нікуди, що заперечує саму потребу руху і в такій формі відповідає за байдужість, інколи навіть «апатія» через низку почуттів подібних до безнадії, розчарування, включно до розпачу.

Таким чином, менталітет людини українського степу – це насамперед так звана «ентузіастична настанова», коли душа, перебуває в стані сп'яніння, замріяності, любові. Поруч з «ентузіастичною настановою» можлива і протилежна «нігілістична настанова» радикального заперечення будь-якої цінності та бажаності [13, с. 78].

На формування менталітету українців мали вплив історичні чинники. На думку П. І. Гнатенка, саме на історичних чинниках, які впливають на формування національного характеру, наголошували у своїх творах представники української діаспори [8, с. 7].

Оскільки Україна знаходиться на перетині шляхів «із варяг у греки», це веде до постійного перебування наших людей на «межах можливостей існування», на межах «боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті». Так, історично склалося, що таке розташування України було не захищене, а одночасно надзвичайно багаті та плодovitі простори приваблювали завойовницький Захід і степово-хижацький Схід, непомірно збільшували тиск «межових ситуацій» кожного українця. Українська держава постійно зазнавала нападів, зазіхань, загарбань.

Таким чином, для українців досягти особистого щастя та задоволення існування є нездійсненним. Водночас вісью відношення стає не саме життя, не турбота про нього, а щось вище

за нього, якась його «трансценденція», якась ідея чи ідеал, яка переступає та перевищує границі життя...» [19, с. 713].

Через це в українців сформувався козацький тип людини, підпорядкований ідеалові оборони, честі, волі й віри. Характерним для нього було те, що під впливом історичних чинників центр ваги їхнього життя перенісся від турботи про саме життя до збереження честі та завдання оборони своєї землі. Такі козаки, як Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, козак Мамай є прикладом козацько ідеалізму. Але відомий інший тип козаків-авантюристів, які жили «миттю і насолодою ризику та здобичі», хоча не вони творили традицію та ідеал козаччини, яка дала «образ для всієї України». Сила цього козацького ідеалу сягає аж до часів „козака армії УНР і січового стрільця, формуючи українську психіку. Те, що в свій час назва «козацька нація» вживалася в розумінні «українська нація», є найкращим показником впливу козацької форми життя на українську психіку» [19, с. 714].

Поряд з козацьким типом історичні чинники також породили в Україні інший тип, який народ характеризував такими влучними висловами, як «тихше води, ніжче трави», «покірне теля дві мами ссе», «моя хата скраю, нічого не знаю». Це той тип, який, на відміну від першого, намагався перечекати несприятливі історичні моменти долі. Це проявилось замкненістю, звуженням зовнішньої життєвої експансії до мінімуму, тобто «інтроверсією».

Отже, історичні чинники не тільки вплинули створення двох різних стилів життя, а й сприяли тому, що перший тип нещадно знищувався, а другий зберігався [15, с. 29].

Історична дійсність впливала на українську людину не тільки шляхом селекційної дії, а й через історичну свідомість спільної історичної долі. Ця свідомість українця завдяки розповсюдженню козацької думи ніколи не зникала, через це домінанта поразки та даремного, хоч інколи дуже близького до мети зусилля, що взагалі характеризує багато починань української історії, безперечно, могла іноді надавати нашому національному менталітету деякого забарвлення «фаталістичного песимізму...» [19, с. 714].

Безпосередньо історичні чинники позначилися на формуванні національного менталітету, але ще більше впливало мало визначення суспільних форм і умов життя українців.

Найбільше вплинули на формування української національного характеру, по-перше, недостатня диференціація суспільної структури; по-друге, спричинене історичними обставинами виключне значення малих груп у соціальному житті українців.

Особливо вплинула на формування менталітету переважна більшість серед українців селянства із рисами близькості до землі. Цей фактор також позначився на змісті й формі української культури, надавши їм особливого народного характеру. Перевага селянства в українській суспільності визначила рід і обсяг людських взаємин і також вплинула на формування української душі.

Оскільки у селян простежується велика залежність від природи, ніж від іншої людини, то вони сильно самозаглиблені, смиренні, насторожено ставляться до світу, мають недовіру до авторитету і влади. Тобто формувався стиль так званого прихованого життя («*vita minima*»). Через це українському менталітету часом не вистачає тих особливостей, які виникають із самого поділу праці. Наприклад, наявність потужної провідної верстви, якої сьогодні нам дуже часто не вистачає [17, с. 45].

Взаємини в межах селянства зводяться до взаємодії, пов'язаної організаційними формами невеликих територіальних одиниць, сіл чи селищ із їхнім мізерним самоврядуванням. Найчастіше основною формою такої взаємодії є толоки, на яких і зав'язуються дружні товариські контакти. Через це у суспільному житті селян не залишається місця для планування і проведення широкомасштабних селянських рухів, цим самим не виявляючи широкої всезагальної солідарності. З одного боку, це явище негативне, але з іншого – позитивне, оскільки селянський побут сприяє особистим сусідським контактам, збереженню родинних і родових стосунків, приятелюванню та побратимству, через це одночасно в українців розвивалась здатність до приязні, симпатії, «психологічного розуміння» чужого духовного життя, тому це одночасно і явище позитивне.

Відповідно до традиції, що склалася впродовж розробки української ідеї у XIX ст., М. Грушевський також вказував на «селянську» природу українського народу. «Нарід» для нього – це «село, українське село». На думку М. Грушевського селянська природа суттєво визначає самобутність історії українського народу.

Зазначимо, що у той час, коли формувалася думка про те, що більшість серед українців – це селянство, вона була правильною. Але сьогодні це твердження застаріло. Як зазначає, Т. Гунчак, сьогодні не більшість українців селяни, просто серед селянства переважно збереглася українська традиційна культура, фольклор, а міське населення було сильно зрусифікованим, і тільки мала частина (переважно інтелігенція) була національно свідомою [12, с. 121].

На формування української душі велике значення має культура. Її також потрібно розглядати з двох сторін. По-перше, культура – це витвір даної спільноти, вираз її душі. По-друге, оскільки кожний член спільноти розвивається в середовищі цієї культури, вростає в неї, засвоюючи її цінності, то культура є одночасно і утворювальною силою душі. Водночас жодна культура не є і не може бути витвором однієї національної спільноти. З одного боку, існують спільні «культурні кола», а з іншого – кожна нація вибирає компоненти культури певного «культурного кола» і перетворює їх залежно від своєї душі.

Відповідно багато науковців відносять українську культуру й українську душу до «європейського культурного кола», до сфери «окцидентальної (західної) духовності» [19, с. 715].

Історично й культурно, як зазначалося вище, Україна знаходиться на перехресті шляхів між Сходом і Заходом. Ця геокультурна периферійність позначилась на сприйнятті західної духовності. Периферійність України в європейському «культурному колі» веде до природного ослаблення впливів європейського осередку в міру наближення до периферії як «межової лінії і захисної смуги». Але одночасно вона не може повністю відмежува-

тися від впливів, тому якусь частку їх вона переймає, переробляє, сполучаючи «своє» з «чужим».

Периферійність України спричинила ослаблення дії трьох «хвиль ідей», які сприяли утворенню «окцидентальної» духовності: католицизму, ренесансу, просвітництва. Так, католицизм діяв «формативно» на психіку європейця як перевтілення римського принципу «ордо», при цьому спонукав до створення великої кількості філософських термінів і логічної виробленості. Ренесанс був не тільки відродженням античного світу й людини, пройнятої духом гуманізму, але, в повному розумінні цього слова, «відкриттям світу і людини», а створив основу для розвитку індивідуалізму. Просвітництво пройшло шлях розвитку від раціоналізму до позитивізму, «просвітило» усі сфери життя. Разом ренесанс і просвітництво породили західну духовність, проявом якої став «сцієнтизм: примат і культ науки, спертої на досвід, ... з їх дальшими наслідками – технікою і техніцизмом наук...» [26, с. 716]. Іншим виявом ренесансу і просвітництва є персоналізм – «високе цінування своєрідної психічної цілості, яку називаємо особою і яка своїм індивідуальним ставленням до цінностей етичних, естетичних, соціальних, політичних та економічних стає їх справжнім носієм. Раціонально-активна світонастанова, що творить для окцидентального сцієнтизму і персоналізму психічну основу, – це готовість до дії, керованої і контрольованої розумом» [25, с. 716].

Вплив католицизму, ренесансу і просвітництва на первісну народну українську культуру ще з часів трипілля був неоднаковий. Але особливий вплив мало на неї християнство.

У межах історико-філософського, культурологічного аналізу особливо актуальним є визнання того факту, що поняття «внутрішнього» (душевного) світобачення має давню традицію, є «віссю» специфічності української філософської думки.

З огляду на це ми повинні зазначити важливість надбань історико-філософського минулого. Саме в ньому, нехай і в «неявній» формі, знаходяться джерела, витoki й компоненти українського гуманістичного світогляду. Відповідно до цього умовно

можна виокремити три «лінії», які визначають тенденції розвитку філософської думки України.

Перша з них – аристотелева традиція, джерела якої сягають Київської Русі. «Збірник 1073 р.» містив у собі «Філософський трактат», який подавав опис і тлумачення «Метафізики» Арістотеля. З XVI ст. зростає потяг до збагачення на ґрунті аристотелізму наукових знань про природу, Всесвіт. В українській філософії аристотелізм репрезентує логіко-раціоналістичну традицію. Завдяки цьому запроваджується термінологія як перша спроба утворення якоїсь власної філософічної термінології в Україні. І хоча цей вплив був невеликий, все ж таки в українське «культурне оточення» були введені «твори суто – філософічного змісту, що мали цікавість лише як філософічні і лише для читачів з суто – філософічним інтересом» [39, с. 28].

Варто зазначити, що питання онтологічного, гносеологічного, морально-естетичного плану розглядаються з позицій аристотелізму або його інтерпретацій. Факт поширення аристотелізму в Україні засвідчує про інтенсивне залучення української філософської думки до вирішення науково-світоглядних проблем.

Другою лінією у розвитку і становленні гуманізму є ісихазм. Це релігійно-філософське вчення грецьких богословів Григорія Синаїта і Григорія Палами. Воно теоретично оформилося на Афоні та в Константинополі у середині XIV ст. і на Влахериському помісному соборі 1351 р. було визнане офіційною ідеологією православної церкви у Візантії. Вже з XIV ст. вчення ісихазму поширювалось у Візантії і Північній Болгарії, набуваючи теоретичного, філософсько-богословського вираження. З XV ст. ісихазм потрапляє і в Україну.

Відомо, що згідно з вченням ісихастів Божественна суть (вона об'єднує три іпостасі в єдиносущу Трійцю), міститься поза межами людського осягнення і розуміння і є трансцендентною. Для зрозумілості свого вчення Г. Палама вводить у нього поняття «божественної енергії». Вона проймає і животворить весь земний світ. Вона – проміжна ланка між поза світовою божествен-

ною сутністю і світом та людьми. Через осяяння божественною енергією людина може стати понад «матеріальною двоїністю», досягти «мисленого раю», «обожитися не лише душею, розумом, але й тілом, стати Богом за благодаттю і осягнути весь світ зсередини» [31, с. 17].

Ісихазм як релігійно-філософська теорія не був принципово новим. Він систематизував стару православну традицію. Його попередниками вважаються отці церкви – Василій Великий, Григорій Ниський, Григорій Богослов, Діонісій Ареопагіт та інші. Отже, ісихазм – це відродження на пізньовізантійському ґрунті елліністичного християнського містицизму. Він протягом усього існування східної церкви був її животворчою силою.

Через те, що ісихазм великого значення надає людині, він є гуманістичним вченням. Згідно з ним людина знаходиться в центрі Всесвіту, і все видиме й невидиме Бог створив для людини: не тільки небо, землю, повітря, тварин, а й ангелів. Тільки люди мають можливість робити доступним чуттю слуху слово і зображати його матеріальним способом. Мета кожної людини – моральне самовдосконалення.

У вченні ісихастів переплетені зародки багатьох інших систем, наприклад схоластики, гуманізму, містики.

Все вищесказане підтверджує, що вчення ісихастів є теоцентричним і антропоцентричним. Прихильники ісихазму ставили питання про людську природу. Це мало велике значення для тогочасної культури, через своє тлумачення гуманізму. Своїм змістом ісихазм вносив зміни у весь релігійний світогляд. Він був певною формою ідеології, яка охоплювала різні соціальні, політичні, філософські ідеї. В Україні ісихазм сприяв засвоєнню неоплатонізму й утвердженню екзистенційно-персоналістської лінії у вітчизняному гуманістичному світогляді.

До третьої лінії, яка визначала розвиток української філософії, необхідно віднести неоплатонізм, поширенню якого в його християнському варіанті сприяло знайомство давньоукраїнського читача з творами Псевдо-Діонісія Ареопагіта. У зв'язку з цим

Д. Чижевський писав, що для «старої» України стало доступним» засвоєння елементів західної філософії, і, відзначаючи особливу роль «теоретичної» філософії Арістотеля, говорить про безпосереднє знайомство української інтелігенції з Платоном, згадки про якого нерідкі, і «платонізм міг досить впливати і через святоотцівську літературу, – зокрема через «Ареопагітики» та найбільше через твори одного з улюблених письменників старої України – Августина» [39, с. 34].

Саме через «книжну мудрість» давньокиївських інтелектуалів відбувається філософська інтерпретація неоплатонізму, в якому найскладнішу «обробку», на думку відомого філософа А. К. Бичко, отримала філософська ідея ірраціонального, котра стала «стрижневою віссю» християнізованої картини світу [4, с. 121].

Важливо відзначити, що людський дух, духовність фіксує розпад Космосу і виокремлення з нього індивідуально-особистісного начала. Розчарувавшись у раціоналізованому Логосі античних мислителів, людина шукає вихід в ірраціональних засобах відтворення. Це стало причиною виникнення віри в чудо як «надприродний» засіб спасіння від навколишнього світу. Із філософських традицій у цих умовах виявляються придатними тільки містико-ірраціоналістичні елементи, які містяться в ній [7, с. 168–169].

Зауважимо, що в неоплатоніків буття розпадається на світ божественний, досконалий і благий (світ світла), і світ нижчий, копія вищого. Між світами знаходиться «душа», яка «звернена» «всередину» себе і вже потім «зовні». «Душа» виступає як «іскра божественного інтелекту», яка, роздроблюючись, утворює космічні сфери і весь матеріальний світ. «Душа», знаходячись на «грані» двох світів, є одним з «ключових» понять неоплатонізму, дає розгадку всієї його доктрини.

У творах отців церкви активно обґрунтовувались ірраціоналістичні ідеї неоплатонізму, які стали внутрішнім змістом християнської догматики, її гуманістичним вкрапленням. Тобто гума-

нізм виводиться за межі реальності, він нерозривно пов'язаний з релігійним світобаченням через те, що основою християнської «картини світу» є поняття, є образ Бога, а вся онтологічна проблематика набуває морально-гуманістичного характеру. Але неоплатонізм був заскладним для його розуміння. Через це він, трансформуючись у християнство, зазнає змін від впливу національного менталітету [34, с. 17].

З огляду на вищесказане необхідно зазначити, що жодна з трьох «ліній» не повинна абсолютизуватися, ставати «наріжним каменем», «основою» і т. п. українського світогляду. Вони («лінії») є лише тенденціями, які у зв'язку із суспільно-історичними, культурно-духовними умовами найбільш співзвучні «світосприймальним настановам» українця. Через них «часто виявлялась виразна конвергенція... тих чинників, що впливали на формацію української душі» [20, с. 16].

В руслі цього аналізу потрібно зауважити, що основною проблемою пізнання в українській культурі була гуманістична дійсність. Саме у цій сфері українська наука має значні досягнення. Це особливо чітко виразилося у свідомості української нації XIX і XX ст. Таким чином, дослідження гуманістичної дійсності великою мірою насичувало український «сцієнтизм етично-релігійними первнями».

Українська культура значною мірою переймає «окцидентальний персоналізм» Західної Європи, але одночасно надає йому дещо іншого напрямку, близького до азіатського світовідчуття. Це напрям, за висловом О. Кульчицького, – «розбудова особи вглиб, замість експансії вшир». Таким чином, у своїй світосприймальній настанові українська культура як могутня сила, яка формує національну психіку, з одного боку, здійснює орієнтацію на Європу, а з другого – не виключає азіатського ренесансу.

Так, І. Лисяка-Рудницький, вказував на два різні джерела орієнтальних («східних») впливів – східне християнство з його візантійськими культурними традиціями і світ євразійських кочівників, номадів. «Схід» євразійських номадів, – пише І. Лисяк-Рудниць-

кий, – мав подвійний вплив на формування українського національного характеру: по-перше, як гальмуючий чинник на шляху нормального поступу країни, по-друге, через сильну оборонну реакцію з боку українського народу» [24, с. 6]. Проте євразійська кочова стихія діяла на український народ ззовні, але вона не була «інтерналізована», вона не стала складовою частиною українського національного типу. Другий «великий східний вплив – грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція – діяв зовсім відмінним способом: зсередини, формуючи саму духовність суспільства» [24, с. 6]. Отже, Києворуська держава «поєднувала переважно східню, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західною суспільною й політичною структурою» [24, с. 8]. Вказуючи на те, що етнос і естетичне чуття українського народу «закорінені» в духовній традиції східного християнства, І. Лісяк-Рудницький одночасно підкреслює прагнення українців до синтезу між Сходом і Заходом. «У релігійній сфері це зробило Україну клясичною країною унійної традиції. Але ця тенденція була притаманна всім українцям, а не тільки католикам східнього обряду» [24, с. 9]. Вона позначилася не тільки на тих українцях, що дотримувалися православ'я, а й серед українців-протестантів. «За приклад може служити Київська Академія, розбудована митрополитом Петром Могилою, що стала головним інтелектуальним центром цілого греко-православного світу та у своїй організації й програмі навчання йшла за прикладом західних університетів. Ця тенденція знайшла свій вираз і в мистецтві, в стилі українського (або козацького) барокко, який в оригінальний спосіб сполучав візантійські й західні первні» [24, с. 9].

З'ясування причин формування української душі було б не повним, коли б не зачепити того моменту, який розглядає доглибинна психологія комплексів у психіці кожного поневоленого народу, а саме: комплекс меншовартості. Оскільки українці не спромоглися забезпечити свій суверенітет, і в їхній свідомості ідея державності перетворилася на своєрідну *ultima Thule* – крайню межу, їм був притаманний цей комплекс.

Цю тему вивчали багато дослідників, але найбільше розвинувся цей напрямок філософування на еміграції. Дослідники-емігранти здійснювали його в той час, коли чергове історичне поривання до національно-державного самовизначення України зазнає краху. У найбільш екстремальній формі це можна бачити у Д. Донцова (з цілого реваншистського пафосу його «Націоналізму» виразно проступає, сказати б, потреба дефінітивності – нарікання на неясність змісту української ідеї) [14], а також – у красному письменстві – Є. Маланюка, чий образ химеричної України – ілюзії, що живиться кров'ю своїх adeptів («А може, й не Еллада степова, Лиш відьма-сотниківна, мертва й гарна, що чорним ядом серце напува і опівночі воскресає марно?»), – зі-вставний хіба що з уявленнями російського філософа-містика Д. Андреева про ідеальну Душу народу та її демона-антагоніста [1]. Подібним «комплексом національної меншовартості», хоч і різною мірою, перейняті писання В. Липинського [21], І. Мірчука [28], І. Лисяка-Рудницького [23], П. Феденка [37] та інші.

Ці дослідники визначили основні причини, які ведуть до утворення комплексу меншовартості. До них вони відносять насамперед особливо погані умови життя і розвитку українців, зокрема некорисні природні геополітичні умови існування. Розташована на плідючих чорноземах між ворожим степовим Сходом та експансивним, краще організованим Заходом, на перехресті шляхів із Азії в Європу і навпаки, Україна через це була гарним шматком для загарбників. Коли до цього ще додати пасивність і байдужість; винятково хліборобський характер українського життя, який не сприяв зростанню ризику, сміливості, енергійності зародження різних починань, тоді виникнення комплексу меншовартості стає не тільки явищем зрозумілим, а й закономірним.

Не сприяли визволенню із комплексу меншовартості і подальші умови життя українців під чужоземним гнітом. Предмет «панських жартів» аристократичних сусідів, відсунений в сіру закутину менший брат «малорос», без права на свою національно-правну особовість – не міг здобути на корисну самооцінку [18, с. 50].

Цей комплекс меншовартості також відобразився у мові народу, (наприклад, в українців існують прислів'я про «покірне теля», про «мою хату з краю», про що вже згадувалося вище). Боляче проявляється цей комплекс у покірливості українців до насилля з боку чужих, у сплескові агресивності, спертої на фразу сили, а то раптово веде у затишок домашнього вогнища, де відбувається плекання традицій українського запічка, або в край уяви та мрій [38, с. 12].

Українські вчені пропонують засоби для подолання комплексу меншовартості. Насамперед через індивідуальну психологію вилікувати й перевиховати українців. «Поважна вдумлива психоаналізу хиб національної психіки» повинна стати ґрунтом для цього перевиховання. Потрібно зняти комплекс меншовартості нації за усіма цими виявами «надмірно хитрунської, приниженої, крутарської дипломатії, як з другого боку хвалькуватої, назверх тільки самопевної, неприєднаної агресивности, – як тож під нахилом до втечі від завдань громадського життя на запічок родинних обов'язків, чи до відокремлення в вежі із слонової кости мистецького естетизму, абстрактного доктринерства» [18, с. 51].

За влучним розпізнаванням до українців прийде виздоровлення. Вони повинні переконатися, що несприятливі історичні умови не є вічними. Ще Фрідріх Ніцше говорив, що «історична залізна конечність в ході історії виявляється ані залізною, ані конечною» [18, с. 52].

Одним із характерних наслідків комплексу меншовартості є ворожість. Це відбувається через те, що людина в стані, який викликає комплекс меншовартості, має всі причини виявляти ворожість до причин, які породжують комплекс, але через нерівність сил, не маючи спроможності їх виражати відкрито, змушена їх придушувати. Тому, коли настає слухний момент, людина використовує його із особливою наснагою, щоби помститися.

Незважаючи на комплекс меншовартості, українці проявили багато відваги і героїзму, щоб змінити життя на краще, щоб визволитися із-під іноземного гніту. Але остаточно українці не здо-

лали комплекс. Щоб його ліквідувати, потрібно не тільки збільшити свою мужність, а й потрібно збільшити сили. Для цього необхідно, щоб кожний член суспільства відчував свій зв'язок із громадою, що сприяє зміцненню солідарності, неослабленої чварами. Це дає почуття безпеки і сили, що знищує весь корінь комплексу меншовартості і стає основою відновлення національної спільноти.

Складні історичні випробування, яких зазнав український народ у ХХ ст., не позначилися на його ментальності. Найжорстокішим для українців був комуністичний терор. Все це спричинило зростання опору серед українців, спроби націоналістичних течій виховати новий тип вольового українця.

Отже, характеризуючи духовність українців, багато дослідників роблять висновок, що вона має особливі, притаманні лише їй, відмінні від інших народів риси (чинники), які «рiшшають про те, як ми світ сприймаємо і тому яким його сприймаємо, яке у нас «зображення світу», та що за ним іде» [20, с. 48].

Однією із суттєвих рис українців є індивідуалізм. Першим це дослідив М. Костомаров, який у статті «Две русские народности» чітко вказує: поряд з іншими ознаками українців і великоросів розрізняє те, що у ментальності росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, а українець вище цінує окрему людину, ніж загал [16, с. 47].

Думку М. Костомарова про індивідуалізм української ментальності поділяє і розвиває згодом М. Грушевський, який вважає, що важливою прикметою українського народного характеру є «високий розвиток гідності своєї, пошанування гідності чужої, любові до певних, уставлених зверхніх форм, «законних речей», етикету й добрих манер...» [10, с. 147–148]. На індивідуалізм як рису української ментальності вказує також В. Янів: «Зовсім самозрозуміло, що спрямовання уваги на власну особу з різночасним сильним чуттєвим забарвленням мусить вести до індивідуалізму, отже до риси світогляду, яка – поруч із українською емотивністю – викликає найменше сумнівів...» [43, с. 193].

Д. Чижевський вважав, що для українців характерним є «визнання великої цінності за окремою особою, визнання для кожної людини прав на власний, індивідуальний етичний шлях» [40, с. 95].

Безперечно, що індивідуалізм є невід'ємною ознакою українського характеру. Однак, ставши на бік Візантії після розколу між Римом і Константинополем, Київ сприймає і таку цінність візантійського світу, як підпорядкування індивідуального колективу. Ця обставина суттєво відобразилася на всій подальшій історії розвитку взаємовідносин між індивідом і суспільством. Крім того, доля українців склалася так, що вони тривалий час були включені і підпорядковані більш могутньому в контексті державності етносу – російському, в якому очевидно переважає «хорове», колективне начало над індивідуальним.

На буття українського народу суттєво вплинули всі засади російської державності, але на таку його ментальну характеристику, як індивідуалізм, особливо згубно подіяло зрівняльно-передільна російська община. В аграрному устрої російського села індивіди поглиналися общиною, фактично повністю розчинялися в ній. Вже сам по собі порядок користування землею, яка належала колективу, а не індивіду, відіграв роль основи безправ'я особистості. Якщо врахувати деспотію державної влади і влади поміщиків, а також православної релігії з її культом покірності, то очевидно, що в таких безособових колективах неможливе формування якостей, необхідних для індивідуально-підприємницьких форм ведення господарства. Саме таку форму економічного і політичного устрою нав'язала імперія українському народу, для котрого раніше общинне ведення господарства у російському варіанті було чужим [41, с. 38].

Звичайно, збереженню і певною мірою розвитку економічного індивідуалізму українців сприяло козацтво. Як зауважує Ю. Пахомов, з козаками «тісно пов'язане було існування свого часу вільних землевласників, що не минуло безслідно для формування економічної культури нації. Однією з ознак її рівня в

Україні... є більш розвинута приватновласницька свідомість, особливо щодо землі» [30, с. 8].

Однак загалом вплив козаччини на генезу українського етносу був доволі обмеженим, оскільки, по-перше, козацтво існувало відносно короткий період часу, по-друге, було географічно локальним явищем, і по-третє, все-таки за своєю суттю козацька держава була, як би ми не ідеалізували її, здобицькою, а не виробничою. Тому у виробничій сфері індивідуалізм як ментальна риса українців мав доволі обмежені можливості свого вияву.

Звичайно, в процесі дослідження генези, української ментальності варто врахувати ту обставину, що в XVI ст. простежується тенденція до формування приватної власності на землю і базового на ній індивідуального сільськогосподарського виробництва, що було закріплено окремими статтями в Переяславських уступах. У цей самий період відбувається географічне розширення впливу Запорізької Січі. Однак зазначені процеси відбувалися дуже суперечливо, з натугою, не мали підтримки в масовій козацькій свідомості. В XVII ст. в середовищі козацтва тривала доволі, жорстка боротьба поміж «низовою козаччиною», котра хоче зберегти «свій общинний устрій «запорозький» з щорічними переділами уходів, з нерозораними степами, що неподілені на плугові гони, не до поодиноких хліборобів, а всі до всіх разом козацьких полків, сотень і куренів...» [22, с. 136], і хуторським хліборобським козацтвом та дрібною покозаченою шляхтою, котра опиралася на право індивідуального володіння землею і вводила нові форми господарювання. Саме з цими новими формами входила в козацьку Україну і в козацьке військо Запорізьке європейська індивідуалістична хліборобська цивілізація, яка ґрунтувалася не на общинній, а на приватній власності на землю, завдяки чому вона сприяла формуванню психології індивідуального підприємництва, і саме цей шлях вів Україну в Європу. Але зростання сили і значення осілої хліборобської верстви віщує біду стихійному й анархічному низовому Запоріжжю, яке чинить відчайдушний опір незрозумілим і чужим для нього

нововведенням, що ламають віковічні традиції. Ця протидія внутрішньої сили і сила Речі Посполитої, а згодом і нового союзника – общинницької Москви, яка не знала вільного приватного землеволодіння, поступово згасили слабкі паростки індивідуального землеробства. Їх замінило общинне володіння російського штибу.

Варто також пам'ятати, що основна маса простих козаків ніколи не ставила собі за мету розширити вплив Запорізької козаччини на всю Україну. Навпаки, як свідчать історичні документи, серед козаків домінувала установка позбутися різних податків магнатам, орендарям і старостам тільки на своїй споконвічній землі, і лише на цій землі вони хочуть і можуть користуватися здобутою волею. Після Корсунської перемоги козаччина не хоче йти далі «на волость». Скликана тоді гетьманом рада козацька гуде, «щоб вертати на Запоріжжя за всією здобиччю...» [22, с. 136].

Історичний поступ українського етносу відбувся таким чином, що ідея європеїзації козаччини, а з нею й усієї України за наступне століття зійде нанівець, в якій практично немає місця індивідуальному підприємництву.

В духовній культурі утворюється подібна ситуація: весь культурний дискурс у найширшому розумінні є возвеличенням «ми» над «я», колективного над індивідуальним.

«Радикальна відмінність між «латинським» та «візантійським» світами полягає в тому, що світ латинський протиставляє індивідуальне «я» колективному «ми», а візантійський світ з усіма його слов'янськими видозмінами формується на «хоровій» основі... Наші «неписані», – а також писані «не наші закони кодифікують статус суспільства в людині». О. Пахльовська зауважує: «Незаперечним є факт: наша культура складається на основі «хорового» начала, яке розчиняє в собі індивідуальність» [29, с. 101].

Висновок про повне підпорядкування індивідуального колективному началу в житті українського етносу є занадто категоричним і необґрунтованим. Інша річ, що в «офіційному» дис-

курсі індивід дійсно підпорядковується колективним цілям та інтересам. Але офіційно задекларована культура аж ніяк не вичерпує духовного життя народу.

Незважаючи на різні перешкоди розвитку в українців індивідуалізму, це дійсно глибинна риса українського народу і вона не могла зникнути, бо ментальні характеристики зникають лише із зникненням етносу. Склалася своєрідна ситуація: і шезнути індивідуалізм не в змозі, і виявитися він не може. Вихід знайшовся нетривіальний – розвиток українського індивідуалізму пішов шляхом прямо протилежним європейському, а саме: він має інтравертний характер і спрямований на відособлення індивіда від інших людей і від суспільства. Зусилля особистості спрямовані на створення свого маленького індивідуального світу, на ізоляцію в ньому і збереження себе від впливу інших людей та від соціуму: якщо індивід не може утвердитися в суспільстві, у «великому світі», то він прагне зробити це в побутово-локальних, «малих» соціальних формах: сім'ї, побуті і т. д. Лише в цьому своєму «мікросвіті», відгородженому від інших людей і суспільства, він відчуває і утверджує себе як індивідуальність і утверджує себе в якості такої.

Такий спосіб самоутвердження приводить до сумних наслідків: колективні цінності стають для індивіда другорядними, а то й зовсім втрачають значимість і, крім того, у нього не формуються (а якщо вже й були, то атрофують) навички утвердження себе у «великому» світі, в соціальному житті. Саме цим значною мірою пояснюється парадоксальна ситуація нашого сьогодення, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистачає соціально активних людей, яких сьогодні дуже потрібно. Особливо це стосується молодих людей, які мають розбудувати Україну, налагоджувати відносини з ЄС для того, щоб українська держава також стала ще й справді європейською з усіма їхніми пріоритетами та цінностями, щоб нас не вважали в Європі людьми другого сорту, які працюють лише як раби, а людьми високоінтелектуальними, які задіяні не лише в сільському господарстві чи сфері обслуговування, а в освіті, науці, медицині, комп'ютерних технологіях тощо [42, с. 67].

Ще однією важливою ментальною ознакою українського етносу є емоційність, домінування емоційно-почуттєвого переживання над холодною розсудливістю.

Звичайно, що в слов'янській культурі, як і у всіх інших давніх культурах, космос як світ упорядкований протиставляється хаосу як світу неупорядкованому. Це уявлення про порядок і розміреність світу відображене в мові давніх слов'ян, зокрема в слові «ряд», котре, на думку дослідників цього періоду історії наших предків, означало «лад», «устрій», «бойовий стрій», «порядок», «правило» і т. п. Зазначені значення слова «ряд» свідчили: що воно охоплює кількісну і якісну упорядкованість соціального життя етносу. Цей факт свідчить про те, що раціональність теж є однією із ознак духовно-психологічного складу слов'ян, але ознакою другорядною, підпорядкованою емоційно-чуттєвому переживанню. Раціоналізм більшою чи меншою мірою властивий ментальності кожного етносу. Зумовлено це тим, що без раціонально оформленої ідеальної мети і раціональної технології неможлива ефективна практична діяльність. Але в структурі ментальності кожного етносу він займає свою специфічну нішу.

Варта зауваги думка І. Лисяка-Рудницького про те, що «національний характер не являє собою чогось абсолютного унікального й оригінального, але радше індивідуальну комбінацію прикмет, які широко поширені у світі й спільні багатьом народам» [27, с. 5]. І справді, якщо розглядати духовно-психологічні риси різних етносів, то в психології кожного із них знайдемо одні і ті самі ознаки. Які є спільними для всіх народів, вони є вселенськими. Водночас кожний етнос має свій неповторно унікальний характер, свою властиву тільки йому ментальність, яка визначає весь устрій його життя. Неповторність ментальності етносу виявляється в тому, що певна комбінація характерних ознак утворює ядро щодо всіх інших психологічних рис, які підпорядковані цьому ядру і менш розвинені, ніж домінантні ознаки. В серцевину визначальних психологічних рис українців входять емоційно-почуттєві чинники.

Емоційність як глибинна психологічна характеристика, за словами І. Старовойта, властива всім слов'янським народам, хоча в кожного з них вона виявляється по-своєму [33, с. 128].

Специфічною ознакою української ментальності, зазначає І. Бичко, є «спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розрахунок «голови», але жагучий поклик «серця» – в зв'язку з цим говорять про кордоцентризм... української ментальності» [6, с. 59].

Висока емоційність українців, поєднана з очікуванням справедливості, сполучені з власною безпорадністю, неспроможністю активно діяти, виборюючи «правду» життя, стимулює фантазію, посилену діяльність уяви. Це й спрямувало український народ до поглиблених духовно-моральних пошуків, націленості на внутрішньо-екзистенційний світ людини, в якому уявне переживання тих чи інших ситуацій значною мірою піднімає їхнє реальне проживання у зовнішньому світі.

Емоційність української душі виявляється у всіх формах життєдіяльності етносу. Але, мабуть, найбільш рельєфно і концентровано вона втілилась в українській філософії, найвидатніші представники котрої Г. Сковорода і П. Юркевич обґрунтували «філософію серця». Д. Чижевський називав це характерною для всієї української думки. «Філософія серця» має смисл у тому, «що в людськiм душевнiм життi глибше нiж свiдомi психiчнi переживання служать їх основа – «серце», найглибше в людинi, «безодня», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки» [39, с. 19].

Етнографічні матеріали свідчать, що перевага емоційного начала над холодно-розсудливим була характерною ознакою етнопсихології ще давніх русинів. Вивчення текстів періоду Київської Русі показують, що князь думає насамперед серцем [26, с. 147]. М. Грушевський однією із основних психологічних рис слов'ян вважає їхню поетичність, музичність. Привітності і щирості слов'ян «відповідали риси характеру – поетичного, веселого, схильного до розваг. Пісня і музика були нерозлучними су-

путниками усіх значних подій в житті наших предків» [9, с. 27]. Вивчаючи світогляд українського народу наприкінці XIX ст., Ф. Рильський відзначає його поклоніння перед поезією «зовнішнього культу», його вразливість перед поетичними образами релігійного життя і незначну схильність до абстракцій [32, с. 41–46]. Певна зневага до раціональної упорядкованості світу виражалася і в такій психологічній рисі, як відсутність суспільної дисципліни (М. Грушевський).

Таке переважання емоційного чинника над раціональним у ментальності українського етносу виявляється в специфічних формах і сьогодні.

Однією із особливостей суспільної свідомості посткомуністичної України є чітко виражена мітологічно-романтична природа. Це виявляється у тому, що відбувається реабілітація архетипових тем, норм і ритуалів, зокрема теми «боротьби». Відмінність від минулого полягає лише в тому, що коли у більшовицькій ідеології боротьба означала боротьбу «за соціалізм», «комуністичний рай» «проти капіталізму», то в свідомості націонал-демократів вона означає боротьбу проти тоталітаризму, бездуховності. Марксизм, що не забезпечив економічного процвітання та західного рівня життя, замінюється на відроджені християнські ідеологію та іконологію. Ісусу Христу (недавньому табу) починають знову поклонятися, християнські святі та мученики замінюють героїв марксистської держави – «слуг народу». У руслі усталеної за останні десятиріччя традиції вирішення своїх власних проблем перекладається на когось іншого – в даному випадку на Бога. Ця тенденція до мітологізації суспільного життя з рівня елітарного переростає у феномен масової свідомості. Щоденно відкриваються і через масмедіа розповсюджуються нові об'єкти культу для всього демосу. Головне вбачається в тому, щоб заступити некомпетентних, імморальних, нездатних та безчесних політиків минулого новими обдарованими, здібними, ніби-то щирими героями – частіш за все поетами, митцями та новими політиками. Варто зауважити, що створення нових мітологічних героїв виступає не тільки в Україні, а й іншим посткомуністичним державам.

Сьогодні духовна ситуація ускладнюється тим, що заперечення ідеології тоталітарного режиму з боку демократичних сил спрямоване на руйнацію всіх знань та досвіду, отриманих у тому попередньому соціалістичному світі і про той світ. Але оскільки одночасно не відбувається утвердження реально-значимих позитивних цінностей, то це веде до втрати суспільством чинників самодетермінації. Цінності й установки, котрі визначали поступ тоталітарного суспільства, розмиваються і перестають бути активними засадами життя, але на їхнє місце не висуваються інші, достатньо вагомі регулятивні смисли, котрі були б сприятливі для народу, спрямували його зусилля на досягнення соціально-конструктивних ідеалів. Через зазначені обставини у демосі починає домінувати одна мета – вижити. Трагічна парадоксальність полягає в тому, що коли кожен індивід ставить собі за мету вижити за будь-яку ціну, то не виживає таке суспільство. Втрата суспільством внутрішніх детермінант, як переконливо показав А. Тойнбі, є надламом цивілізації, що за певних умов може привести до її повного зникнення [36, с. 275–277].

Сьогодні в Україні найбільш впливовими формами суспільної свідомості є необільшовицька і націонал-демократична. Незважаючи на діаметрально протилежні цілі, кожної із них, вони збігаються в одній площині: і перший, і другий тип свідомості виявляються як емоційна, мітологічно-утопічна свідомість, а не раціональна.

Необільшовицька і демократична свідомість оцінює світ за однією і тією самою схемою. Для кожного з цих типів свідомості характерним є створення словесно-мітологічних конструкцій, в яких реальність і вимисел зливаються у згустки магічного символізму. Ці магічні символи претендують на підпорядкування реальності і часто продукують ілюзію про те, що їхні закони сильніші за закони реального світу. Останній є недосконалим, спотвореним і його можна й потрібно підкорити, переробити згідно з планом (необільшовизм) або національною ідеєю (націонал-демократизм), тобто поставити символ над життям як чимось нікчемним, таким,

що не має самоцінності. У свідомості необільшовизму і націонал-демократизму реальне життя перетворюється в фантом, ілюзію, а мітологічна символіка, ілюзія набуває атрибутів трансцендентності, всепоглинаючої переборної сили.

У сфері політичної діяльності в націонал-демократичному русі домінує цілком закономірне і бажане для більшості населення прагнення знищити будь-які залишки тоталітарної держави і побудувати демократичне суспільство. Але й тут емоційний характер демократичної свідомості виявляється дуже чітко.

Нова державність повинна бути створена негайно, зараз же і тільки в такій формі, як це уявляється саме цій свідомості. Думки всіх інших верств населення, політичних сил або не беруть до уваги, або оцінюють як ворожі. Традиційна утопічна надія на всемогутність національної ідеї виявляється в політичній сфері, мабуть, найбільше: з погляду націонал-демократів, досить проголосити ідеал національної процвітаючої демократичної України і люди забудуть про всі інші земні потреби і почнуть натхненно будувати таку державу. Лідери націонал-демократів бачать себе місями, спасителями нації. Реальний процес розбудови національної державності, котрий є не простим, тривалим і потребує серйозних корекцій ідеальних конструкцій на кожному поворотному етапі, вони не осягають. Життя повинно бути підігнане під ідеологему. Якщо це не вдається зробити, то вина покладається тільки на партократів, а не на авторів мітологічних проєктів. Про корекцію ілюзорних ідей питання навіть не ставиться. Думка про те, що справжня демократична держава ґрунтується не на підпорядкуванні її громадян нав'язаним зверху доктринам, а на вільному виборі вільних людей є принципово чужою як для необільшовиків, так і для націонал-демократів. І перші, і другі виходять із засади, що коли люди добровільно не хочуть йти до щастя, то їх потрібно змусити це зробити [17, с. 25].

Більшовизм і націонал-демократизм у зазначеному питанні дотримуються тотожних позицій. Цю рису націоналізму виокремив ще в довоєнні роки один із його ідеологів Д. Ткачук, який

вказував, що «український націоналізм підходить до поняття тоталітарного руху; він прагнув охопити впливом усе життя українського народу в усіх його виявах. Націоналізм організує націю на підставі свого власного світогляду, щоб в той спосіб дати нації силу, в тяжкій боротьбі вибороти собі свободу...» [35, с. 13–14]. У посткомуністичній Україні націонал-демократизм намагається виконувати таку саму функцію. Внаслідок цього, як слушно зауважує Е. Бистрицький, «нові провідники національної ідеології використовують ту саму політику тотального втручання у життя людей, на загальні методи якої спиралася доктрина наукового комунізму» [3, с. 32]. Зазначимо, що вияви елементів тоталітаризму в демократичній свідомості є не чимось випадковим, а зумовлені її вихідними засадами. Річ у тім, що у націоналізмі ідеї, догми є більш цінними порівняно з емпіричним життям, вони є святинами, які не можна переглянути, тоді як реальне життя реальних людей є чимось другорядним. Коли люди не підпорядковуються ідеалам, то потрібно гуманно використати всі відомі і наявні засоби для перетворення життя згідно з догмами.

Для обох виокремлених типів свідомості властивим є і втеча від аналізу справжнього життя, і підміна його вимислом. У такому разі катехизисна логіка, яка пов'язує бажаним (а не справжнім) чином псевдотеоретичні конструкції з реальністю і насаджує їх у свідомості інших людей. Структура думки в цих типах свідомості абсолютно ідентична і будується за таким зразком. Чому йде розлад економіки в Україні? Тому, що у владі залишилися партократи, колишня номенклатура. Тут навіть не ставиться питання про те, щоб вивчати економічну ситуацію, ті реальні чинники, котрі згубно впливають на виробництво.

Домінування емоційно-почуттєвих чинників над раціональними чітко виявляється в політичній сфері. Для української політики і минулої, і сучасної характерна багатоманітність глобальних проєктів різної спрямованості, що мають за мету перетворення вітчизняної дійсності загалом або (що буває значно рідше) окремих її галузей. Проте переважна більшість цих проєктів мають такий зміст, що

реалізувати їх принципово неможливо: їхня відірваність від реалій життя настільки глибока, що питання про практичне втілення в дійсності майже не виникає. Мистецтво перекладу політичних програм, планів, цілей у практичні реальні дії, прогнозування наслідків тих рішень, які приймаються, – традиційно слабе місце української політики, що свідчить про її недостатню раціональність.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства менталітет відіграє свою важливу роль «вмонтованого в соціум» регулятора економічних, політичних та культурних подій. Враховуючи його історичні, психологічні, культурні та географічні особливості можливо віднайти пояснення специфіки поведінки українців та їхнього світосприйняття. Саме через особливості українського менталітету (певного консерватизму, уповільненості, зваженості) важко реформувати наше суспільство, оскільки вони не дають змоги надати розвиткові країни бажаної динаміки та ініціювати прорив на фронті впровадження в життя інноваційних політичних, соціальних та суто інформаційних технологій.

Втім, малоімовірно, що ці перешкоди чи навряд можуть вважатися постійними. Чітке визначення та нормативне закріплення спочатку на рівні провідних політичних сил, а потім і на рівні держави української національної ідеї, ініціювання консолідації етносу навколо цієї ідеї значно прискорять соціальні процеси та виведуть їх на рівень виконання Україною своєї місії. А це можливо за умови логічного усвідомлення спочатку на рівні національної еліти, а потім усього нашого населення, архетипу «Україна».

В Україні, в XXI ст. народ ще не зрозумів, що Українська держава – це він сам, це всі громадяни, яким сьогодні потрібно визначитися й активно включитися в державотворчий процес, працюючи для утвердження державності, боротися із російським ворогом, наводити всюди лад і досягти добробуту громадян.

Відродження української ментальності, на наше глибоке переконання, потрібно починати з боротьби з хуторянством – «моя хата скраю, я нічого не знаю». Треба брати приклад з євреїв, які

завдяки своїй солідарності, розумові, дисципліні і завзяттю мають сильний вплив не лише у фінансовому світі, а й у медичному, юридичному, мистецькому, а головне – у засобах масової інформації: пресі, на радіо й телебаченні. Їх об'єднує не лише релігія, а й національна (етнічна) солідарність.

Для формування української нації, менталітету потрібна українська національна ідея, виразником якої має бути український Президент, еліта нації, насамперед політична, об'єднана у велику партію національно-державницького спрямування, єдина українська церква, яка сьогодні ніби і є, але існує ще й російська, яка заважає існуванню єдиної української церкви, державна (українська) мова, школа, газета, книжка, радіо й телебачення [46, с. 15].

Першочергово сформувати український менталітет мусить українська еліта, перш за все політична. Неспроможність колишньої політичної, економічної, інтелектуальної еліти вирішити проблеми в інтересах громадян України свідчить про те, що серед них були відсутні особистості. Відтак наша держава повинна взяти курс на виховання особистості і покласти це завдання у фундамент української національної ідеї. Звичайно, не кожна людина спроможна досягти рівня особистості, але суспільство мусить створити всі умови для розвитку здібностей людини.

Важливим тут є також економічний розвиток України, адже ми надзвичайно господарні. У нас на генетичному рівні закладені такі риси. Агро-промисловий комплекс Канади відродили саме українці-емігранти. Це також стосується багатьох країн Латинської Америки. Для українців також притаманні несиметричність відповідей, жвавість, нестандартність прийняття рішень, чого бракує європейцям. Через це ми можемо зайнятися виробництвом нових видів одягу, дизайном, задіяти себе в сфері сучасної моди. Здоровий прагматизм, миролюбність, неагресивність, що характерні українцям, – це може стати вагомим чинником нашої стабільності. Все це в сукупності може допомогти Україні зробити прорив. Головне поставити перед собою мету та кожному діяти так, аби її досягти.

Література

1. Андреев Д. Л. Роза мира: Метафилософия истории. Москва : Прометей, 1991. 288 с.
2. Баран М. П. Врахування ментальності людських ресурсів при реалізації державної освітньої політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 1. С.25–31.
3. Бистрицький Е. Чому націоналізм не може бути наукою. *Політична думка*. 1994. № 2. С.30–35.
4. Бичко І. Українська ментальність і проблеми гуманітаризації національної вищої школи. *Розбудова держави*. 1993. № 3. С.58–63.
5. Бойко З. В. Особливості менталітету українського народу та менталітетів інших народів. *Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство*. 2015. Вип. II (5). С. 72–76.
6. Бычко А. К. Трансформация идей философского иррационализма в христианской книжности Руси. *Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура*. Київ : Наукова думка, 1991. С. 167–172.
7. Бычко А. К. У истоков христианского иррационализма. К. : Политиздат Украины, 1984. 140 с.
8. Гнатенко П. І. Український національний характер. К. : «ДОК-К», 1997. 116 с.
9. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Київ : Либідь, 1990. 397 с.
10. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
11. Гук О. Українська ментальність як соціокультурний чинник формування публічного управління в Україні. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 3 (52). Ч. 1. С. 29–37.
12. Гунчак Т. Україна перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
13. Демчук Р. В. Ментальність як ідентифікаційне поняття у матриці української культури. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2017. № 1. С. 28–33.

14. Донцов Д. Націоналізм. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів : Кальварія, 2001. Т.1. С. 245–425.

15. Кобко-Одарій В. С. Регіональні особливості правового менталітету українського етносу. *Актуальні проблеми менталітету вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 8–11.

16. Конт О. Курс положительной философии. *Западноевропейская социология XIX века. Тексты*. М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. С. 94–119.

17. Крисюк Ю. Трансформація правового менталітету крізь призму еволюції основних соціальних цінностей в західноєвропейській і українській правовій традиції. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1 (3). С. 24.

18. Кульчицький О. Психологічна проблема національно-патріотичного виховання. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. Серія: Монографія. Мюнхен – Париж: Укр. Вільний Університет, 1985. Ч. 42. С. 21–36.

19. Кульчицький О. Психологія Адлера (Вдача, виховання, родина в світлі індивідуальної психології Адлера). Коломия, 1939. 61 с.

20. Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні*. – Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. Т. 2. С. 708–718.

21. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму: Пис. 1919-1920 рр. *Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: Документи і матеріали*. Мюнхен : Сучасність, 1983. Т.1. С.483–506.

22. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю. *Український історичний журнал*. 1992. № 4. С. 133–147.

23. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. *Лисяк-Рудницький І. Історичне есе* : в 2т. К. : Основи, 1994. Т. 2. С. 53–61.

24. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. М. : Сучасність, 1973. 441 с.

25. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе* : в 2 т. К.: Основи, 1994. Т.1. С.1–9.

26. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.

27. Мірчук І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики. *Наук. зб. Укр. Віл. ун-ту в Празі*. Прага, 1942. Т. 3. С. 225–243.

28. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь. *Сучасність*. 1994. № 2. С.101–116.

29. Пахомов Ю. Україна і Росія: порівняння соцекогенезу. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 9. С. 3–9.

30. Пелешенко Ю. Українська культура й ісихазм. *Український світ*. 1992. № 2. С. 17–19.

31. Попович М. В. Мироззрение древних словян. Київ: Наукова думка, 1985. 167 с.

32. Рыльський Ф. Р. К изучению украинского народного мироззрения. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ : Либідь, 1991. С. 25–51.

33. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність. Компаративний аналіз. Тернопіль: СМНВП «Діалог», 1995. 184с.

34. Стражний О. Український менталітет: ілюзії – міфи – реальність. Київ : Дух і літера, 2017. 560 с.

35. Ткачук Д. Український націоналізм. Прага : Накл. вид-ва «Пробоем», 1941. 15 с.

36. Тойнби А. Дж. Постигение истории. Москва : Прогресс, 1996. 608 с.

37. Феденко П. Вплив історії на український народний характер. *Наук. зб. Укр. Віл. ун-ту. Мюнхен*, 1942. Т.3. С. 375–385

38. Фокіна В. І. Архетипні основи історичної спадкоємності. *Актуальні проблеми психології. Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика*. Ніжин : Вид. НДУ ім. М. Гоголя, 2010. Т. IX. Ч. 5. 359 с.

39. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага : Укр. громадський видавн. фонд, 1931. 175 с.

40. Чижевський Д. Українська філософія. *Філософські студії*. 1993. № 1. С.18–97.

41. Чолач-Гончарук Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Ліра-К. 2020. 228 с.

42. Чолач-Гончарук Т. В., Джугла Н. В. Засадничі етнопсихологічні та культурно-історичні принципи філософської концепції О. Кульчицького. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3–4. С. 17–29.

43. Чолач-Гончарук Т. В., Джугла Н. В., Гурик М. І., Чигур Р. Ю. Особливості персоналістської антропології. *Науковий огляд*. 2019. № 9 (62). С. 5–14

44. Чопик Р. Менталітети. К. : УВС ім. Ю. Липи, 2014. 176 с.

45. Юшкевич Ю. С. Аксиологічна складова української ментальності та механізми її збереження. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2012. № 1 (28). С. 140–144.

46. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. *Релігія в житті українського народу*. Мюнхен-Рим-Париж : Записки НТШ, 1966. Т.181. С. 190–198.

2.2. Політична пропаганда у глобалізованому світі та роль мас-медіа у її функціонуванні

У суспільному житті завжди актуальним є питання про шляхи та методи пропаганди тих чи інших ідей і цінностей, які змінюють наше життя і, на жаль, не завжди в кращу сторону. Так званий «порядок денний» у політиці є сукупністю актуальних

соціальних проблем, що відображають потреби суспільства або вимоги окремих груп інтересів, і на які політики й чиновники готові і здатні реагувати, ухвалюючи рішення та вчиняючи дії. Встановлення порядку денного (англ. agenda setting) – це процес, що дає змогу виявити змістовний рівень репрезентації проблеми в трикутнику «ЗМІ – громадськість – держава». В політологічних дослідженнях потрібно визначити, хто і як обирає теми і проблеми через ЗМІ, як вони впливали на громадськість і до чого це привело у суспільному житті.

Пропаганда впливає на особистий простір кожної людини. У результаті такого впливу людина часто втрачає свої стереотипи та мобілізує свідомість на пошук нових раніше неприйнятних ідеологем. Держава та публічна влада за допомогою пропаганди намагається передати певну настанову, яка поєднує у собі інформацію і суб'єктивну оцінку. Це має викликати у людей потрібну реакцію відповідно до програмних настанов еліти. Посередниками такого процесу є засоби масової інформації.

Медіа-ринок диктує вимогу, аби ЗМІ зосереджували свої ресурси там, де часто трапляються значні новини, багато важливих чуток та джерел інформації, а також регулярно проводяться прес-конференції. В Україні такими місцями є Кабінет Міністрів, Верховна Рада та Офіс Президента України; на місцевому рівні – міська рада та служба поліції. Важливим фактором є те, що урядові та корпоративні джерела також викликають визнання та довіру до їхнього статусу й престижу. Це важливо для засобів масової інформації, адже однією з причин фатальної довіри до офіційних джерел є те, що ЗМІ стверджують – вони є «об'єктивними» донаторами новин. Частково для підтримання образу об'єктивності, а також для захисту себе від критики упередженості та загрози наклепу, їм потрібен матеріал, який можна зобразити як визначено точний. Саме тому державні установи мають високий рівень уваги з боку засобів масової інформації [5, с. 123].

Щоб закріпити свою основну позицію в якості джерел, державні та приватні медіа йдуть на великі жертви, щоб полегшити

доступ новин до медіа. Вони попередньо дають журналістам копії виступів і майбутніх доповідей та планують прес-конференції в години часу пік, коли наявна найбільша аудиторія для слухового і зорового сприйняття новин.

З іншого боку, через свої служби публічна влада може використовувати особисті стосунки, погрози та винагороди для подальшого впливу та примусу на медіа. Потужні джерела також можуть використовувати престиж і важливість засобів масової інформації як важіль, який обмежує доступ критиків до ЗМІ. Саме тому з'являється проблема монополізації сфери – інформація подається з одної точки зору та не підлягає оцінюванню. Можливо, більш важливим є той факт, що ці джерела регулярно зловживають своєю владною перевагою над медіа-програмами та їхньою залежністю, щоб «керувати» засобами масової інформації, маніпулювати ними для виконання спеціального, вибудованого «зверху» порядку денного. Частина цього процесу управління полягає в наводнюванні засобів масової інформації історіями, які іноді допомагають закріплювати певні ідеї у медіа, а в інший час допомагають прибирати небажані історії з першої сторінки чи загалом з інформаційного простору [3].

З іншого боку, домінування офіційних джерел послаблюється в результаті діяльності дуже респектабельних неофіційних джерел, які надають протилежні погляди з великим авторитетом. Однак ця проблема також усувається шляхом «кооперування експертів» тобто їх залучають до роботи як консультантів, фінансуючи їхні дослідження та організовуючи аналітичні центри, які найматимуть їх безпосередньо та допоможуть поширювати сформовані верхівкою повідомлення.

Прикладом може слугувати прес-секретар прем'єр-міністра чи президента, які вважаються потужним джерелом новин. Для того, щоб переконатися в наявності належного потоку новин, організації намагаються «задобрювати» такі джерела делікатним підходом до вибору інформації, яка буде оприлюднена.

Критика – це відповідь на негативну інформацію у ЗМІ або програмі. Вона може набувати форму листів, телеграм, телефонних дзвінків, клопотань, позовів тощо. Якщо «flak» виробляється у великих масштабах або окремими особами чи групами із значними ресурсами, це може негативно вплинути на медіа [19, с. 100].

«Flak» може бути двох видів: прямим або непрямим. Прикладом прямого варіанта є листи або телефонні дзвінки з Адміністрації президента до телевізійних мереж з вимогою надати документи, які використовувалися для складання програми; чи повідомлення від посадових осіб, рекламних агентств або корпоративних спонсорів до представників засобів масової інформації, в яких містяться погрози. Потужні джерела можуть також працювати над репутацією засобів масової інформації опосередковано, наприклад скаржаться на своїх виборчих округах на певні ЗМІ; генерують рекламу, яка робить те саме, і фінансують правильні моніторингові або аналітичні операції, спрямовані на атаку засобів масової інформації.

З іншого боку, ЗМІ завжди стежать за негативними відповідями. Перед публікацією або трансляцією новин про публічно відому та обожнювану особу або політичну силу медіа дуже ретельно переглядають матеріал. У такому разі ЗМІ як фільтр намагатиметься уникати новин, які можуть приносити різні негативні результати [17].

Наприклад, більшість медіа ніколи не публікують новини про негативний імідж релігійних лідерів без достатньої кількості доказів, оскільки це може зашкодити репутації медіа серед громадськості.

Антикомунізм або антиідеології побудовані на протиставленні нечіткості визначення «комунізму» та його можливого застосування щодо приватної власності та радикалізму – медіа створює образ єдиного ідеологічного ворога, з яким має боротися суспільство. Страх є потужним поштовхом і змушує людей шукати когось, хто їх оберігав би. Публіка починає сприймати

інформацію, яка в інших ситуаціях їм може не сподобатися. Загальний страх, що поширюється серед населення, робить його більш гнучким. Механізм антикомуністичного контролю суттєво впливає на засоби масової інформації. У звичайні часи питання, як правило, формулювалося з точки зору двостороннього світу комуністичної та антикомуністичної влади, з прибутками та втратами, що виділяються на опозиційні сили, та вболівання за «своїх» [8, с. 110].

Настрій, започаткований ЗМІ, ще більше посилюється за допомогою фільмів та телевізійних серіалів, які драматизують побоювання. Комунізм і тероризм – це лише два способи створити страх. Інші дуже реалістичні страхи стосуються втрати заощаджень або будинку, втрати роботи тощо. Заголовки і самі новини вони часто відіграють роль «тригерів» страху.

Прикладом можуть бути новини, в яких дуже часто говориться про різноманітні катастрофи, вбивства, аварії та інші катаклізми, які лякають пересічну людину і одночасно відволікають її від справжніх новин у сфері політики чи економіки [1].

Методи переконування набули потужного розвитку протягом ХХ ст. Пропаганда, що володіє великим арсеналом таких методів, стимулює соціально-політичну активність громадян, вказуючи їм конкретні напрями та завдання діяльності, підказуючи шляхи та засоби вирішення проблем. Методи пропаганди не завжди ставлять за мету повністю змінити думку громадян, а переважно – скорегувати її в потрібному напрямі, сформулювати певні установки.

Політична пропаганда дієва тоді, коли її прийоми не випадкові, а систематичні. Важко знайти будь-який інший інструмент переконування чи навіювання, який порівнюється з політичною пропагандою за ефективністю закріплення в свідомості певних поглядів та ідей [15, с. 157].

Тема методів пропаганди у ХХ ст. не залишалася поза увагою світової наукової спільноти. Ще у 30-х рр. Л. Дуб разом зі своїми колегами в Інституті аналізу пропаганди (США) займав-

ся системним вивченням методів пропаганди [25, с. 160]. Цьому питанню присвятили свої наукові праці такі західні науковці, як Х. Баус, Г. Лассуелл, С. Московічі, В. Росс В. Шрамм. У новітній період методи пропаганди досліджували Е. Аронсоном, Дж. Браун, Л. Войтасік, Г. Джовет, К. Джонсон-Керті, Т. Квалтер, Г. Копленд, В. О'Донелл, Е. Пратканісон.

Радянські вчені також досліджували методи, якими користувалися пропагандисти, (Я. М. Засурський, М. І. Скуленко, О. Г. Соломонік, В. А. Шандра [6, с. 58].

У зв'язку зі збільшенням обсягів інформаційних потоків та посиленням пропагандистських впливів, сучасні науковці активізують свій науковий інтерес до проблеми про методи пропаганди. Комунікаційний аспект цієї проблеми досліджували О. І. Соловійов. Пропагандистський вплив через засоби масової інформації аналізували Р. А. Борецький, А. В. Швидунова. С. Г. Кара-Мурза, В. Г. Крисько, В. О. Сороченко, А. М. Цуладзе вивчали психологічний вплив пропагандистського переконання [6, с. 70].

В Україні мала кількість наукових джерел, присвячених цьому питанню. Л. Є. Леонтєва розглядає методи пропаганди в контексті інформаційно-психологічних процесів.

Більшість дослідників, що займаються вивченням цієї проблеми, висувають власний перелік методів пропаганди та засоби їх аналізу, кожен акцентує увагу на певному аспекті, який не вичерпує суті питання. Часто методи політичної пропаганди використовуються поряд з методами маніпулювання, переконання, оскільки ці способи впливу на установки громадян є взаємопов'язаними і переходять одна в одну (особливо, коли застосовуються складні багаторівневі прийоми).

Різноманітність підходів до аналізу методів пропаганди не сприяє формуванню єдиної класифікації, яку давала би характеристика усіх наявних та можливих методів. Тому завданням, що може бути реалізовано у цій сфері, є дослідження загальної структури методів пропаганди, виявлення тенденцій їхньої спрямова-

ності на установки громадян, а також проблема взаємозв'язку різних методів впливу на суспільну свідомість [20, с. 260].

Пропаганда зосереджує увагу аудиторії на своїх повідомленнях, фокусує її на цій інформації, формує сприятливий емоційний фон та клімат, висуває аргументи на користь своїх оцінок, створює умови для їх оптимального сприйняття, відповідає на аргументацію опонента, забезпечує пріоритет власних ідей.

Загалом специфіка методів пропаганди визначається особливостями їхнього об'єкта, предмета, функцій, загальних та організаційних цілей.

Головною метою застосування методів пропаганди є зниження рівня критичного мислення реципієнтів, переконання їх у правильності своєї позиції. Тому оцінювати успішність політичної пропаганди потрібно в певному соціальному контексті, оскільки політичні установки змінюються під впливом різних чинників.

Для посилення ефективності пропагандистських методів застосовується так звана формула «STASM», що передбачає організацію дії на реципієнта, базуючись на визначенні джерела інформування, часі подачі інформації, аудиторії, предметі повідомлення, а також місії, що характеризує зв'язок інформації з планами та стратегією суб'єкта [24, с. 230].

Загальні вимоги до використання методів пропаганди наводить А. Г. Соломонік. Серед них він виокремлює такі: 1) масштабність тем політичної пропаганди, що потребує прискіпливого відбору матеріалів, їхньої цілеспрямованості та чіткості; 2) якщо цільова аудиторія є широкою, то варто відпрацювати стиль повідомлень, щоб вони переконували різні групи людей; 3) важливо продумати емоційний план повідомлень, щоб максимально впливати на почуття аудиторії [2, с. 208].

У процесі здійснення пропагандистського впливу важливо враховувати механізм трансформацій установок. В. Г. Крисько дає таке визначення цього поняття: «Установка – це стан внутрішньої готовності людей до специфічного для них прояву почуттів,

інтелектуально-пізнавальної і вольової активності, динаміки та характеру спілкування, предметно-практичної діяльності» [16].

Цілеспрямований психологічний вплив створює таку ситуацію, де потреба, яка виникає в реципієнта, задовольняється шляхом надання інформації, що подається тенденційно, тобто це є спосіб формування, закріплення, зміни установок у свідомості людей.

Умови, що впливають на процеси зміни політичних установок, досліджував В. Шрамм. Він описував їх так: 1) для трансформації установок реципієнту необхідно підказати спрямованість і зміст цієї зміни; 2) успішність зміни установки буде прямо залежати від того, наскільки нова вказана думка відповідає потребам і мотивам реципієнта; 3) зміна буде більш вірогідна, якщо зміст сприйнятої інформації буде відповідати визнаним нормам групової поведінки, джерело інформації буде компетентним, а передача буде відповідати формальним вимогам; 4) зміна установок буде більш стійкою, якщо дійсність, яка оточує людину, підтверджує зміст сприйнятої інформації; 5) ефективність процесу зміни установок підвищиться, якщо пропагандистський вплив підкріпити іншими соціальними впливами [17]. Отже, установки завжди пов'язані з системою цінностей людини і мають стійкий характер.

У 1937 р. у США був заснований Інститут аналізу пропаганди (ІАП), який допоміг науковцям поєднати різноманітні сфери їхніх міждисциплінарних досліджень. ІАП видав наукову роботу, що надавала читачам необхідні засоби для виявлення пропагандистських аргументів. Метою ІАП було забезпечити інструментарієм громадян для самостійного виявлення руйнівної пропаганди. Це була перша спроба зробити узагальнений список методів пропаганди. Проте зусилля ІАП серйозно критикувалися [21, с. 340].

Одним із тих, хто негативно оцінював роботу ІАП, був Т. Квалтер. Він зазначав, що цей список є просто описанням маніпулятивних технік, який ігнорує контекст комунікації. Такі

пропагандистські методи спрацьовують у певних межах, тобто вони актуальні та ефективні в аудиторії з певною колективною ідентичністю. Дослідник наголошував на активній ролі аудиторії в створенні комунікативних актів під час взаємодії.

Список ІАП більш доцільно сприймати як керівництво для пересічних громадян, які намагаються ідентифікувати пропагандистський вплив у сучасній політиці. Головним автором цього списку є Л. Дуб, який виокремив такі методи: «навішування ярликів», «блискуча невизначеність», метод «переносу», метод «за рекомендацією», метод «простонародність», метод «підтасовка карт», «загальна платформа». Варто зауважити, що пропагандистські методи ІАП спрощують процес розуміння пропаганди, хоча одночасно допомагають виробити первинну інтуїцію в світі сучасної пропаганди [21, с. 341 – 342].

С. Московічі, досліджуючи способи психологічного впливу на реципієнтів, виокремлював: ствердження і повторення. Він зазначає, що першою умовою будь-якої пропаганди є ствердження однозначної позиції, яке не допускає жодних альтернатив північній ідеї. Повторення, для цього дослідника, є другою умовою пропаганди, що додає впевненості як комунікатору, так і реципієнтам, а також закріплює певні ідеї у свідомості [25, с. 171]. С. Г. Кара-Мурза зазначає, що повторення є психологічним прийомом, який приглушує реакції розуму та діє на несвідомі механізми. Після багаторазових повторень певна ідея сприймається як очевидність [4, с. 218].

На окрему увагу заслуговує метод, який запропонував Г. Лассуелл, він стосується створення політичних міфів. Його коріння знаходиться у нацистській пропаганді, а заснований він на планомірному повторенні гасел, категорій, понять, оцінок, що створюють навколо будь-якої проблеми стандартизовані політичні формули. Це своєрідні уніфіковані сигнали, розраховані на стереотипну, однакову реакцію аудиторії. Г. Лассуелл зазначав, що пропаганді байдуже, чи є створювані нею «політичні міфи» істинні, чи вони помилкові. Загалом сучасна практика напрацювала велику

кількість методів пропаганди. Наразі необхідно охарактеризувати деякі класифікації та розглянути більш детально методи, що активно застосовуються в політичній сфері України та сучасного світу [23, с. 331].

М. І. Скуленко вважає, що специфіка методів пропаганди не обмежується своєрідними засобами, які використовуються на основі певних принципів. На його думку, в українській державі використовується такий метод, як «достовірний факт – точна деталь», який полягає в тому, що дійсний факт підсилюється безліччю конкретних деталей. Особлива увага приділяється моментам, які добре відомі аудиторії. Відповідно, це викликає довіру, а використовуючи «характерний штрих», комунікатор акцентує увагу аудиторії на тому чи іншому аспекті факту, на його типовому виявленні, яке відповідає загальній концепції пропагандистського розуміння явища [5, с. 115].

Дослідник наголошує, що за допомогою методу «самостійне судження» в Україні намагаються так подавати матеріал, ніби аудиторія самостійно прийшла до сприйняття точки зору, яку подають. Як правило, пропагандист просто займає позицію: є факти, є об'єктивний виклад і реципієнт може вирішувати, як їх витлумачити. Застосовуючи метод «одночасний пошук», комунікатор не обмежується описом фактів. Він намагається їх проаналізувати, щоб зробити висновки, але з допомогою аудиторії.

На думку М. І. Скуленка, в Україні часто застосовується метод «односторонньої аргументації» (коли українцям подаються лише ті факти, які вкладаються у загальну концепцію), а також протилежний прийом – «двостороння аргументація». Метод передбачає виклад декількох точок зору, альтернативні позиції не виключаються та не оцінюються як хибні.

Ще один метод, який застосовується в Україні, – «документалізація», що базується на конкретизації явищ. Цей метод має два аспекти. Перший – полягає у відображенні реальних подій, фактів життя, а другий – у підтвердженні пропагандистських суджень й оцінок тими чи іншими «свідченнями»: документами, офіційними заявами, ілюстративними матеріалами [7, с. 4].

В українському суспільстві, та й у світі використовується метод «порівняння», який має дві форми: зіставлення та протиставлення. Перша – полягає у співвіднесенні різних об'єктів за ознакою схожості, а друга форма є порівнянням на основі ознак відмінностей. Метод «узагальнення» дає змогу побачити політичну концепцію пропагандиста загалом. Він також використовується у нас [12, с. 189].

К. Джонсон-Керті та Г. Копленд дають доволі широкий список методів пропаганди, що, на їхню думку, є вичерпним та узагальнює усі інші роботи, присвячені цій тематиці. Вони виокремлюють категорії методів з образними назвами: «дим і дзеркала», «близькість і зручність» «розпалювання емоцій». Перша – передбачає техніки щодо навішування ярликів, до другої категорії входять методи, що формують почуття групової солідарності, а третя – апелює до найсильніших людських почуттів. Ці категорії охоплюють великий перелік методів, що є дуже деталізованими [19, с. 102]. Всі вони використовуються в сучасному світі і в Україні також.

На думку Дж. Брауна, пропагандистські методи є спробою переконати громадян у певних думках без надання на те очевидних логічних підстав (водночас не важливо, є насправді такі підстави чи ні). Дослідник виокремлює декілька методів пропагандистського впливу: використання стереотипів, навішування ярликів, повторення, ствердження, чутки, напівправа, осміювання тощо [20, с. 266].

Головними методами пропаганди для А. М. Цуладзе є висловлювання тез оцінювального характеру перед викладенням фактів, замовчування фактів, викривлення фактів, заангажована інтерпретація фактів. Тобто усі ці методи направлені на формування потрібної для пропагандиста картини світу [16]. Все це простежується сьогодні в українській політиці.

В сучасній Україні є методи, які використовуються більш активно та майстерно, наприклад «вигаданий факт». Його можна охарактеризувати як факт, який не можна перевірити та отримати

яку-небудь інформацію. У будь-якій формі вигадані факти дуже потужні. Навіть можливість неправдивої газетної статті суттєво впливає на рівень довіри до політичного діяча. Якщо його заперечення не переконливі або вони викликають сумніви, то його рейтинг знижується. Джерело інсинуації майже не важливе. Дослідники психології виявили, що навіть якщо людям прямо говорити, що вигаданий факт варто ігнорувати, то він все одно має вплив. Це майстерно використовують наші політики, які видають бажане за дійсне, особливо в період перед виборами [6, с. 71].

Й. Геббельс як практик політичної пропаганди сформулював власну концепцію «великої брехні», головне правило якої: чим менш правдоподібна омана, тим швидше в неї повірять, а найважливіше подавати її абсолютно серйозно. Для застосування таких методів широко використовується змішування фактів з гіпотезами, припущеннями, чутками.

Іноді методи пропаганди схожі з прийомами маніпулювання (наприклад, інформаційне перевантаження). Повідомляється надзвичайно великий обсяг інформації, основну частину якого становлять абстрактні судження, непотрібні подробиці, різні деталі. Тому істинна суть проблеми відходить на другий план. Особливо, як вже згадувалося, наші медіа люблять сфокусуватися на дрібних та не важливих деталях, для того аби відволікти та задурманити від важливої інформації [9, с. 213].

Дозування інформації як зворотній прийом застосовується таким чином, що повідомляється лише частина даних, а інші приховуються. Це призводить до того, що картина реальності викривляється, або взагалі стає не зрозумілою. Ефективність цього підходу полягає в тому, що фрагментарні відомості про явища викликають нерозуміння, апатію, байдужість. Звичайно, це знижує емоційне враження від подій, що відбуваються.

Також дуже широко в українській політичній сфері застосовується напівправа та інсинуація. Ці два методи нерідко переплітаються та переходять один в інший. Використовується напівправа для забезпечення довіри аудиторії і полягає в

об'єктивному і детальному висвітленні конкретних деталей та замовчуванні важливіших фактів або в помилковій інтерпретації подій. Інсинуація відрізняється від прямого наклепу, вона виражається у формі натяку або подається у формі змішування наклепу з правдою [26, с. 234].

До цих двох методів можна додати ще один – дефамация. У юриспруденції цей метод передбачає розголошення інформації (яка відповідає істині), що може зіпсувати імідж певній особі. Оперуючи реальними фактами, українська пропагандистська машина ставить їх в такий контекст, в якому вони викривляються, а їхнє істинне значення непомірно гіпертрофується. Цей метод в Україні часто використовується у внутрішньополітичній боротьбі як засіб компрометації опонента з метою знизити його рейтинг [18, с. 187].

Чутки, на відміну від дефамация, є непідтвердженими історіями. Х. Баус і В. Росс стверджують, що найбільш ефективні чутки – ті, що резонують з культурною методологією, яку поділяє суспільство. Особа, переповідаючи чутку, відчуває, що добре поінформована щодо політичних подій і належить до певної соціальної групи [22, с. 140 – 149].

В. Г. Крисько виокремлює ще один метод – «Удар у відповідь», який використовується в українській політиці. Суть його полягає в тому, що вигадану (але вигідну для себе) версію тих чи інших подій через ланцюг осіб поширюють у ЗМІ, які є нейтральними щодо сторін, які конфліктують. Преса політичного опонента, як правило, повторює цю версію, оскільки вона вважається більш об'єктивною, ніж точки зору прямих учасників конфлікту.

Між пропагандистськими методами вигаданих фактів та напівправди можна згадати ще один – «інформаційно-пропагандистська індукція». Суть його полягає у розташуванні та підборі повідомлень, що будуються за принципом «від часткової правди до загальної неправди».

Зараз у політичній сфері українського суспільства широко застосовується диверсія уваги як метод пропаганди, механізмом якого є зосередження уваги населення на дрібних неважливих подіях, щоби посунути на другий план не вигідні для комунікаторів події.

Часто українські політики намагаються затягувати час, щоб під різними приводами не розголошувати дані, що можуть викликати суспільний резонанс, до тих пір, доки вже пізно буде щось змінити. Але паралельно за таких обставин спрацьовує метод емоційного резонансу. Емоційний резонанс дає змогу зняти психологічний захист, який на розумовому рівні має людина, свідомо намагаючись упередити пропагандистський вплив [11, с. 315].

Часто в Україні застосовується семантичне маніпулювання, що означає багатозначну інтерпретацію явищ, яка виражає різні суперечливі смисли. Їхнє завдання – ввести в політичний дискурс терміни та номінації, що глибоко укорінені в людській свідомості.

Основним засобом впливу на суспільну свідомість на мовному рівні є політичний евфемізм. За його основу взято використання слів широкого значення та родових слів (вони дають лише загальний опис того, що відбувається); використання слів, що мають позитивне значення для створення та передачі хибної інформації про події; використання слів з побутової лексики для зняття екстраординарності ситуації; метафори як слова з експресивним значенням для вираження особистісного ставлення; використання специфічних та вузькопрофесійних термінів для маскуванню реального стану речей.

Розглядаючи методи пропаганди, які використовуються як в Україні, так і світі, варто звернути увагу на образність назв, яку часто використовують дослідники у своїх працях. У зв'язку з цим, нерідко виникає ситуація, коли один і той самий метод у різних науковців фігурує під різними назвами. Таке явище заважає створенню систематизованої класифікації.

Деякі дослідники вважають складення списку методів пропаганди спрощеним варіантом аналізу, але швидше це галузь дослідження спрямована на виявлення сучасних практик пропагандистського впливу [27, с. 164]. Завдання вивчення пропагандистського інструментарію більш вагомі, коли виявляється міра незахищеності масової аудиторії, що має об'єктивний характер. Суть полягає в тому, що пересічні громадяни орієнтовані на сприйняття окремих структурних компонентів у пропагандистському потоці: статті, разової передачі, рубрики, блоку [14, с. 7 – 20]. Таким чином, стратегічна мета пропагандистського впливу залишається ніби непоміченою.

Наразі в науці немає чіткої класифікації методів пропаганди, яких дійсно є велика кількість. Усі надбання у цій сфері – це широкий список-перелік методів, який не є вичерпним, хоча дає фундаментальне уявлення про потужні можливості впливу на установки громадян. Простежується тенденція до деталізації переліку методів, але немає спроб виокремити критерії та сформувати комплексну класифікацію. Власне, це відображає загальний напрям розвитку політичної науки: дослідники вирішують точкові проблеми, але уникають вирішення концептуальних питань.

Методи пропаганди, впливаючи на політичні установки громадян, створюють у свідомості українця власну версію того, що відбувається. Вони мають підлаштувати державні ідеологічні принципи та ідеї інших суб'єктів політичного процесу під образно-асоціативний і раціональний рівень сприйняття інформації різних соціальних груп населення. Такі системні дії з боку політичних структур можуть сформувати у громадян неусвідомлене бажання сприймати пропоновані схеми мислення, дій і вчинків.

У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України як один із напрямків інформаційної війни агресор використовує пропаганду війни через засоби масової інформації. Розглянемо шляхи та методи формування громадської думки у росіян про події на Сході України та відповідного політичного порядку денного в державі.

Російсько-українська інформаційна війна – комплекс заходів, які постійно здійснюють урядові та неурядові організації Росії та України в інформаційному просторі України, Росії, інших країн та міжнародних організацій, спрямованих на отримання стратегічно-політичних переваг шляхом деморалізації або введення в оману противника та протидії заходам іншої сторони у глобальному протистоянні Росії і України, а також протистоянні Росії та «Західного світу». Вона розпочалась у часи розпаду СРСР і триває донині.

Одразу після розпаду СРСР політикум Росії взяв курс на відновлення впливу Росії на пострадянські країни. Насамперед усі зусилля були спрямовані проти України, вихід якої з СРСР, власне, і призвів до його розпаду. Причини, що спонукали російський політикум до відродження экс-СРСР, є доволі складними – від імперської ментальності росіян, направленої не на розбудову власної держави, а на поневолення сусідніх народів і до бажання зберегти під власним контролем виробничі потужності колишнього СРСР та гарантовані ринки збуту. Таким чином відносини з Україною в Росії традиційно розглядались у контексті власних глобальних геополітичних інтересів [13, с. 117].

Інформаційна війна проти України ведеться всіма можливими засобами, а її непрямими жертвами є не тільки українці. З листопада 2013 р., коли Віктор Янукович заблокував курс на Європейську інтеграцію, та початком у країні Революції гідності, кремлівська пропаганда еволюціонувала в відверто шовіністичну, агресивно імперську та брехливу інформаційну війну проти України, яка мала за мету підготувати суспільну думку в світі до зовнішньої агресії Російської Федерації щодо України.

Початок російсько-української війни в 2014 р. фактично ознаменував прагнення Росії посилити вплив на Україну, яка Революцією гідності започаткувала геополітичний розворот на Захід. Традиційно для Росії цей вплив почав здійснюватись у формі гібридної (фактично – неоголошеної) війни, що наближена до державного тероризму. Таким чином, інформаційна війна,

яку Росія активізувала з початком російської збройної агресії, направлена на інформаційне забезпечення сепаратистського руху на Сході України, послаблення контролю центральної влади, створення проблем безпекового та економічного характеру.

Першими жертвами інформаційної війни перед початком російського вторгнення в Україну були самі росіяни: пропаганда майбутньої війни проти України охопила практично всі сфери їхнього суспільного та приватного життя. Тема російської збройної агресії проти нашої держави набула популярності в російській художній літературі та на інтернет-форумах, стала елементом дитячої творчості.

З початком окупації й анексії Криму та опору України військовій агресії Російської Федерації на території Донецької і Луганської областей, інформаційна політика Російської Федерації перетворилася на тотальну військову дезінформаційну агресію, спрямовану на те, аби демонізувати в очах російського та світового суспільства керівництво України.

Одним із перших і основних виявів інформаційної війни стало викидання в інформаційний простір тези про антиконституційний переворот в Україні. Російські ЗМІ та російський політик свідомо викривили положення Конституції України, згідно з якою влада в Україні належить народу і здійснюється ним через обраних представників, а також те, що чинна влада на момент і після Революції гідності діяла безперервно і так само безперервно й визнавали міжнародне співтовариство та всі країни, в тому числі Росія.

Наступною була теза про антиконституційний характер усунення Віктора Януковича від влади та призначення виконувачем обов'язків президента Олександра Турчинова. Замовчувалося, що виключне право на інтерпретацію Конституції України належить не російським політикам та різним «експертам», а тільки Конституційному суду України, який у своєму чинному складі антиконституційних дій щодо призначення в.о. президента не виявив.

У ніч з 20 на 21 лютого 2014 р. під Корсунь-Шевченківським на Черкащині автобусну колону учасників Антимайдану зупинили активісти Євромайдану і місцеві жителі. Вони вивели антимайданівців з автобусів, побили вікна і спалили декілька автобусів. Російські ЗМІ вигадали історію про 7 загиблих у сутичці учасників Антимайдану. 3 квітня 2014 р. окупаційна влада Криму зробила заяву про 7 загиблих та 30 зниклих безвісти внаслідок нападу українських активістів на колону автобусів з антимайданівцями під Корсунем. Насправді жодних людських жертв чи зниклих безвісти у тому епізоді не було, – навпаки, з автобусів було визволено три активісти майдану, що були заручниками. Цю історію В. Путін назвав приводом для військової операції в Криму, а вбивства антимайданівців під Корсунем були згодом відображені у російському фільмі «Крым. Путь на родину», що позиціонується як документальний.

Наприкінці липня – на початку серпня 2014 р. широкого розголосу набуло відео з Б. Буткевичем, де той нібито закликав до знищення 1,5 млн жителів Донбасу. Відео є грубою нарізкою з його інтерв'ю, що абсолютно викривляє зміст сказаного.

Безпосереднім джерелом брехливої російської пропаганди є президент Росії В. Путін. Так, В. Путін спочатку категорично заперечував наявність російських військових у Криму перед та під час проведення незаконного референдуму щодо від'єднання Криму від України, а пізніше сам визнав, що російські військові забезпечували та охороняли проведення цього референдуму. Супротивників війни з Україною у РФ В. Путін називає «зрадниками» та «п'ятою колоною».

Вже з вересня 2008 р. А. Дугін, – російський фашист, якого називають «мозком Путіна», – вимагав вторгнення в Україну та інші країни, що раніше входили до складу СРСР, вважаючи, що радянська імперія буде відновлена різними засобами: силою, дипломатією, економічним тиском... Все буде залежати від місця та часу.

13 квітня 2014 р. Генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен у заяві, опублікованій на сайті альянсу, звинуватив РФ у пропаганді війни і бажанні повалити владу в Україні.

У травні 2014 р. у мережі з'явився рекламний ролик, створений восени 2013 р. на замовлення Міноборони РФ, що агітує вступати до лав збройних сил РФ. Цей ролик викликав критику за пропаганду війни і його оригінал видалили з відеохостингу Vimeo (тепер він опублікований лише на ютубі).

Режим В. Путіна для обґрунтування агресії проводить у пропаганді чітку розподільчу лінію між «нашими» та «фашистами» в Україні, де «наші» – це російськомовні мешканці «Південного Сходу України» і «Новоросії», а «фашисти» – це україномовні «неонацисти», «бандерівці», «карателі НАТО» та «військові злочинці». Водночас керівництво Росії все ще продовжує пропагує насильство щодо «не наших» як щось бажане та навіть обов'язкове.

У Москві була організована виставка, присвячена наслідкам війни на Сході України. Хоча стенди розповідають про людей, які «втратили дах над головою», у першоджерелі йдеться про переселенців. Таким чином, виникає враження значно важчих наслідків війни, ніж є насправді

Російська пропаганда неодноразово, без будь-яких доказів повідомляла про жорстоке ставлення до полонених сепаратистів з боку українських військових, замовчуючи зняті на відео факти жорстокого поводження сепаратистів та чеченських найманців, які воюють на стороні сепаратистів, з українськими військовополоненими та випадковими підозрюваними людьми.

У РФ створені інформаційні ресурси, які розміщують інформацію щодо «злочинів» українських силових структур, для чого спеціально провадять постановочні зйомки на території Росії. Восени 2014 р. було виявлено одну з агітаційних бригад російських пропагандистів у Польщі, які брали участь у міжнародних конференціях для пропагування в Європі російської дезінформації щодо України, яку «захопили американці». Крім того, використовували польських безхатченків, які мали грати роль

«біженців з Донбасу». Всі ці дії, згідно із законодавством РФ, є злочинами «проти миру та безпеки людства». Про це говорить ст. 354 Кримінального кодексу «Публічні заклики до розв'язування агресивної війни».

Російська влада та російські засоби масової інформації заявляють, що війна на Сході України є тільки внутрішньою українською проблемою, заперечуючи численні факти причетності Росії до військового конфлікту на Донбасі.

27 грудня 2016 р. видання Independent з посиланням на німецький Bild опублікувало нібито заклика Генрі Кіссінжера до Дональда Трампа визнати Крим російським в обмін на виведення Росією військ з Донбасу. Перевірка фактів виявила, що у статті Bild немає жодного слова про Крим, а власником Independent є російський олігарх.

У листопаді 2017 р. було опубліковано аналіз відмінностей у перекладі однієї статті про децентралізацію в Україні від видання Deutsche Welle. На відміну від україномовної версії, російськомовна була суттєво змінена за структурою – було змінено порядок викладу матеріалу, додані одні блоки інформації й видалені інші, що сумарно змінювали сприйняття матеріалу і в російськомовній версії породжували сумнів, скепсис та створювали негативне враження щодо успіху реформ децентралізації. Також у російськомовну версію було додано повністю вигаданий блок – стверджувалося, що Мінські угоди містили пункт про «федералізацію України», що є винятково дезінформацією. На основі цієї вигадки російська версія статті містить подальші роздуми, ніби концепція «децентралізації» була розроблена у 2015 р. як спроба заміни «федералізації». Насправді, курс на реформи щодо децентралізації в Україні був проголошений ще до початку війни на Донбасі навесні 2014 р. під час президентських виборів більшістю кандидатів.

Відомо ще багато фактів впливу сучасної російської пропаганди на Україну. Українській державі нелегко боротися з такими виявами, не завжди вона виграє у цій боротьбі. У зв'язку з цим українській владі потрібно ще багато працювати над створенням

українських засобів масової інформації, особливо на півдні та сході держави, для того, щоб населення цих територій не дезінформувала російсько-шовіністична пропаганда.

Отже, масмедіа є основним джерелом нашого уявлення про великий світ політики. Тобто те, що ми знаємо про суспільні стани і процеси, значною мірою ґрунтується на інформації ЗМІ. Тому для дослідника політичних процесів важливо зрозуміти, як і чому ЗМІ формують уявлення про важливість суспільних проблем і чи є для цього об'єктивні підстави чи це політична гра певних політичних акторів. Б. Коен сформулював відомий вислів про те, що ЗМІ не можуть вказувати людям, що їм потрібно думати, але вони мають потужний потенціал для наведення їх на думку, що саме треба думати. Масмедіа як дієвий інструмент пропаганди щоденно формує політичний порядок денний національного та міжнародного життя і є важливим чинником суспільних процесів. Тому важливо, щоб діяльність цього суспільного інституту була спрямована на благо людини і народу, а не на приватні чи корпоративні інтереси.

Література

1. Безносів М. А. «Медіатизація» політики и ее опасность для демократии. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/2010_891
2. Блумер Г. Коллективное поведение. *Американская социологическая мысль: Тексти*. Москва : Наука, 1994. 278 с.
3. Воинова Е. А. Медіатизація політики как феномен новой информационной культуры. URL : <http://www.dslib.net/zhurnalistika/mediatizacija-politiki-kak-fenomen-novoj-informacionnoj-kultury.html>.
4. Воробьев В. В. Менеджмент в социальной информиологии. Москва: Наука, 2005. 312 с.
5. Гаврада І. О. Політика органів державної влади щодо ЗМІ в Україні: проблеми взаємодії : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2007. 224 с.

6. Грищенко О. М., Шкляр В. І. Преса і політика: проблеми, концепції, досвід. Київ: Ін-т журналістики КНУ, 2010. 82 с.

7. Збрицька Л. Г. Медіатизація політичного конфлікту в умовах глобалізуючого світу (на прикладі сучасного українського суспільства) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2010. 16 с.

8. Костиця І. Медіатизація політики та політизація ЗМІ як тенденції політичного процесу в Україні. *Політичний менеджмент*. № 1-2. 2013. С. 109–118.

9. Марнелов К. В. Информационная політика и общественный ідеал. Москва : Свет, 2005. 357 с.

10. Мучник А. М. Засоби масової інформації і політика: *матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Інноваційний розвиток середовища життєдіяльності людини»*. Полтава : ППЕП, 2008. С. 45–48

11. Недбай В. Нові можливості та виклики впливу ЗМІ на політичне життя в інформаційну епоху. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. Вип. 19. Ч. 1. 2014. С. 313–318.

12. Онуфрив С. Т. Політичний дискурс ЗМІ України у світовому інформаційному просторі : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2005. 193 с.

13. Пронченко О. С. Взаємодія ЗМІ і влади в контексті реалізації права громадян на інформацію : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. 188 с.

14. Федотова В. Г. Факторы ценностных изменений на Западе и в России. *Вопросы философии*. 2005. № 11. С. 3–32.

15. Форми та методи залучення громадськості : навч. посібник. Київ : ІКЦ «Леста», 2007. 240 с.

16. Чолач-Гончарук Т. В., Джугла Н. В. Теорія та практика політичної пропаганди : підручник. Київ : Ліра-К, 2020. 254 с.

17. Чолач-Гончарук Т. В. Засоби масової інформації у політичному житті суспільства : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 252 с.

18. Щепаньчик Д. Політизація засобів масової інформації, тобто журналісти на двох ставках. URL : <http://elekcii.org/nie-tedy-droga/polityzacjaemediow.html>.

19. Яковлев Д. В. Медіатизація політики в умовах становлення демократичного режиму. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vsntu/2008_2009/91-SevNTU/91-20.pdf.

20. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація : монографія Одеса : Астропринт, 2009. 288 с.

21. Allern S. The News Media as a Political Institution: A Scandinavian perspective. *Journalism Studies*. 2011. Vol. 12 (1). P. 92–105.

22. Asp K. News media logic in a New institutional perspective. *Journalism Studies*. 2014. Vol. 15 (3). P. 256–270.

23. Cohen J. The Influence of Presumed Media Influence in Politics. Do Politicians' Perceptions of Media Power Matter? *Public Opinion Quarterly*. 2008. Vol. 72 (2). P. 331–344.

24. De Vreese C. Mediatization of Politics: The Role of Journalistic Framing. *Mediatization of Politics. Understanding the Transformation of Western Democracies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014. P. 137–155.

25. DjerfPierre M. The Mediatization of Political Accountability: Politics, the News Media and Industrial Crises in the 1980s and 2000s. *Journalism Studies*. 2014. Vol. 15. P. 321–338.

26. Esser F. A Paradigm in the Making: Lessons for the Future of Mediatization Research. *Mediatization of Politics. Understanding the Transformation of Western Democracies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014. P. 223–242.

27. Esser F. Mediatization as a Challenge: Media Logic versus Political Logic. Kriesi H. *Democracy in the Age of Globalization and Mediatization*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2013. P. 155–176.

2.3. Аксіологічні виміри індивідуального і національного буття українського народу в контексті глобалізаційних процесів

Для українського суспільства парадигма цінностей набуває все більшої значимості. Сьогодні більшість соціально-економічних, культурних, духовних проблем української реальності найтісніше пов'язані з глобалізаційними чинниками. Тому цінність розглядається як передумова діяльності людини, спрямованої на формування «автономного» соціокультурного простору (середовища функціонування людини, спільноти, нації) шляхом вироблення і наслідування культурних норм, їхнього відтворення й трансляції від покоління до покоління, оптимізації взаємоузгодженого розвитку людини, суспільства і природи на певних конкретних етапах історичного поступу.

У сучасній філософській думці феномен цінності досліджується репрезентантами ряду типів аксіологічних вчень: натуралістичного, психологічного, трансцендентального, персоналістично-онтологічного, релятивістського, соціологічного тощо. У зарубіжній філософії поняття «цінність» тлумачиться у різноманітних аспектах: натуралізм (Дж. Дьюї, А. Мейнонг, Р. Перрі,); психологізм (Дж. Александер, К. Юнг, В. Франкл та ін.); трансценденталізм (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт); персоналістичний онтологізм (М. Гартман, М. Шелер та ін.); соціологізм (М. Вебер, Е. Фромм, Т. Парсонс та ін.) та ін.

Українські науковці: В. Андрущенко, В. Баранівській, В. Бех, Л. Губерський, М. Лукашевич, М. Михальченко, М. Мокляк, І. Надольний, М. Попович, В. Пазенок, А. Ручка, І. Радіонова, В. Танчер та ін., розглядаючи «цінність» як соціально-філософську категорію, спрямували свою увагу на пізнання природи цінності, на особливості її вияву в різних сферах буття. У сучасній науковій думці присутнє розуміння цінностей як позитивної або негативної значущості певного явища. Цінність у контексті системного аналізу людської діяльності інтерпретується

ся як цілісний, інтегральний мотив діяльності й характеристика людських вчинків у тому сенсі, наскільки вони сприяють досягненню життєвої мети. В сучасних умовах актуалізується проблема збереження цінностей культури народу, культури суспільства в умовах глобалізації.

У формуванні культури наслідування і збереження ціннісних орієнтацій, притаманних етносу, нації в умовах глобалізованого світу, можуть бути виявлені цінності таких типів: 1) *традиційні* загальнолюдські моральні норми, які регламентують діяльність людей, а також виконують функцію стабілізаторів етнічних відносин; 2) *динамічні* цінності, мобільність яких задана мінливим соціокультурним середовищем й диктується національним розвитком; 3) *цінності-інновації*, виникнення яких пов'язано з появою нових соціокультурних ситуацій в житті людини як представника культури свого народу – «*цінності спілкування*», «*вітальні цінності*», «*почуття збереження національної ідентичності й формування позиції супротиву глобалізаційним впливам*».

У другій половині ХХ ст. відчутними стають соціальні, економічні й культурні зрушення в розвитку людських співтовариств, зазнають трансформації й процеси осмислення цінностей людини, людського життя внаслідок наявності реальної небезпеки самознищення й саморуйнування людства. Проблема звернення до гуманістичних цінностей стала вельми актуальною, саме людське буття у концепції гуманізму розглядається як вища цінність і міра моральної відповідальності людини за свої дії, де орієнтири життєвого самоствердження фіксують певні виміри, вияви й характеристики світу, в якому перебуває людина.

Для розвитку й збереження світу людини, здатності людини протистояти зовнішнім маніпулятивним факторам, у тому числі глобалізаційним впливам, особливе значення мають ціннісні орієнтири, властиві культурі народу. Поняття цінностей позначає не стани чи властивості речей, а їхні якісні вияви щодо людини. Цінність – це значущість чогось для людини. Феномен цінностей

є своєрідною опозицією поняттю знання; людина може знати, що певна річ нічого не варта у контексті її предметних співвідношень, але для неї можуть бути надзвичайно цінними спогад, родинна реліквія і таке ін. (згадаймо, як Тарас Бульба загинув, не побажавши залишати ворогам своєї люльки). Цінність постає як цілісний, інтегральний мотив діяльності й характеристика людських вчинків у тому сенсі, наскільки вони сприяють досягненню життєвої мети. Людина часто не спроможна раціонально довести, чому певні речі (або стосунки) є для неї цінностями. Водночас реальні ситуації життя (особливо «критичні ситуації», «ситуації маніпулятивних впливів») можуть сприяти інтуїтивно-му осягненню глибинними ціннісними орієнтаціями, хоча вони можуть вступити у суперечку із стереотипами інших культур, які нав'язуються ззовні.

До найголовніших людських цінностей правомірно віднести: найвищу цінність – людське життя. Як вказував І. Кант, *людина – це самоцінність, абсолютна цінність* [11]. Людина є суб'єктом цінностей і ціннісного відношення, і сама постановка питання про цінності попри людину не має смислу. Цінність людського життя є вихідним принципом сучасного гуманізму (людина – завжди мета, але не засіб), а також *право людини на вибір життєвого призначення й право розпорядитися власним життям; людська свобода*. Цінності є культурними формами фіксації, закріплення й утримання споріднених і узагальнених смислів людського буття. К. Юнг показав, що людське «Я» є концентрацією особистісних характеристик і верхівкою загальнолюдських глибин у психіці індивіда [25, с. 68]. Скажімо, прикладом вагомих рис, котрі можуть набувати трансперсонального вираження в індивідуальній психіці, слугують феномени свободи, любові, гідності, права бути іншим, толерантності. *Любов* є феноменом трансляції особистісного «Я», завдяки їй близька людина стає абсолютним центром, перетворюючись на внутрішній стан суб'єкта кохання. *Свобода* постає як простір самодіяльності особистості та її вільного вибору. Ніяке інше поняття не відо-

бражає «саме людський вимір буття» так, як поняття «свободи». Свобода «створює» особистість розумною, відповідальною, незалежною істотою. Свобода є передумовою існування морального виміру людини, для конкретної людини діяльнісною метою свободи є подолання власного егоїзму на засадах самовдосконалення, а також самообмеження, самоконтролю, саморегуляції. *Право бути іншим* визначене спроможністю протистояти загрозі поглинання особистості зовнішнім світом, у тому числі протистояти маніпулятивним впливам, культурній експансії в умовах глобалізації. Серед створених людиною смислів, які набули нового звучання в реаліях сучасних обставин, є *толерантність* як цінність, за допомогою якої в індивідуальній і суспільній свідомості набувають стійкості переконання щодо усунення із практики взаємин явищ конфлікту, протистояння, внаслідок утвердження базових принципів міжлюдського спілкування, в основі яких – взаємовизнання, взаєморозуміння, солідарність, взаємодопомога. Толерантність має значення ціннісного критерію, де з необхідністю виступає етичний компонент виявлення поваги до «ідентичності Іншого». До нових смислових актуалітетів приєднується поняття людської *гідності*. «Гідність» особи є ознакою її самоцінності і самоповаги, достойної, шляхетної поведінки. Як поняття «високої моралі», у смисловому аспекті «гідність» є відповіддю на «ціннісні виклики» часу.

Прагнення до ціннісного пошуку властиве людям. Воно є основним рушієм поведінки і розвитку особистості. Для того, щоб жити й активно діяти, людина має вірити в смисл, яким наповнені її дії. Зникнення цього орієнтиру з будь-якої причини зумовлює розпад всієї системи особистості. Аксиологічні виміри ціннісного світу особистості охоплюють: *формування культури світовідношення, формування смисложиттєвих стратегій, розв'язання внутрішніх психологічних суперечностей, культури ставлення до ситуацій життя*, що здійснюється як шлях ціннісно-смислового розвитку особистісного начала людини, розширення простору її потенційних можливостей.

Очевидно, що культура оптимізує людський чинник аксіобуття і стверджує людинорозмірний світ, альтернативний будь-якій механістичності, байдужості. Ціннісно-смысловое поле людської свідомості є об'єктом творчості, де народжуються образи та ідеї, символи і поняття, значення та переконання. Людина здатна вміщати цілий світ у межах своєї індивідуальності. У цьому відношенні людина *монадологічна*, тобто здатна репрезентувати соціальне і природне ціле, спроможна існувати для інших, здатна до ціннісно-творчої об'єктивації у світі культури.

Із стрімким розвитком соціальних відносин старі ціннісні уявлення, що відігравали організаційну роль в індивідуальному і суспільному бутті, втрачають свій смисл, водночас, виникнення нових ціннісних систем пов'язане не лише із процесами соціально-культурної адаптації, а й із змінами в структурі особистості, які відбуваються доволі повільно, адже підсвідоме як стрижень ціннісно-смысловой організації людини за природою є інерційним, не може змінюватися так швидко, як змінюються уявлення на свідомому рівні. Тому проблема адаптабельних можливостей людини, проблема сприйняття й утвердження нової системи культурних цінностей у період соціально-економічних перетворень є надзвичайно важливою для сучасної людини в ситуації глобалізаційних впливів. Адже суспільство руйнує не його кризовий стан, а той факт, що люди неспроможні віднайти у ситуації культурного поліфонізму для себе ті цінності, які стимулювали б їх до життя і культуротворчості за нових умов. У результаті розщеплюється цілісна свідомість, що супроводжується появою в людини конфлікту не тільки із соціумом, а й із собою, де на перший план виходять конфлікти, пов'язані з самооцінкою особистості, почуттям неповноцінності тощо.

Поведінка людини здебільшого суб'єктивно осмислена, тобто є свідомо організованою, але стратегія такої поведінки людини іноді не відповідає тим цілям, які вона свідомо переслідує, хоча суб'єктивно може сприймати її як ситуаційно адекватну, наповнену смислом («Смисл – це кожен раз також і конкретний смисл

конкретної ситуації, «потреба моменту», – стверджує В. Франкл [20, с. 106]. Таке відчуття смислу своєї діяльності, у тому числі почуття задоволення, слугує позитивною підтримкою для продовження діяльності, цей функціональний принцип є доміантним серед факторів, які впливають на перебіг сучасних процесів культуротворення, що ускладнюється факторами маніпулювання, викликаних глобалізаційними змінами.

Аксіологічний сенс суспільного буття репрезентують *соціальні спільності і суспільство загалом*, виступаючи колективними суб'єктами світовідношення. До суспільних актуалітетів належать найбільш загальні для людей цінності, такі як: *смисл життя, добро, справедливість, краса, істина, свобода* і т. ін. Саме до таких цінностей належать слова відомого філософа ХХ ст. А. Уайтхеда: «Той світ, котрий збільшує тривалість існування, є світом Цінності. Цінність за своєю природою поза часом і безсмертна. Її сутність не укорінена ні в яких змінних обставинах» [19, с. 312].

З проблемою цінностей світоглядного характеру, передусім із смыслом життя, пов'язана проблема «екзистенційного вакууму», яка набуває поширення у сучасних суспільствах і вийшла за межі лише індивідуальної проблеми. Стан «екзистенційного вакууму» фіксує ситуацію невизначеності, розгубленості, спустошення у внутрішньому координуванні людини, яка загубилась у цінностях, або не знайшла їх. Екзистенційний вакуум пов'язаний із втратою смислоутворювальних цінностей, із недостатністю смислу життя і має значний негативний вплив на якість соціального життя, часто веде до розвитку асоціальних та антисоціальних виявів: неврозів, пияцтва, наркоманії, суїциду, антисоціальної дії. Очевидним є те, що втрата цінностей веде до втечі від дійсності, водночас А. Камю зазначає: «Якщо не хочеш втікати від дійсності, потрібно знайти в ній людські цінності» [10, с. 67].

У людському світі як сфері культурної дії людини виявляються особливості та потенції людини, формується сукупність людських соціально-історичних та культурних цінностей. Лю-

дина не може розглядати себе і свою життєдіяльність поза сенсами та змістом. Так, у більшості культур, її релігійних форм, основною життєвою метою людини є досягнення вищого буття, або його збереження від небезпек небуття та руйнування. Наприклад, у релігійному напрямі індійського джайнізму запорукою спасіння людської душі й досягнення стану блаженства постає ненасильство, незаподіяння шкоди будь-якому життю. У християнстві вважається, що людина своєю вірою та непохитним бажанням позбутися гріха може врятувати не лише себе й свою душу, а й змінити стан усєї природи, сприяти переходу її до існування у стані гармонійного та нічим не ушкодженого буття.

Питання про ціннісний вимір людини, спільноти, нації – це питання про сенс життя, стратегічні орієнтири, ідеали й принципи світовідношення. Аксиологічна проблематика на індивідуальному рівні актуальності екстраполюється у вміння кожної людини оцінювати реальні події й явища власного життя, оперувати стратегічними життєвими цінностями, принципами та орієнтирами, а також знаннями про світ і своє місце в ньому. Поза людиною з її життєвими прагненнями, інтересами й жаданнями не існує сенсу, тому стає зрозумілою філософська аксіома про те, що саме людина наділяє дійсність сенсами, виступаючи умовою й підставою смислового відношення. У сенсі концентруються найперші людські цінності і прагнення, в ньому людське життя і мета буття постають сконцентрованими, цілісними й усвідомленими у своєму обґрунтуванні.

Науково-технічний прогрес, породжений людським інтелектом, сприяв виникненню небувалих психічних навантажень, високої стресогенності життя людей. Розвиток цивілізації супроводжувався самовинищенням людини і її культури. І не випадково суперечності між уявленням про культуру як блага і тими негативними явищами, які її супроводжують, (наприклад глобалізація), привели багатьох дослідників до фаталістичного погляду на культуру. Водночас повноголосо заявила про себе проблема збереження унікальності особистості, етнічної самобутності в умовах глобалізації.

Проблема цінності є абстрактною і безпредметною, якщо органічно не пов'язана з всебічним розвитком особистості, де духовне багатство охоплює моральну стійкість, впевненість, здатність до обдуманних дій та самооцінок, спроможність мислити і приймати рішення самостійно й креативно, цілеспрямованість, адекватність реальності власних поглядів і поведінки. Духовно багата особистість продукує позитивні ідеї й емоції, розуміється на законах і проблемах суспільства, спроможна співчувати, переживати й нести відповідальність за власні вчинки. Природа цінностей «ірраціональна», водночас В. Франкл порушує тему взаємозалежності смислу і цінностей. Цінності, на його думку, є смисловими універсаліями, за допомогою яких людина одержує можливість робити своє життя осмисленим. Серед смислоутворювальних цінностей автор називає *цінності творення, цінності переживання, цінності відношення*. Цінність стає для людини смислом у тому випадку, коли людина переживає для себе усвідомлення значущості чогось. Вчений зазначає, що «цінності неможливо навчитись – цінність потрібно пережити» [20, с. 82].

Прояснення природи людського буття через категорії ціннісного відношення означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його. Її творчі можливості вказують на те, що, окрім розуміння й мислення, вона має ще й вольове ставлення до реальності. Ціннісний світ людини втілює пізнавальні, художньо-творчі, морально-аксіологічні напрямки її активності у світі. Найважливішими культурними цінностями для людини в ситуації суспільного життя є загальноцивілізаційні цінності: *мир, злагода, людяність, толерантність, ненасильство, розвинена культура життяпрояву і життєствердження* тощо. Цінність насамперед є етичним імперативом (моральною вимогою), виробленою культурою, що на рівні міжособистісної взаємодії закріплюється в практиці стосунків на основі взаємоповаги, взаємодопомоги, солідарності, довіри, дружби тощо.

Особливий сенс для людини у ситуації суспільного буття мають *соціокультурні цінності* у їхньому значенні наповнювати світ соціальних взаємовідносин особливим змістом – практикою людської діяльності. Цінність людської діяльності як вияв соціальної активності в широкому розумінні полягає в специфічній значимості предметів і явищ навколишньої дійсності з погляду їхнього соціального призначення й доцільності, відповідності чи невідповідності потребам суспільства, групи, особистості. Соціокультурний чинник репрезентує суспільне буття етносу в його підставах для повнокровної життєдіяльності. Як свідчить історія, соціокультурні цінності, створені етносом, мають подвійне буття – для нього самого й для всіх інших, навіть за умови зникнення зі світової арени. Включеність соціокультурних цінностей у всесвітній контекст здатна сприяти самозбереженню етносу в історичному часі та просторі (євреї, вірмени та ін.).

Соціокультурні цінності виражають міру пізнавальної та моральної досконалості людини й людства. Сучасне покоління є свідком перебігу нової фази науково-технічного прогресу в умовах глобалізації. Нинішній етап у розвитку наукової картини світу пов'язаний з формуванням посткласичної науки, що характеризується посиленням процесів дисциплінарного синтезу знань. Цей синтез зміцнюється, ґрунтуючись на принципах глобального еволюціонізму. Особливість сучасної картини світу полягає не у прагненні до уніфікації усіх галузей знання, а в єдності і розмаїтості дисциплінарних онтологій, кожна з яких постає частиною ускладненого цілого, конкретизуючи принципи глобального еволюціонізму.

Соціокультурна реальність спричиняє дію культурних факторів – ціннісно-сміслових орієнтирів, які є носіями змісту людського буття, чинником смислового наповнення індивідуальної свідомості і суспільної практики людської життєдіяльності, Цінності соціального характеру виступають динамічними інтегральними утвореннями, які акумулюють весь життєвий досвід

людини та безпосередньо впливають на зміст і характер її світобачення та соціального самопочуття.

У ціннісно-смысловому полі білатерально представлені ментальна та аксіологічна складові системи особистості, які взаємодіють між собою і здатні до синергетичної самоорганізації і саморегулювання, в межах яких виникають і набувають розвитку нові смисли та структури ціннісної ієрархії, що є основою розширення та видозмінення форм, процесів і явищ соціокультурного буття сучасної людини. Розвиток внутрішньоособистісного світу людини відбувається в ціннісно-нормативній площині й охоплює формування культури вирішення внутрішніх суперечностей, толерантне ставлення до доквілля у контексті самоосмислення і самоздійснення.

Цілісність внутрішнього світу людини в глобалізаційних умовах зазнає девальвації цінностей, обумовлюється смисловим наповненням її діяльності у функціональному предметному світі повсякдення. Цей смислопотік стає фактором організації порядку і гармонії внутрішнього світу особистості, яка прагне адаптації у нових соціокультурних умовах, вдаючись до актів творення себе і доквілля, самореалізації і самоздійснення. Цінності світоглядного характеру (*уявлення про свободу, істину, красу, добро, справедливість, гармонію* та ін.) виступають смисловими орієнтирами діяльності суб'єктів у контексті самоорганізації соціального й особистісного світів, забезпечують духовно-вольову єдність суспільства, відповідний рівень самосвідомості та організованості його членів у відповідь на явище культурної дифузії, спричинене глобалізаційними процесами.

Глобалізація чинить деформуючий вплив на культуру суспільств, культуру особистості, етнічних співтовариств, що призводить до появи *сурогатних* цінностей (наприклад, вестернізованих). Люди різної соціальної приналежності по-різному пристосовуються до життя в умовах невизначеності статусу соціокультурних цінностей та інституційних знарядь їхньої реалізації. Явище маргіналізації є наслідком деформованої системи

цінностей, а отже, і системи особистості. В умовах духовного вакууму частішають рецидиви «випадіння» індивідів із суспільства у формі бродяжництва, алкоголізму, наркоманії, морально нестійких людей приваблюють сучасні секти, на рівні суспільної моралі у молодого покоління, яке вибудовує власні лінії поведінки, мало підтримки.

Як людині знайти необхідну моральну підтримку, як вибудувати стратегію життя, утвердити себе у світі соціальних взаємин? Відповідь на ці питання лежить у площині індивідуальних і колективних досягнень, звершень, прагнень. Глибинні корені проблеми поєднані з проблемою ментальнісного виміру особистості, етносу, нації.

Термін «ментальність» належить французькому філософу, антропологу й соціологу Л. Леві-Брюлю, який використовував його у галузі психології мислення «примітивних народів» для позначення «пралогічного мислення дикунів». Первісному мисленню, – наголошував учений, – притаманні не так логічні закони сутності, як закони пратипації (причетності), відповідно до яких суб'єкт може бути одночасно самим собою, а також будь-якою істотою в іншому просторі і часі. Такий тип мислення Л. Леві-Брюль запропонував назвати «дологічним», маючи на увазі, що воно не є нелогічним або анталогічним, але підпорядковується своїм власним законам. Дологічний тип мислення характерний тільки для мислення колективного рівня. Характеризуючи «дологічне» як стереотип колективності свідомості примітивних народів, дослідник запропонував запровадити до наукового обігу поняття «первісна ментальність» [13, с. 125]. Під цим терміном позначається колективна психологія суспільств на стадії розвитку цивілізації, а також сукупність уявлень про світ, за допомогою яких людська свідомість переробляє в упорядковану «картину світу» хаотичний та різномірний потік уявлень та вражень. Первісні ментальні структури обумовлюють думки, почуття, традиційні цінності та поведінку людей, виступаючи способами орієнтації у природному та соціальному світі.

У дещо іншому аспекті інтерпретує проблему ментальності О. Шпенглер. Він наголошує на існуванні «культурних організмів», які функціонують у трансцендентно забарвленій життєвій сфері. В її лоні зароджується «душа культури», її прафеномен. Життя як космічне начало має в якості прообразу людське існування. Життєдіяльність засобами культури надає душевним можливостям людини неповторну форму [24]. У контексті романтично-ідеалістичного тлумачення «таємниці життя» філософ позначає поняттям «душа культури» менталітет нації, неповторність її світобачення й життєдіяльності.

Ментальність людини згідно з Е. Фроммом означає її соціальний характер – тобто взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери із соціально-економічною структурою. «Соціальний характер членів суспільства формується під впливом його соціально-економічної структури своєрідним чином: їм хочеться робити те, що вони мають робити. У свою чергу, соціальний характер справляє вплив на соціоструктуру суспільства, діючи при цьому або як цемент, що надає їй більшої стабільності, або, за певних обставин, як динаміт, готовий її підірвати» [20, с. 298]. Поняття ментальності (від латин. *mentalis* – розумний) означає: 1) спосіб мислення, сукупність розумових навичок і духовних настанов, властивих окремій людині чи суспільній групі; 2) світосприймання, психологія, національний менталітет [21, с. 321]. Це те спільне, що народжується з природних даних та соціально обумовлених компонентів й розкриває уявлення людини про життєвий світ та своє місце в ньому, характеризує глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості.

Людська сутність завжди є модифікованою в культурний процес. Довкілля, суспільне буття правомірно інтерпретувати як культурне тіло в його первісно-класичному, а згодом і трансформованому вигляді. Воно є необхідною формою функціонування особистісного буття, людської культури й соціальності. Історична спадкоємність традицій поступово удосконалює механізми соціальної пам'яті людини, витісняючи біологічну «самодіяль-

ність». Культурне буття людини постає специфічною віта-психічною реальністю, особливим станом групової психіки, процесом творення символів та обрядів, праобразами яких є явища соціальної дійсності.

Культура – це реалізація свободи у творчості й обмеженням свободи через гармонію, що міститься у символічних структурах як виявах колективного й індивідуального життєздійснення. Вона є важливою складовою суспільного способу життя, сферою екзистенції людини, процесом і результатом творчості, в якому людина набуває своєї сутності та самоствердження.

Розвиток культури відображає генезис символічних форм, що втілюють поступальний розвиток людського духу, який є шляхом «самовизволення» людини. «Дух» пов'язаний з чуттєвим субстратом, є основою творення нових форм життя, водночас феномен людського зростання засобами культури потрібно розуміти не як вияв безроздільного панування, а як утвердження відносної самостійності людини щодо природи.

Культура запроваджує обмеження через осмислення, метафізичне уявлення цільності буття й опредметнення, об'єктивацію в логічній формі синтетичного, продукту уяви. Усталеність і нормативність буття людини фіксують моральні імперативи – живе серце культури. Без жорсткої етичної нормативності духовна «свобода» небезпечна, оскільки веде до саморуйнування. Етика належного у І. Канта є важливою умовою творчості, розвитку, реалізацією свободи людини в світі культури.

Ментальність культури – це її глибинні структури, історично й соціально укорінені в свідомості й поведінці багатьох поколінь. Історично ментальність зафіксує визначені способи мислення, світосприйняття й духовної зорієнтованості певного індивіда, соціальної групи, суспільства загалом. У вітчизняній філософії й культурології поняття ментальності вживається з метою характеристики особливостей національних культур. Ментальнісний компонент духовної культури формується у фазі соціокультурного піднесення етносу, головне його призначення – ідентифікація,

об'єднання всіх членів етносу в єдине «ми», в органічному зв'язку з природним ландшафтом. Ця думка пронизує твори класиків української філософської думки (Г. Сковороди, Д. Чижевського), учених української діаспори (Є. Онацького, О. Кульчицького) і сучасних дослідників, що спиралися на теоретичні засади світової філософії, культурології й аналітичної психології (В. Крисаченка, Б. Попова, М. Поповича, В. Храмової, Л. Шкляра та ін).

Феномен традиційної культури етнічних спільнот інтерпретується через осмислення сутнісних характеристик етносу (наукові розвідки Ю. Бромляя, Р. Кузеева, В. Бабенка, Т. Ільїніча, А. Дашдамірова, Л. Гумільова й ін.). Згідно з концепцією Ю. Бромляя, «етнос (етнічна спілка, народ) – це історично утворена стійка соціальна спільнота, з якою люди ідентифікують себе з моменту свого народження» [5, с. 45]. Л. Гумільов сприймає етнос передусім як явище географічне [6, с. 17], В. Крисаченко наголошує, що в національній культурі фіксуються традиційні правила й еталони ставлення людини до природного середовища [12, с. 34], М. Попович вважає головною ознакою етносу сигніфікативну (знаково-символічну) функцію культури [16, с. 3 – 4]. В монографії Р. Додонова зроблена спроба виявити природу, сутність, генезу, структуру, зміст етнічної ментальності, детермінувати праксеологічні аспекти її вивчення [7, с. 10]. Етнонаціональні форми існування людства в контексті державотворення розглядають М. Обушний, Б. Попов, Л. Шкляр, розкриваючи зміст національної ідеї та національної ідентифікації як детермінант національно-державницького розвитку.

Ментальність часто вживають у значенні національного характеру. Відомо, що характер є сукупністю усталених морально-етичних та світоглядних орієнтацій людини, а також пов'язаних з ними стереотипів емоційних реакцій, способів дії та своєрідних кліше бачення світу. Життєві обставини є переважно незалежними від самої людини. Але специфічно людське виявляється у здатності протистояти несприятливим зовнішнім обставинам й вмінні наполегливо реалізовувати свої життєві цілі – тобто виявляти ха-

рактер [3, с. 78]. Кожен народ, як і окрема людська особистість, має морально-етичні установки, що відображаються у звичаях і традиціях, позначається «індивідуальними» особливостями емоційної сфери (національним темпераментом), самобутніми стереотипами світобачення, втіленими в «національних картинах світу», усталеними стереотипами дії за певних обставин.

Відповідно поняття національного характеру охоплює сукупність найбільш суттєвих усталених психологічних якостей, сформованих у представників нації за певних природних, історичних, економічних і соціально-культурних умов її розвитку. Так, чинники генези ментального світу українського етносу, результатом якої є поєднання різних геопсихічних етнотипів, позначилися на українському національному характері, де не надто суперечливо поєднуються *активність* та *меланхолійність*. Національний характер – це своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис у конкретних умовах буття нації. І. Мірчук виокремлює такі риси українського етносу, як: *нераціоналізм, емоційність, індивідуалізм, вольова нестійкість, неприхильність до системного мислення, повага до жінки в суспільстві, відсутність державної традиції* тощо. Учений зазначає, що українська нація як хліборобська передусім виробила принцип локальної прив'язаності – прикріпленості, зокрема до ґрунту, а отже, й до певного вузького життєвого світу, що спричинило нестачу емпіричного досвіду і, як наслідок, – *емоційність, непоступливість* [14, с. 6].

Український антропологічний тип, в основі спільний на всій території держави, має певні локальні відмінності. Вони пояснюються як варіативністю типу залежно від фізико-фізіологічних умов життєдіяльності та рельєфу, так і у зв'язку з генетичними запозиченнями від інших народів [17, с. 112]. Водночас останні накладаються на базові генетико-ментальні ознаки самих українців, що суттєво диференціює основний український расовий тип. Такі особливості людини формуються у конкретних екологічних умовах довкілля. Біологічна реакція адаптації на сукупність умов на-

вколишнього середовища забезпечує стан рівноваги етносу з природним середовищем і відображається у морфофункціональних особливостях конкретних відгалужень основного етнічного типу.

Поряд з адаптаційними можливостями формуються архетипи (за К. Юнгом) культури та мислення, характерні для певного етносу й такі, що відрізняють його від будь-якого іншого. Сукупність архетипів утворює ментальність народу, його своєрідний духовний світ. Водночас, архетипічні особливості життєдіяльності втілюються у ціннісно-сміслових, знакових системах. У зв'язку з цим варто наголосити на еволюції історичного змісту самого поняття «нація». Наприклад, за доби середньовіччя воно означало передусім спільноту людей, які мають однакове етнічне походження, натомість за Нового часу – насамперед як політична категорія. Зокрема, для доби Просвітництва характерним є розгляд нації як протиположності абсолютній монархії, тому в творчості ідеологів того часу нація постає як суто політичне поняття, що співвідноситься з поняттям громадянського суспільства [15, с. 65]. Кожен етнос має свою неповторну світоглядну специфіку, архетипи мислення та поведінки й інші риси ментальності, котрі виокремлюють його з-поміж інших людських спільнот. Вказані ознаки є своєрідними етнічними маркерами, показниками самодостатності й унікальності у багатоликому світі. Цінності соціокультурного, світоглядного характеру пов'язані із зверненням до духовних атрибутів етносів та їх поцінуванням у сучасному суспільстві.

Ментальнісний світ народу, нації проєктується у певні способи і наміри світовідношення, у ході історичного поступу зберігається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі, що дає змогу народові зберегти тотожність у всіх історичних перипетіях, пронести через всі випробування історії етнічну самосвідомість. Цей інваріант є специфічною характеристикою національного характеру, фіксованого на рівні найдавніших архетипів світосприйняття та поведінки, що у метафізичній площині виражене поняттями «дух нації», «душа народу».

В ролі фундаментальних складових моделей ментальності А. Тойнбі вибирає «культурний виклик», П. Сорокін – «ціннісну суперсистему», О. Шпенглер – «душу культури», Д. Донцов – «дух нації», «дух давнини», «дух традиціоналізму», Р. Додонов – «цілісну сукупність», О. Фокіна – «психоповедінкові архетипи» тощо. Ці дослідники витлумачують окремі компоненти ментальності метафорично, оскільки вони позначені суб'єктивно-емоційними характеристиками, що не зменшує вагомості зазначених понять у процесі заглиблення в унікальний духовний світ національної культури, психічних особливостей етносів, здатних витримувати складні ментальні навантаження в умовах швидкоплинного світу довкілля, глобалізаційних змін.

Процес глобалізації призводить до адаптації елементів сучасної західної культури в локальних умовах місцевих традицій. Нормою стає не однорідність, а гетерогенність регіональних форм життєдіяльності людини, на чому наголошує значна частина дослідників. Глобалізація, за сучасних уявлень, потребує від місцевих культур засвоєння нового досвіду, на цій основі надалі будуть розвиватись місцеві «культурні традиції, локальні цивілізації».

Розвинені країни намагаються використати об'єктивний процес глобалізації, її культурний ресурс, що передбачає взаємозалежність економік різних держав, необхідність спільного вирішення важливих планетарних проблем (таких як забруднення навколишнього середовища, забезпечення продовольчими товарами населення планети, що постійно зростає, тощо) у своїх інтересах, надавши процесу глобалізації свідомо спрямований характер. Результатом є залежність однієї групи держав від іншої, а точніше: прискорене підкорення бідних країн багатими.

У цьому проекті глобалізації лідером є Захід, з провідною роллю США, з його рецептами уніфікації світу та бажанням нав'язати свою волю, свою культуру, свої цінності всім незахідним цивілізаціям. Так, порівняльний аналіз цінностей західної і східної культур на сучасному етапі їхнього розвитку показує, що в першому типі культури первинними є такі цінності, як *індивіду-*

альність, гроші, ефективність, першість, агресивність, повага до молоді, рівність жінок у суспільстві. У другому типі культури на першому місці знаходиться *колективна відповідальність, скромність, повага до старших, патріотизм, материнство, авторитаризм.* Завдання сучасного українського суспільства в умовах глобалізації – акумулювати все найкраще, що мається в цих типах культури. Водночас у міжкультурному спілкуванні потрібно враховувати специфіку цінностей різних культур.

У сучасному суспільстві змінюється спосіб життя людей, це призводить до зміни ціннісних орієнтацій, мотивації поведінки і всього процесу особистісного самоздійснення. Наприклад, сутність ринкових відносин полягає в економічному лібералізмі, конкуренції, устремленості до прибутку. З одного боку, це пробуджує ініціативу, активність, енергію людей, розширює можливості для розвитку здібностей і творчості особистості, а з іншого, розвиток економічного лібералізму і конкуренції (К. Хорні, Е. Фромм, Дж. Хоманс) призводить до подвійної моралі, всезагального відчуження, психічних фрустрацій, неврозів і т. ін. Цінності особистості ніби пропускаються крізь призму ринку і набувають характеру ринкових цінностей. Не лише матеріальне, але й духовне життя суспільства й особистості будуються за законами ринкових відносин та економічного обміну. В сучасному суспільстві економіка має бути соціально орієнтовною. Цінності *економічного лібералізму і соціальної справедливості* мають бути інтегровані в єдиному синтезі. За цієї умови можливий захист бідних і свобода дії соціально активної і працездатної частини населення.

Сучасний процес становлення нової культурної парадигми в Україні є одночасно спробою пошуків виходу з наявної кризи цінностей. Постмодерністська свідомість пов'язує майбутнє з визнанням альтернативності, мінливості й поліфонічності розвитку універсуму, стимулюючи діяльнісну здатність людини до сприйняття процесів трансформацій у природі та суспільстві.

У добу глобалізації світоглядний поворот етнічної свідомості, у тому числі й свідомості українців, зазнає впливу ідеї поліцентричності сучасного світу. Сучасне бачення наукової картини світу спирається на некласичне квантово-релятивістське природознавство, що активізувало засади постнеокласичного типу мислення з притаманними йому позиціями невизначеності, ймовірності, випадковості, переважанню нелінійних моделей світопояснення. Характерною для постіндустріальних суспільств є ситуація невизначеності щодо кола традиційних цінностей: ціннісні й поведінкові системи людини, спільноти залежні від інформаційного супроводу. У ході глобалізаційного «втручання» відбулася переорієнтація нормативного еталону порядку з «механічного» на «органічний», тобто здатного до самоорганізації та продовження процесу існування відносно самостійно. Інформаційні, глобалізаційні чинники цілеспрямованого впливу забезпечують на певний час організацію рухомої системи особистості чи спільноти (зокрема, синергетичність сучасного само- і світовідношення забезпечує розгалужена мережа засобів масової комунікації, Інтернет тощо).

Із стрімким розвитком соціальних відносин старі ціннісні уявлення, що відіграють організаційну роль у суспільстві, втрачають свій смисл, водночас, виникнення нових ціннісних систем пов'язане не лише із процесами соціально-культурної адаптації, а й зі змінами в структурі особистості, які відбуваються доволі повільно, адже підсвідоме як стрижень психічної організації людини за природою є інерційним, не може змінюватися так швидко, як змінюються уявлення на свідомому рівні. Тому проблема психічного сприйняття й утвердження нової системи культурних цінностей в умовах глобалізаційних процесів є надзвичайно важливою для сучасної людини. Адже суспільство руйнує не його кризовий стан, а той факт, що люди не спроможні віднайти у повсякденні для себе ті цінності, які стимулювали б їх до життя і культуротворчості за нових умов. У результаті наявним стає розщеплення цілісної свідомості, що супроводжується появою в лю-

дини конфлікту не тільки із соціумом, а й із собою, де на перший план виходять конфлікти, пов'язані з оцінкою особистої вартісності, почуттям неповноцінності, котрі породила глобалізована культура суперництва й індивідуалістичності.

Зокрема, звертаючись до ціннісних інтерпретацій розуміння сучасного індивідуального і суспільного буття людини, Е. Тоффлер у книзі «Революційне багатство. Як воно буде створене і як воно змінить наше життя» (2008 р.) представляє прогноз суспільства в умовах глобалізаційних змін. Автор наголошує, що сучасна цивілізація відчуває в своєму розвитку стрімкі зміни, які відбуваються на глобальному рівні і мають революційний характер, що має резонанс в економіці, культурі, екології та ін. [18]. Серед ознак нової реальності, що формується на засадах глобалізму: поява нових мотивів співіснування людей; послаблення обмежень; впровадження інтелекту; конвергенція можливостей; новий ландшафт часу: екологія часу; персоналізація часу; розширення індивідуального простору; політика сюрреального; пандемія самотності; війна цінностей та ін. Е. Тоффлер зазначає, що сьогодні змінюється тип суспільної людини. Суспільство знецінює ідеали, продукуючи тип гедоністичної, фрагментарної, сюрреалістичної людини, відбувається руйнація традиційних систем цінностей – аж до крайніх форм суб'єктивації, сучасне суспільство хвилює на парадокси і суперечності. Е. Тоффлер попереджає, що нове суспільство несе й нові загрози, й в ньому дедалі виразніше проголошується смерть всіляких цінностей – родинних, моральних, традиційних, релігійних тощо, філософ веде мову про загибель «вчорашніх цінностей», ноголошуючи на об'єктивному характері процесу ціннісних трансформацій та змінення самих ціннісних підвалин індивідуального і суспільного буття [18].

Контекст реального життя, основу усіх соціальних абстракцій в умовах глобалізованого світу, за Е. Тоффлером, становлять різноманітні духовні і психологічні переживання людей, які відчувають різною мірою «жадібність і соціальну стурбованість, ідеалізм і цинізм» [18, с. 2]. У світі, де наявні ризиковані еко-

номічні авантюри, інституційні кризи, окрема людина залишається наодинці зі своїми потенційно руйнівними особистісними проблемами: «Люди стурбовані ситуацією з виплатами пенсій, з ситуацією у школах, лікарнях, їх хвилює, що злочинність, наркоманія, свавілля можуть зруйнувати життя суспільства» [18, с. 4]. Науковець вважає, що загрозою нового суспільства також є розвиток індивідуалізму.

Процес осмислення, усвідомлення ціннісних трансформацій є вельми необхідним для утвердження гуманістичного світогляду й вищих цінностей, що є завданням мислителів, філософів, гуманістів. Відомі слова А. Уайтхеда: «Філософія має виконувати свою головну функцію. Вона має шукати світогляд, що спасе від загибелі людей, для яких важливі цінності, що виходять за рамки задоволення тваринних потреб» [19, с. 79].

На основі цінностей вибудовується взаємодія особистості і соціуму, причому цінності є *реальними*, тобто праксеологічний характер ціннісних орієнтацій актуалізує систему цінностей, що мають об'єктивацію у соціальній взаємодії: *цінності праці, соціального обміну, спілкування, взаємодопомоги, соціальної відповідальності* тощо. Змістовий аспект цього рівня функціонування цінностей – підтримувати і вдосконалювати раціонально-практичні способи єднання людини і суспільства, зробити людину реальним представником і суб'єктом світовідношення, а світ дійсно людяним.

У жовтні 2020 р. відбулася презентація сьомої хвилі «Світового дослідження цінностей» (World Values Survey, WVS), яке є довгостроковим порівняльним дослідженням та було започатковано в 1981 р. професором Рональдом Інглхартом з Мічиганського університету (США) на базі Європейського дослідження цінностей (EVS) і швидко стало одним із найбільш широко використовуваних та найбільш авторитетних міжнародних досліджень, яке охоплює майже 120 країн / суспільств (майже 95% світового населення).

За 9 років, які минули з шостої хвилі Світового дослідження цінностей в Україні, відбулася Революція гідності й окупація частини Донбасу та АР Крим. Внаслідок війни відбулося значне зниження доходів населення та міграція понад мільйона внутрішньо переміщених осіб (ВПО) на підконтрольні уряду території (в 2020 р. ВПО були опитані разом із загальним населенням). У 2020 р. в березні-травні відбувся локдаун через епідемію COVID-19, внаслідок чого багато українців втратили роботу або частину доходу. Незважаючи на ці потрясіння, відповідно до даних сьомої хвилі WVS, в 2020 р. українці почуваються в більшій безпеці, в тому числі фінансово, а також більш щасливо, ніж 9 років тому. Крім того, більшість тенденцій свідчать про рух до секулярно-раціональних цінностей і цінностей самовираження. Втім, ціннісно-культурне поле українського суспільства характеризується суперечливим та дуже повільним відходом від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови державного та політичного устрою, економіки, формування міжособистісних стосунків, правовій системі тощо. Україна чітко задекларувала європейський шлях розвитку, однак, як свідчать емпіричні дані 2020 р. порівняно з результатами більшості країн ЄС, ціннісно-нормативна система виступає одним з бар'єрів руху в цьому напрямі. На рух до задоволення базових потреб та побудови демократичної держави, а також на зростання поширеності секулярно-раціональних цінностей і цінностей самовираження вказують такі тенденції порівняно з 2011 роком: зростання частки щасливих людей з 68% до 78,3%; зростання частки людей з гарним здоров'ям за самооцінкою з 37% до 45,4%. Частка тих, хто за останній рік ніколи не залишався без необхідних ліків або медичної допомоги, зросла з 53% до 62,5%; зниження частки тих, хто вважає Бога важливим у своєму житті – з 64% до 56,3%. Водночас це може свідчити про зниження духовності, а не впливу релігії на життя: так, знизилась частка тих, хто молиться кілька разів на тиждень або частіше з 42,2% до 38,5%, але зросла частка тих, хто відвідує релігійні служби не рідше разу на місяць

з 24,1% до 33,5%. Зниження частки тих, хто позитивно оцінює зростання поваги до влади (з 50% до 31,9%); зростання частки тих, хто надає перевагу «наданню народу можливості більше впливати на прийняття урядом важливих рішень» перед боротьбою зі зростанням цін та підтриманням порядку серед пріоритетів країни (з 18,4% до 23,8%); зростання громадської активності як фактичної, так і потенційної: зростання частоти підписання петицій, участі в громадських організаціях, готовності брати участь в демонстраціях, страйках, бойкотах; зростання частки тих, хто вважає, що більшості людей можна довіряти: з 23,1% до 30,1%; зростання частки тих, хто вважає, що важливо жити в демократичній країні, що Україна управляється демократично і що в ній поважаються права людини; також це може свідчити про зміцнення солідарності під час війни – так, разом з патріотизмом підвищилась частка громадян, готових захищати свою країну, з 40% до 56,9%. Якщо в 2011 р. 67% пишалися українським громадянством (26% дуже пишалися, а 41% скоріше пишалися), то в 2020 р. таких вже 82,2% (34,7% – «дуже пишються» та 47,5% – «скоріше, пишються»). В 2011 р. цей показник для України був нижчим, ніж для більшості країн ЄС, тоді як у 2020 р. він приблизно відповідає середньому рівню тих країн ЄС, для яких доступні дані сьомої хвили дослідження.

Отримані результати за результатами опитування в межах 7-ї хвили WVS надають можливість на сучасному етапі осмислити місце України в цінніснокультурному вимірі як на європейському просторі, так і в світі. Це дає розуміння щодо напрямів послідовного формування ціннісних орієнтирів на основі системи європейських цінностей, зокрема – рівності перед законом, самореалізації, толерантності, відкритості змінам, індивідуальної відповідальності та взаємодопомоги [27].

Аксіологічний контекст індивідуального і суспільного буття в умовах глобалізаційних процесів, життєвий світ людини, спільноти й людства нерозривно пов'язані з усвідомленням і вирішенням низки глобальних проблем: відвернення загрози світової

термоядерної війни; боротьби з голодом, злиднями; належного забезпечення людства сировиною та продовольством; врятування людства від екологічної катастрофи; подолання негативних наслідків науково-технічного прогресу, здатних спричинити біологічну деградацію людини; боротьба з поширенням алкоголізму й наркоманією; подолання світової пандемії COVID-2019 та удосконалення системи охорони здоров'я й освіти тощо. Глобалізація криє у собі чимало і загроз, і надій. Рікардо Діас Гохляйтер, президент «Римського клубу», визначив такі головні напрямки, у яких мають розвиватись глобалізаційні процеси: *екологічне благополуччя, господарська конкурентоспроможність, соціальна справедливість, правова держава та демократія* [26].

Література

1. Андрущенко В. П. Культурологічна сутність людини і людино творча сутність культури. Ідеологія. Особистість. Київ : Знання України, 2002, С. 53 – 94.
2. Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ : Альтернатива, 1998. 336 с.
3. Безклубенко С. Д. Національний характер як феномен культури. *Культура і мистецтво у сучасному світі. Наукові записки КНУКіМ*. 2003. Вип. 4. С.78 – 92.
4. Бойченко І. Міф як проблема сучасної української філософії. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2005. №4 – 5. С. 12 – 26.
5. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва : Наука, 1983. 412 с.
6. Гумилёв Л. Н. География этноса в исторический период. Ленинград : Наука, 1990. 280 с.
7. Додонов Р. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. Запорожье : РА «Тандем – У», 1998. 205 с.
8. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.

9. Етносоціальні трансформації в Україні / ред. : Б. В. Попов ; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Укр. Центр духовн. культури, 2003. 308 с.

10. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. / пер. с франц. Москва : Политиздат, 1990. 416 с.

11. Кант И. Основы метафизики нравственности. / Кант. Критика практического разума. Санкт-Петербург : Наука, 1995. 528 с.

12. Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика: концептуальні засади сучасного розвитку. Київ : Знання України, 2002. 597 с.

13. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва : Педагогика – Пресс, 1994. 608 с.

14. Мірчук І. Світогляд українського народу. *Науковий збірник УВУ. Вип. 3*. Прага, 1942. С. 5 – 7.

15. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. Київ : Укр. Центр духов. культури, 1998. 203 с.

16. Попович М. В. Національна культура і культура нації. Київ : Тов-во «Знання» України, 1991. 63 с. (*Сер. 2. Світогляд; № 11*).

17. Серета С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. 256 с.

18. Тоффлер, Э. Революционное богатство. Москва : АСТ МОСКВА, 2008. 569 с.

19. Уайтхед А. Н. Приключение идей. Москва : ИФРАН, 2009. 383 с.

20. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2020. 160 с.

21. Фромм Э. Душа человека. Москва : Республика, 1992. 430 с.

22. Ценности. Культура и культурология : словарь / сост. и ред. А. И. Кравченко. Москва : Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2003. С. 882.

23. Шинкарук В. Віра, надія, любов. *Віче*. № 4. 1994. С.145 – 150.

24. Шпенглер О. Закат Европы. Новосибирск : ВО «Наука», 1993. Т.1. 592 с.

25. Юнг К. Подход к бессознательному. *Архетип и символ*. Москва : Ренессанс, 1991. С. 65 – 84

26. Возняк Т. Глобалізація як виклик людству. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/vozn-gl.htm>.

27. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні URL: https://smc.org.ua/wpcontent/uploads/2020/10/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf.

28. McIntosh, E. (2011) *John Macmurray's Religious Philosophy: What it Means to be a Person*, London/New York: Routledge Taylor and Francis Group, 278.

29. Steen, J. A. The Human Rights Philosophy as a Values Framework for the Human Behavior Course: Integration of Human Rights Concepts in the Person-in-Environment Perspective, *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 2012. 853 – 862.

30. Kavalski, E. Inside/Outside and Around: Complexity and the Relational Ethics of Global Life, *Global Society*, access. URL : <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13600826.2020.1745158> .

31. Felicitas Munzel, G. Cultivating moral consciousness: The quintessential relation of practical reason and mind (Gemüt) as a bulwark against the propensity for radical evil, *Educational Philosophy and Theory*, Volume 51, Issue 13, 2019. 1351 – 1360.

32. Moran, K. A. Misunderstanding duty: Vices of culture, ‘aggravated’ vice, and the role of casuistical questions in moral education, *Educational Philosophy and Theory*, Volume 51, Issue 13, 2019. 1361 – 1371.

2.4. Стратегія українських християнських конфесій в умовах сучасних глобалізаційних процесів

Релігія – це важливий і необхідний феномен духовного життя людини та суспільства. Певною мірою вона виступає як потужний антидепресант людства, фіксує правила життя людини, за якими вона має жити. Релігійні організації насамперед сприяють вирішенню проблем соціально незахищених верств населення. Справжнім успіхом релігійних організацій в освітній царині є акредитація богослов'я в Україні. Релігійні організації, котрі безпосередньо пов'язують себе з історією Українського народу, намагаються сприяти його національно-культурному відродженню [51, с.15]. В Україні церква завжди була структурним елементом суспільства, правда, її вплив на суспільство в ті чи інші епохи був різним. Церква як інституція в особі її кліру і мирян прагне працювати не тільки на себе, на свої конфесійні цілі, а й опікуватися всім суспільством [61]. Реальне вирішення еколого-економічних проблем неможливе без інтенсивного духовного життя [59]. Релігійний вплив на соціокультурну підсистему сучасного українського суспільства має різнобічний характер. Він торкається питань моралі, формування спільної ідентичності, науки, мистецтва, рекреації та туризму, національної єдності та прогнозів на майбутнє [21, с. 42]. Таким чином, ми можемо зробити висновок про активний вплив релігійного чинника на базові підсистеми сучасного українського суспільства. Проте, простежуються негативні тенденції у процесі впливу релігійних конфесій на буденне життя суспільства. Зокрема, на думку М. Луцького, не подолані соціально-політичні етноконфесійні й соціокультурні суперечності українського суспільства [28]. Крім цього, незважаючи на відсутність серйозних догматичних розходжень об'єднати людство під одним релігійним прапором неможливо, хоча всі релігії погоджуються з тим, що найбільшою цінністю є людське життя [24, с.193]. Водночас внесок церкви у формування сталого роз-

витку громадянського суспільства важко переоцінити [4, с. 93 - 95]. У взаєминах між церквою та державою, як слушно зауважує А. Колодний, – «Діючі на наших теренах релігійні спільноти мають працювати на вибудову незалежної Української держави, на наше національне відродження» [47, с. 108]. Ю. Кальниш вважає, що перспективним напрямом розвитку державно-церковного партнерства в Україні може стати «запровадження ліберально-симбіотичної моделі, яка передбачає укладення угод між державними органами і установами та релігійними організаціями на місцевому і галузевому рівні» [23, с. 47]. У протилежному випадку замість чинника об'єднання, миру і злагоди релігія може перетворитися на засіб, а Церква – на інструмент політичної боротьби [16, с. 62].

Актуальність питання розвитку українських християнських церков в умовах глобалізації є своєчасним та водночас неоднозначним, як і саме поняття глобалізація, яка є загальносвітовим процесом, однак розвивається нерівномірно: різні регіони світу охоплені нею неоднаково, окремі держави відіграють у цьому процесі різну роль. З огляду на це, предмет нашого дослідження є багатограним та суперечливим. Мета дослідження – розвиток українських християнських конфесій в умовах глобалізації. Виходячи з релігійних канонів, ідеологій, традицій, принципів та правил, ми намагатимемося: проаналізувати ставлення українських християнських течій до процесів глобалізації; дослідити вплив глобалізації на релігію загалом та пошук нових напрямів діяльності конфесій у сучасних умовах; з'ясувати особливості української духовної ідентичності та проблеми, які впливають на її збереження внаслідок глобалізаційних процесів; прослідкувати історію виникнення російської духовної ідеології т. зв. «русского мира», її претензії на гегемонію у православному світі та серед східно-слов'янських народів; порівняти особливості українського і російського православ'я; довести негативний вплив на українське православ'я та державність ідеології «русского мира»; порівняти українську та європейську ментальність,

з'ясувати впливів глобалізації на духовність у Європі та Україні; знайти спільні точки дотику, які могли би сприяти Україні у майбутньому безболісно інтегруватися у європейський духовний простір, не розчинившись через глобалізаційні процеси серед інших народів Європи.

Україна як європейська держава задекларувала на державному рівні свої прагнення у майбутньому стати повноправним членом Європейського Союзу. У зв'язку із цим українській владі необхідно використовувати європейський досвід налагодження взаємин між різноманітними релігійними напрямками та владою. На думку О. Мелехової, розвиток партнерських відносин між державою і церквою у ЄС часто пов'язаний із традиціями привілейованого становища певних церков у суспільствах, а не із захистом індивідуальних і колективних прав вірян. Найбільш поширеною в ЄС є коопераційна модель державно-церковних відносин. У ЄС намагаються зайняти нейтралітет щодо церков та релігійних організацій [31, с.182–185]. Аналіз зростання релігійних інституцій в Україні дає підставу констатувати, що релігійна мережа набула усталеного характеру у своїх кількісних показниках. Найбільш чисельним напрямом є православ'я; релігійні об'єднання цього напрямку становлять 55,4% християнських організацій. Друге місце посідає протестантизм – 29,9%, потім католицизм – 14,7%. [8]. Зважаючи на високу довіру суспільства саме до Церкви, за останніми даними соціологічної служби Центру О. Разумкова, рівень маніфестованої релігійності в Україні впродовж 2010–2018 рр. залишався доволі високим і становив 72% опитаних [36, с. 3–11]. Таким чином, можемо констатувати, що релігія (християнство) має вагомий вплив на становище українського суспільства.

Вплив християнських конфесій на розвиток сучасного українського суспільства насамперед визначається їхніми соціальними доктринами. Завданням соціальної доктрини є надання як теоретичного, так і практичного знання того, яким чином істини віровчення повинні бути реалізовані в житті кожного віруючо-

го, то актуальним постає аналіз саме тих моральних і соціальних ідеалів, втілення яких соціальна доктрина пропонує як нормативну програму, тому що вона відображає сучасний конфесійний антропологічний ідеал.

Суспільне вчення православної церкви фактично не існує у вигляді системи, тим більш філософсько-богословської системи, що не дає можливості однозначно стверджувати його доктринальний характер. На думку Р. Процюк, основну свою увагу православні церкви концентрували на проблемах людського духу. У православ'ї існують три основні рамкові підходи до формування соціальної доктрини. Фундаменталістський та ліберальний напрями соціально-філософської доктрини православ'я є носіями радикальних форм перетворення соціуму: реставрації соціальної парадигми часів Візантійської імперії та «європеїзації» соціуму. Натомість домінантний сьогодні консервативний напрям соціально-філософської доктрини православ'я обстоює позицію поступальних еволюційних суспільних змін. Зазначені напрями наочно демонструють різні моделі самовиявлення православ'я в сучасному світі та різні моделі адаптації до нього [44, с.125–130].

У змісті соціальної доктрини УПЦ МП, як філії Російської православної церкви (РПЦ) в Україні, чітко відстежується тенденція дистанціювання від державної влади в ролі її сателіта, висуваючи претензії на роль незалежного і сильного партнера у відносинах з державою. Нова політика РПЦ у відносинах з державою, що закріпилася у соціальній доктрині УПЦ МП, виявляється в: 1) моральній оцінці природи держави, розглядаючи її не як Богом дану реальність, а лише як можливість, яку Бог надав людям для обмеження панування гріха у світі; 2) чіткому розмежуванні сфер діяльності і суспільних ролей держави та церкви. Церква в разі потреби має право втручатися в суспільні справи, які можуть належати до сфери компетенції держави, а останній щодо церковного життя така можливість не надається. Церква має право звертатись до держави із закликом застосувати силу в тих чи інших випадках; 3) праві надавати моральну оцінку

діям світської влади, водночас світська влада не може давати такої оцінки діям церкви; 4) засудженні принципу свободи совісті, незважаючи на те, що він затверджений Конституціями більшості держав світу. В питанні національного патріотизму РПУ (УПЦ МП) позиціонує себе як вселенська церква – ідеалом нації вбачає православний народ (коли нація є цілком або здебільшого моноконфесійним православним суспільством). Не важко зрозуміти, що церква має на увазі російську націю [54, с.14–24].

Соціальна концепція УПЦ КП відома під декларацією «Церква і світ на початку третього тисячоліття», ухвалена на помісному соборі у 2001 р. У доктрині УПЦ КП не простежується відвертої та, суперечливої політики дистанціювання від світської влади, лише констатується принцип невтручання у справи один одного. Основна відмінність соціальної доктрини УПЦ КП і УПЦ МП полягає в проукраїнській і патріотичній спрямованості УПЦ КП, яка офіційно проголошує себе «духовним фундаментом держави». На думку С. Онищука, Декларація УПЦ КП не відійшла від загальної ортодоксальної лінії Вселенського православ'я у відносинах з державою і оцінки ролі держави в місії церкви, хоча є більш поміркованою та україно-центричною ніж соціальна доктрина РПЦ/УПЦ МП [37, с. 56–65].

Щодо соціальних доктрин римо-католицької церкви, то першим документом Церкви, що був присвячений соціальним проблемам, стала енцикліка папи Лева XIII «*Regum novarum*» (1891). Нові концептуальні підходи католицької церкви до соціальної проблематики актуалізувались після II Ватиканського Собору [73, с. 56–59]. Соціальне вчення Католицької церкви у своїх етично-нормативних настановах опирається на християнсько-особистісний образ людини, до якого додаються права людини та її обов'язки, визначальні суспільні цінності та соціальні принципи.

Унікальність соціальної доктрини УГКЦ, на думку Ю. Майки, полягає через: 1) положення, які стосуються суті зв'язків, що виникають між прагненням людини до Бога та її світською (політич-

ною, економічною та суспільною) діяльністю; 2) положення, змістом яких є критичний аналіз, соціальної дійсності; 3) рекомендації Церкви щодо узгодження соціально-економічної та політичної критики з нормами релігійної моралі [29, с. 22–23]. К. Щоткіна вважає, що сьогодні в умовах поділеного на «владу» і «народ» суспільства з-поміж усіх українських церков зі своєю позицією чітко визначилась лише УГКЦ. Позиція УГКЦ щодо державних структур є різко критична [69, с. 3]. Проте державу, на відміну від православних соціальних доктрин, УГКЦ не сприймає як вимушену реальність. Держава є формою організації життя нації. Тому політична влада визнається моральною силою суспільства. Тому для УГКЦ питання морального вдосконалення суспільства нерозривно пов'язане із вдосконаленням політичного устрою суспільства. Прагнучи сприяти не тільки духовному та моральному оновленню суспільства, а й розгорнути широку благодійну діяльність, УГКЦ стверджує себе як інституція громадянського суспільства. На думку В. Мороза, особливість соціальної доктрини УГКЦ, яка представлена в її офіційному документі під назвою «Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»», полягає в тому, що вона офіційно позиціонує себе як церква українського народу. Тому обов'язок християн не тільки любити свій народ, державу, а й активно обстоювати християнські цінності в щоденному житті. Це обов'язок людини як християнина і як громадянина [32, с.121–134].

Щодо протестантизму, то він розглядає основні догмати кризь призму особистості, що виявляється в соціокультурних вимірах, коли соціальні доктрини трансформуються у спосіб життя, у регламент буденності, стають засадами етики та соціальних відносин, підвалинами якого виступають індивідуальна свобода та відповідальність, цінність особи, а також віра як самовизначення людини, узгоджується із соціальними принципами індивідуалізму, демократизму, християнського гуманізму та свободи релігії. Як наслідок, віряни, які сповідують протестантизм, надзвичайно прихильні до демократичних принципів і цінностей [67, с. 145]. Відомий український дослідник В. Докаш у своїх працях

зазначає, що саме процес соціалізації у протестантизмі вважається значущим, оскільки суспільство зберігає досвід, традиції, знання попередніх поколінь [17, с. 105–110]. На думку Є. Буга, протестантському середовищу властиві відкритість до суспільства і соціальна відповідальність; протестантські громади мають високу динаміку розвитку та високу довіру з боку суспільства та громадської думки завдяки широкомасштабній соціально значущій роботі та готові до співробітництва з державою в рамках своїх соціальних проєктів [5, с. 35–40].

Проведений аналіз соціальних доктрин впливових християнських конфесій в Україні дає нам можливість зрозуміти їхнє сприйняття, ставлення, погляди, позиції, вироблення стратегій щодо глобалізаційних процесів у сучасному світі.

На думку архієпископа Димитрія, ідея глобалізму вперше виникає в християнському глобалізмі: церква уявляється як вселенська, що в межах своїх охоплює всі народи і місцеві культури, так що під її Главою – Христом об'єднуються всі народи землі. Однак порівняти християнську глобалізацію з нинішньою просто неможливо і є тут принципові розбіжності. Вселенська Церква є перш за все духовним об'єднанням всіх, хто вірить у Христа Спасителя [52].

Митрополит Філарет вважає, що глобалізація створює напругу між універсальними всезагальними інтересами та інтересами приватними – індивідуальними або груповими, глобалізації передував процес зруйнування раніше майже нездоланих бар'єрів між націями і культурами [7]. О. Ніколаєва переконана, що глобалізаційні сучасні тенденції призвели до того, що світ лежить у злі і має свої злі закони існування з того часу, коли це саме зло стало в ньому панувати і він став ніби автономним. Цей автономний розвиток світу призводить людське суспільство до дуже серйозних гріховних тенденцій, до споживацтва, отримання в максимальній кількості “цінностей” матеріального характеру, збільшуючи різноманітні зручності життя і суспільного побуту [34, с. 283–284].

Протоієрей Всеволод вважає, що міжнародні засоби масової інформації, ці глобальні інформаційні структури не випадково намагаються витіснити релігію на периферію суспільства, вони визнають лише пріоритети чисто земного, матеріально-душевного буття: життя, здоров'я і права людини, її можливості для самореалізації в суспільстві і в професійній сфері, комфорт, достаток, доступ до розваг [65].

На думку архімандрита Михаїла, сучасні глобалізаційні процеси негативно впливають на культуру, зокрема інформаційна глобалізація поступово перетворює народи світу в одноманітний продукт, а багатотисячолітні національні традиції – в надбаня етнографічних музеїв. Масова культура або маскульт оголосила боротьбу національним традиціям [45]. Глобалізація докорінно змінила природу влади у світі. Зниження авторитету держави стало глобальною проблемою. Священнослужитель Іларіон робить висновок, що функції держави, наприклад захист свобод і прав громадян, все більш очевидно присвоюються глобальними міждержавними об'єднаннями [22].

В умовах світового глобалізму постає питання про цінності. Для православного вірянина, головна мета і ціль земного буття – спасіння, прагнення до життя вічного. Іларіон переконаний, що робляться спроби розробити на основі гуманізму «глобальну етику», суть якої – звести всі моральні вчення до мінімального набору норм, які забезпечують без проблемне існування земного світу і людини в ньому. Така етика повністю суперечить етиці православної [22]. У центрі православного світорозуміння – Бог і Церква, а основою гуманізму є антропоцентризм, тобто поставлення грішної людини в центр Всесвіту. Церковнослужитель П. Нікольський вважає, що деградація суспільства й особистості – ось до чого ведуть сучасні глобалізаційні процеси [35]. На думку митрополита Дамаскіна, церква повинна допомогти сучасній людині відновити в її свідомості істинне відношення до Бога і світу. Для цього вона і взагалі релігія повинна підготуватися відповідно до оновлення духовних шукань сучасної людини, які можуть створити ще кра-

щі передумови для суспільства, з більш людськими структурами і відношеннями [14, с. 7–9]. А. Єлісеєва вважає, що глобалістична ідеологія проголошує курс на об'єднання людства в одну західну глобальну культуру із використанням будь-яких засобів задля досягнення мети – дарма чи це буде сфера релігії, політики, культури, освіти тощо [20]. Вселенський патріарх Варфоломій переконаний, що глобалізація є феноменом, який сучасні науковці пов'язують насамперед з модернізацією та прогресом. Глобалізація тяжіє до перетворення всього в однорідну групу, а Церква зберігає повагу до ідентичності та особливостей кожного народу, як і кожної людини, її неповторної особистості. Православна Церква загалом не переслідує мети перетворити різноманіття дарів і народів у щось гомогенне та уніфіковане, що підлягало би керівництву єдиного центру та мало єдиний менталітет, через які все одно насаджувалася би конкретна цивілізаційна чи національна лінія [71].

Патріарх Московський і всієї Русі Кирил вважає, що в епоху глобалізації виникають певні ризики, щодо національної ідентичності. Саме духовність людей, їхня віра є тим стрижнем, який зберігає національну ідентичність. Головний конфлікт, який сьогодні є у світі, – це конфлікт між глобалізацією та ідентичністю. Національна ідентичність народів піддається сильній деформації [42].

Щодо аналізу позицій представників УПЦ МП стосовно впливу процесів глобалізації на релігію, сучасне українське суспільство в цілому, то на жаль відсутні власні міркування з цього приводу духовництва УПЦ МП. Це пояснюється тим, що ця церква знаходиться в юрисдикції та у духовній єдності з Московським патріархатом, тому УПЦ МП дотримується аналогічних поглядів на процеси глобалізації, висловлені представниками РПЦ. Згідно з богослов'ям митрополита Онуфрія, який очолює УПЦ МП, висловленим ним у кількох інтерв'ю для церковних ЗМІ, священники мають проповідувати лише в храмі, а вся діяльність Церкви, навіть в часи криз і драматичних подій, має обмежуватися лише соціальним служінням.

Власні погляди щодо процесів глобалізації було висловлено УПЦ КП на її помісному соборі у 2004 р. Церква не може не висловити свого занепокоєння тим, що глобалізація охоплює утворення спільного духовного простору, цінності якого суперечать християнству. Однією зі сторін глобалізаційного процесу є намагання з допомогою різних соціальних нововведень збільшити контроль за життям людини, надати можливість державним і наддержавним органам мати доступ не тільки до публічного, й до приватного життя члена суспільства. У сполученні з іншими негативними сторонами глобалізації за такими тенденціями можна побачити спробу позбавити християнина можливості не тільки публічно, а й особисто жити відповідно до заповідей Божих, відмежувати Церкву не тільки від суспільного життя, а й від самих християн. Наслідком безвідповідальної реалізації свободи та своїх прав стають егоїзм та гедонізм, споживацьке ставлення до життя, суспільства і світу. Забувши про відповідальність перед Богом, людина ставить себе та свої інтереси в центр життя, вважаючи отримання задоволення головною метою свого існування. Такий шлях веде до руйнування особистості та спотворення суспільного життя. Тому подальший рух європейської цивілізації, а за нею і українського суспільства в напрямку набуття та підтримки людьми споживацького світогляду неминуче приведуть до їхнього руйнування, яке буде прискорюватися внаслідок екологічних катастроф та поглиблення протиріч між європейською та іншими цивілізаціями [43].

Зовсім інший підхід, на відміну від православ'я, до глобалізаційних процесів висловлює римо-католицька церква, яка витлумачує сучасні глобалізаційні процеси, як тенденції до розбудови земного «граду Божого», як реалізацію Царства Божого на Землі. Діяльність людини на Землі, якщо вона натхнена і зміцнена любов'ю, робить внесок у зведення вселенського граду Божого, до якого рухається історія людської сім'ї. В суспільстві, що переживає глобалізацію, загальне благо і праця заради нього не можуть не досягати масштабів усієї людської сім'ї, тобто

спільноти народів і націй, так що градус людський набуває обрисів єдності та миру і якоюсь мірою стає передбаченням і прообразом міста без кордонів, «граду Божого». «Вона (глобалізація) справа людська; за нею стоять різні культурні установки, що вимагають розрізнення. Справжнє обличчя глобалізації як процесу та її основний етичний критерій – це єдність людської сім'ї, її розвиток у добрі. Тому слід невпинно підтримувати той культурний аспект процесу всесвітньої інтеграції, який спрямований на благо особистості й спільноти і відкритий до трансцендентного» [70, с. 9]. Римо-католицька церква пояснює своє позитивне ставлення до глобалізації, базуючись на концепції природного права, кінцевою метою реалізації якої виступає Бог. Назагал, концепція природного права обстоює ідею, згідно з якою буття нації визначається й регулюється божественним началом. У цьому контексті, якщо католицька ідея гуманізму визначає людську особистість як істоту трансцендентну, тобто таку, що не має етнічних ознак чи характеристик, бо ж є «образом і подобою Бога» [9, с. 3–11]. Проте сьогодні глобалізація обертається для церкви такими негативами викликами, як зниження потенціалу та авторитету національної держави, зміна її соціальної орієнтації, науково-технічна та промислова модернізація, уніфікації культурних зразків (загрожує втратою культурної самобутності, в тому числі традиційної релігійної приналежності); соціально-етнічна асиміляція тощо. Професор П. Саух переконаний, що цінності усіх культур, релігій та ідеологій, за великим рахунком, відносні. Не відносним є лише цінність самого життя [55, с. 27].

Найприхильніше ставлення до процесів глобалізації з усіх релігійних християнських конфесій виявляє протестантизм. Саме він насамперед сприяє поширенню американської моделі релігійності. Висока адаптація протестантизму до різних культурних контекстів пояснюється особливостями його релігійної та богослужбової практики, які є простими і доступними. Протестантизм допомагає суспільству, що модернізується, виробити специфічну протестантську етику, особливий тип економічної поведінки.

Таким чином, можна зробити висновок, що ставлення до глобалізації у представників різних релігій та конфесій як в Україні, так і поза її межами є неоднозначним, часом суперечливим. О. Прібильський зазначає, що можна виокремити три головні точки зору: 1. Глобалісти, які вважають глобалізацію позитивною, готові активно користуватися її плодами і брати активну участь у цьому процесі. До глобалістів можна віднести: протестантів (особливо американського походження); 2. Помірні глобалісти, точка зору яких зводиться до необхідності змін і пристосування процесу глобалізації за допомогою релігійних установок. Такі погляди в офіційних документах висловлюють Руська Православна Церква та Римо Католицька Церква; 3. Антиглобалісти вбачають у глобалізації загрозу і пропонують з нею боротися. До них, насамперед належать релігійні фундаменталісти і радикали від різних релігійних організацій [46].

Глобалізаційні процеси спонукали до надто швидкого розвитку релігійних комунікацій. Кожна Церква повинна мати постійний комунікативний зв'язок зі своїми вірянами, де б вони не перебували. Тому за умов сучасної глобальної мобільності вона прагне також володіти всіма відповідними глобальними і мобільними засобами зв'язку [38]. На думку Х. Казанови, технічна та політична глобалізація дала релігіям «можливість вперше стати власне світовими, тобто глобальними, «завдяки поєднанню електронних мас-медіа та масової міграції» [63].

Деякі науковці вважають, що у майбутньому світовий релігійний процес буде характеризуватися такими тенденціями: пошук оптимальної формули гармонійного співіснування релігій у світі; релігійним організаціям прийдеться визнати полірелігійність світу, наявний геополітичний розподіл між різними релігіями; відмова від претензії на абсолютну істинність своєї релігії та вміння співіснувати з іншими [39]. Релігієзнавець Л. Филипович вважає, що сьогодні важливо не так оцінити глобалізацію – позитивне це явище чи негативне, – скільки змусити глобалізацію працювати на себе для досягнення своїх власних і національних

інтересів, тому перед Україною постає вибір: або вийти за «ого-рожу» своєї традиції, подивитися на себе з глобальної точки зору, вписати себе в світ, що змінюється, або зануритися у внутрішні проблеми власних конфесій [60, с. 3 - 9]. На думку В. Єленського, роль релігії у глобальній політиці незмірно ширша, вона наділяє людські спільноти могутнім символізмом, а також проводить між ними кордони, котрі виявляються важкими для проникнення [19]. Західні глобалісти акцентують увагу на дев'яти основних тенденціях у сучасній релігії: 1) релігія продовжує жити, тому що відбувається оживлення релігійних почуттів; 2) з одного боку, посилюється конфронтація між релігією та наукою; 3) з другого боку, розширюється співробітництво між релігією та наукою; 4) релігія суттєво впливає на політику; 5) зростає втручання держави у релігійні справи; 6) відбувається змішувань вірувань; 7) простежуються вияви релігійного індивідуалізму, що мають негативні наслідки; 8) зростає кількість релігійних культів; 9) зростає культурне значення нових релігійних рухів [56, с. 39].

Як зазначає Х. Казанова, сьогодні релігія залишається важливим елементом індивідуальних і групових ідентичностей та стає ресурсом, який допомагає дати відповідь на виклики модернізації і глобалізації [62, с. 205]. Щодо Європи, то вона історично була і залишається нині багатоетнічною, що визначало безумовну багаторелігійність етносів, які її населяли. На думку А. Арістава, в сучасних міжконфесійних відносинах епохи глобалізації закладено значний конфліктний потенціал, в Європі постійно зростає конкуренція цивілізацій різного рівня розвитку, ескалація міжнародного тероризму та набуття ним небезпеки глобальності, боротьба за сфери впливу та екоресурси, масова міграція населення, насамперед з країн мусульманської Африки тощо, ці процеси стимулюють та призводять до ескалації міжцерковних відносин [1]. І. Ткаченко додає, що зростання напруги між конфесіями в європейському суспільстві робить неможливим подальше поширення ідей толерантності і терпимості в етноконфесійному просторі сучасної поліетнічної і поліконфесійної Європи [58].

Через сучасні глобалізаційні процеси релігія втрачає монополію на пояснення дійсності, перестає бути загальним світоглядом, який інтегрує суспільство, і вже не становить єдиного джерела цінностей, ідеалів та норм. Л. Головка вважає, що дедалі більше вірян, завдяки зростанню своєї соціальної активності, хоч і не розривають своїх зв'язків з релігією, але вже не є глибоко віруючими людьми [12, с. 237–247]. Внаслідок впливу глобалізації в Європі набуло популярності поняття «громадянської релігії» та «громадянської церкви». Л. Головка робить висновок, що громадянська релігія не відміняє віровчення і культову практику сакральних релігійних течій, а певною мірою надбудовується над ними. Її функціональність – демократична чи тоталітарна – залежить від того, як прагнуть користуватися нею [12, с. 237–247]. В епоху глобалізації різко зросла кількість людей, які задовольняють свої духовні потреби за межами релігійних спільнот. Тобто простежується зародження людини, яка відкидає поклоніння. Християнство хоч і присутнє у свідомості європейця, проте його майже немає у його житті і діяльності. А. Колодний проводячи аналіз релігійної ситуації у світі, прогнозує, що для майбутнього християнства будуть характерні такі ознаки: 1. Зростання кількості християн, які відноситимуть себе до певної конфесії лише номінально. У такій ситуації більшість з цих людей матиме своє критичне ставлення до церковних догм та канонів. Однозначно, що це виявиться у доволі низькому відвідуванні храмового богослужіння. 2. Збільшення внаслідок глобалізаційних процесів міжнаціональних шлюбів з одного боку, призведе до толеранції відносин між релігійними традиціями, а з іншого – спричинить індиферентне ставлення до релігійних розбіжностей, особливо у середовищі молоді. 3. Належність до тієї чи іншої традиції вже не буде невід'ємною частиною того чи іншого етносу. Термін «національна Церква» буде сприйматися хіба що в історико-культурному контексті [27, с. 6–11].

Серед науковців існує думка, що глобалізація руйнує самоідентифікацію гомогенного, закритого, замкнутого на себе на-

ціонально-державного простору, руйнує кордони різних сфер життя, в т.ч. релігійного [33, с.15]. Основну причину виникнення глобальних проблем християнські богослови вбачають в егоїстичній і корисливій політиці держав, які прагнуть досягти свого домінуючого становища у світі. Вони не пов'язують причини появи з якоюсь суспільною системою, національним або релігійним чинником [18].

П. Герчанівська робить висновок, що імперативами українського суспільства в умовах глобалізації мають бути: толерантність як важливий світоглядний принцип; плюралізм ціннісних орієнтацій, конфесій, стилів життя; діалогічність культур [11, с. 345]. На думку П. Павленка, настала доба європейського нігілізму – доба зневіри, краху попередньої системи цінностей і водночас торжества зациклених на власному «Я» смисло-буттєвих парадигм. Глобалізація претендує на роль своєрідної світської релігії, що пропонує людині якийсь усереднений, зате оптимальний варіант існування в цьому світі [40, с. 157].

А. Марчишак, аналізуючи негативний вплив глобалізації на православ'я в Україні, зазначає, що православна церква дуже важко пристосовується до динамічного розвитку суспільства. Православним необхідно чітко усвідомлювати, як конкурувати з іншими конфесіями. Без цього неможливо підтримувати православну позицію на компетентному рівні [30].

На думку українських православних священників, дуже важливо, щоб священник працював із людьми, творив середовище, гуртував людей довкола церкви, справ, спільних поглядів, у сучасному світі глобалізації церква не може закритись у собі, і це вже очевидно [57]. Архієпископ Димитрій вважає, що глобалізація принесла лише негативні наслідки для православної церкви в Україні через уніфікацію соціальної ролі чоловіка і жінки; кризу сімейних відносин на рівні батьки – діти, чоловік – жінка; пропаганду насилля; аборти; поблажливості стерилізації і контрацепції; пропаганди гностицизму й езотиризму в освіті; віртуальне спілкування молоді тільки через Інтернет і кризи між-

особистісних відносин – самотності, замкнутості, депресії. Ми стаємо свідками того, як на наших очах змінюється мовний код цивілізації. Завдання такої цивілізації – зробити все для того, щоб людина відчувала себе в цьому світі самовпевненою і самозадоволеною [2, с.16–38].

Щодо протестантизму, то, на думку науковців, саме він найкраще порівняно з іншими християнськими конфесіями пристосований до викликів глобалізаційних процесів у світі [66]. Таким чином, підводячи підсумки впливу глобалізації на християнські релігії як в Україні, так і в світі, можна зробити висновок, що складні внутріконфесійні процеси, які відбуваються в усіх без винятку релігіях України, пов'язані з глобальними змінами сфер духовного життя. Формується новий тип спільноти, яка ідентифікує себе насамперед з духовною певною єдністю, а не інституалізованою релігією. П. Яроцький вважає, що нині у самій Європі «християнство втрачає підґрунтя культурного чинника. Великі історичні християнські Церкви відчувають свою пригніченість через надмірну інституалізаційність, інституційну регламентованість, і, найголовніше, відсутність живої віри» [72, с. 8–34]. На думку І. Булиги, що православна релігійність нині часто є декларативною, сучасний православний віруючий (причому таких є більшість у кількісному відношенні) не докладає жодних зусиль для регулярного відвідування храму, молитви, погано знає церковне учення. Його віра еkleктична та номінальна [6, с.134–141]. Тенденцією релігійного розвитку кінця ХХ – початку ХХІ століття є активізація протестантських течій в Україні та, відповідно, збільшення кількості віруючих-протестантів. П. Павленко у зв'язку із цим зазначає, що загалом протестантські віровчення мають глобальний характер, адже вони універсальні за своєю ідейною суттю, тому відповідно до вимог сучасності забезпечує в максимально короткий термін охопити великі маси людей [41, с. 237–273].

Глобалізаційні процеси спричинили таке явище, як кризу ідентичностей, цей процес наразі характерний як для України,

так і для світу загалом. На думку С. Гантінгтона, «...криза національної ідентичності спостерігається скрізь, тобто має глобальний характер» [3, с. 76]. Можна стверджувати, що в постмодерну епоху суттєво змінюються не тільки сама ідентичність, а й процедури та механізми її формування. С. Римаренко вважає, що з одного боку, криза ідентичності змушує особу шукати притулок у традиційних сферах – етнічній та релігійній, з іншого – спричиняє загострення міжетнічних конфліктів [48, с.174].

Україна постала перед складною дилемою: як поєднати інтеграцію, особливо в соціокультурній сфері, та процес її національної самоідентифікації, розвитку і збереження української нації? М. Рябчук вважає, що «Війна не лише посприяла політичній консолідації української нації, а й загострила та унаочнила ті глибокі цивілізаційні, ідентичнісні та ціннісні поділи, які в Україні завжди існували і які, власне, уможливили для Росії відносно легку анексію Криму, окупацію Донбасу та інфікування значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою» [53, с.126]. Утім, на думку С. Римаренка, конфлікт ідентичностей в Україні – це радше конфлікт різних частин української політичної нації у процесі її становлення, а лінії розмежування проходять не за етнічною чи мовною ознаками, а за моделями майбутнього (чи повернення до минулого) [49, с. 286]. М. Розумний вважає, що «наявність внутрішнього конфлікту є тут не свідченням розколу країни, а навпаки – найпереконливішим симптомом формування цілісної суспільної свідомості і національного організму як такого [50, с. 37].

В. Чабанов пояснює українську ідентичність через розкриття природно-географічних характеристик та релігійністю українців, адже їхня ментальність формувалася під впливом реагувань на відповідні природно-кліматичні умови, що їх оточували [64, с.154]. Таким чином, процеси глобалізації і процеси зміцнення національної ідентичності є взаємопов'язані і взаємозумовлені. Неможливо побудувати сильну національну державу, якщо не подолати кризи національної ідентичності. О. Гук вважає, що

сьогодні присутня лінія цивілізаційного розлому між ціннісними системами, яку сповідують греко-католицька церква в Україні та православна церква Московського патріархату, що спричиняє безліч внутрішніх проблем у державі. І ця лінія розлому є найбільшим викликом, який постає перед українською політичною нацією [13, с.116].

Професор М. Козловець вважає, що криза національної ідентичності – найгостріша проблема сучасної України, без вирішення якої не можна виконати жодного соціально-економічного завдання, які сьогодні є в країні. Нація не може бути антагоністом держави, тому становлення України як держави-нації є ще процесом не завершеним [26, с. 558].

Безумовно, збереження української національної ідентичності, дасть змогу в умовах глобалізації побудувати відкрите суспільство. Щодо Європи, то на думку М. Козловця, за основу формування єдиної Європи нині взято атлантичну модель. Ідея атлантичного федералізму стала соціокультурною стратегією Західної Європи. Тут пріоритет віддається об'єднанню не національних держав, а громадянському суспільству, поетапному переходу до Європи регіонів. Зараз в Європі немає однієї традиційної культури, немає єдиної церкви, однієї домінуючої мови, як немає єдиних культурних течій. Європейський простір – це своєрідна мультикультурна і мультинаціональна спільність, яку навряд чи можна привести до єдиного знаменника. Специфіка Європи також полягає в тому, що кожен з її історичних регіонів містить ще стільки ж підстав для поділу, як і весь континент [26, с. 558].

Таким чином, наслідки глобалізації для національної ідентичності дуже суперечливі. Глобалізація, з одного боку, робить прозорими кордони між народами і державами, ставить під сумнів попередню роль національної держави і пов'язану з нею національну складову ідентичності, а з іншого – сприяючи зближенню та інтеграції різних соціальних та етнічних спільнот, посилює потребу в визначенні своєї культурної і цивілізаційної

ідентичності. Погоджуємось із М. Козловцем, який вважає, що глобалізація неминуче розвиває національну ідентичність, розчиняє її у глобальних процесах економізації, комунікації, міграції, інформатизації, культурної стандартизації та ціннісної універсалізації [26, с. 567–569]. На думку цього науковця, інтеграція в європейські й світові структури сприятиме утвердженню української нації та державі в Європі й світі, але йти у Євросоюз потрібно сильною державою. Україна може і повинна сформувати власний національний проєкт – модель самодостатньої держави [25, с.148–164]. Крім світового глобалізаційного впливу на релігійному ґрунті, наша держава також зазнає впливу зі сторони Росії, яка намагається просунути в Україну так звану ідеологію «русского мира», що спричинює, загострює міжправославний конфлікт та проблеми збереження української ідентичності. Особливої актуальності це протистояння на релігійному ґрунті набуло в наш час, коли анексія Росією української території – Криму та розв’язана нею війна на Донбасі, такі недружелюбні дії Москви, ще більше загостило питання розвитку незалежної української православної церкви та української ідентичності. Ідеологія так званого «русского мира», створена на основі староросійської імперської ідеології «Москва – третій Рим» як спадкоємниці православної імперії, культури Київської Русі та Візантії. С. Данко вважає, що у 30-ті рр. XIX ст. ця ідеологія завдяки міністру освіти Російської імперії С. Уварову трансформувалась у триаду – «православ’я, самодержавство, народність» [15, с. 25–31]. «Русский мир» у сучасному варіанті твориться за рахунок інших міфологем («триєдиний народ» та «Свята Русь»). В. Газін вважає, що ідеї «русского мира» можна означити таку схему: об’єднання всіх росіян та російськомовних під єдиним скіпетром – прилучення до цього світу всіх православних (навіть неросіян і неслов’ян) – дистанціювання від Європи з її «гнилими» цінностями, демократією тощо. Відтак територією «русского мира» визначено саме євразійський простір, який поширюється власне на Росію, а також країни, що перебувають у сфері

політичного економічного та культурного впливу Москви [10, с. 17]. Водночас, якщо відкинути імперські зазіхання та ідеологію російського православ'я, то навіть ментально російське й українське православ'я – це два різні світогляди, на які звернув увагу ще М. Костомаров: українці – індивідуалісти, росіяни – колективісти, а тому українець любить у релігії персональну містику, а росіянин – колективний обряд. Для українця в християнстві головне – моральна суть, для росіянина – зовнішня форма. Ю. Чорноморець уточнює думку М. Костомарова і вважає, що для українця православ'я повинне легітимізувати його народний спосіб життя, для росіянина – державну машину та безвольну покірність государю, поміщику, «общині». Українське православ'я характеризується відкритістю до культурних здобутків власного та інших народів. Російське православ'я відступає від християнської культурної відкритості і, прагнучи зберегти зовнішні форми власної релігійності, переходить до утвердження закритого типу релігійної культури. Звідси – життєтворчість українського християнства та мертвечина казарменого російського православ'я [68]. Тому неоціненне значення в утвердженні української ідентичності та зміцненні незалежності державності мало утворення Православної церкви в Україні наприкінці 2018 р. та надання їй Томосу (автокефальності) Всесвітнім православним патріархом Варфоломієм II у січні 2019 р. як єдиної канонічної автокефальної церкви на території України. За станом на кінець 2020 року, незалежність ПЦУ визнали чотири світові православні церкви: Вселенський патріархат, Александрійський патріархат, Православна церква Еллади та Православна церква Кіпру. З 11 жовтня 2018 року відбулося скасування акта від 1686 року про тимчасову передачу Київської митрополії в управління Московської церкви, а це означає, що в Україні УПЦ МП на канонічних правах немає. Звичайно, сам Томос про автокефалію Православної церкви в Україні не вирішує назрілих проблем, що наразі існують усередині нашого православ'я, – він тільки дає шанс на їх вирішення,

досягнення чогось по-справжньому важливого як для церкви, так і країни загалом.

Таким чином, безумовно національна ідентичність як почуття любові, поваги до своєї батьківщини, культури, традицій, мови наділена потужною як консолідуючою, так і диференційною силою. Національна ідентичність – це визнання народом самого себе; знання і повага історії; національної культури, території, усвідомлення народом своїх особливих рис, розуміння членами національної групи своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів, потреб. Позитивним є той факт, що в українському суспільстві відсутні відкриті релігійні конфлікти, а висока толерантність може посприяти його консолідації.

Отже, релігія – це особлива форма усвідомлення світу, обумовлена вірою в надприродне, що охоплює збір моральних норм та типів поведінки, обрядів, культових дій, а також об'єднання людей у релігійні організації. Релігія – це важливий і необхідний феномен духовного життя людини та суспільства. Релігія – засіб утвердження людини у світі. Вона задовольняє різноманітні потреби людини, але жоден із соціальних феноменів не здатен замінити її. Внесок християнських конфесій у формування сталого розвитку громадянського суспільства в нашій державі важко переоцінити. Україна як європейська держава задекларувала на державному рівні свої прагнення у майбутньому стати повноправним членом Європейського Союзу, у зв'язку із цим українській владі необхідно використовувати європейський досвід відносин держави та церкви. Вплив християнських конфесій на розвиток сучасного українського суспільства насамперед визначається їхніми соціальними доктринами. Основна відмінність соціальної доктрини УПЦ МП і ПЦУ полягає в проукраїнській і патріотичній спрямованості ПЦУ, яка офіційно проголошує себе «духовним фундаментом держави». Водночас державу, на відміну від православних соціальних доктрин, УГКЦ не сприймає як вимушену реальність. Держава є формою організації життя нації. УГКЦ стверджує себе як інституція громадянського суспіль-

ства. Протестантизм у своєму вченні базується на тому, що в людині є всі необхідні якості, щоб вона прагнула до взаємодії із собою подібними, тобто до суспільного життя. Саме процес соціалізації вважається значущим, оскільки суспільство зберігає досвід, традиції, знання попередніх поколінь. Ієрархи православних церков заявляють, що глобалізації у сучасному світі уникнути не можливо, оскільки вона проникає в усі сфери суспільного буття, але, незважаючи на це, позиція православного світу до процесів глобалізації однозначно є негативною, тому що основою православного світо розуміння є Бог і Церква, а глобалізація призвела до посилення гуманізму, що ґрунтується на антропоцентризмі, тобто поставленні грішної людини в центр Всесвіту, тому сучасні глобалізаційні процеси ведуть до деградації суспільства й особистості. Ідеологи православ'я вважають що оновлення традиційного спілкування Помісних Православних церков дасть змогу впливати на глобалізаційні процеси. РПУ загрозу православ'ю через глобалізацію вбачає у загрозі національній ідентичності, саме духовність людей, їхня віра є тим стрижнем, який зберігає національну ідентичність. Ієрархи УПУ КП та нової церкви ПЦУ висловлювали своє занепокоєння тим, що глобалізація охоплює утворення спільного духовного простору, цінності якого суперечать християнству. Зовсім інший підхід, на відміну від православ'я, висловлює римо-католицька церква, витлумачує сучасні глобалізаційні процеси як тенденції до розбудови земного «граду Божого», як реалізацію Царства Божого на Землі. Сучасний католицизм виступає за єдине, «цільне людство», за загальнопланетарну християнську цивілізацію, в межах якої не буде поділів між людьми за державними, національними, етнічними, культурними ознаками, але «щоб були всі одно». Найприхильніше ставлення до процесів глобалізації з усіх релігійних християнських конфесій виявляє протестантизм. Він допомагає суспільству, що модернізується, виробити специфічну протестантську етику, особливий тип економічної поведінки.

В епоху глобалізації різко зросла кількість людей, які задовольняють свої духовні потреби за межами релігійних спільнот, тобто простежується зародження людини, яка відкидає поклоніння. Християнство хоч і присутнє у свідомості європейця, проте його майже немає у його житті і діяльності. Глобалізація руйнує самоідентифікацію гомогенного, закритого, замкнутого в собі національно-державного простору, руйнує кордони різних сфер життя, в т. ч. релігійного. Глобалізація породила нові проблеми для конфесій. У зв'язку із глобалізацією, виникненням транснаціонального громадянського суспільства постала проблема суверенітету конфесій, міжконфесійних кордонів, взаємопросування релігій. Водночас у межах Європейського Союзу запроваджуються нові розуміння прав і свобод, нові цінності, нові світоглядні парадигми, нова мораль. Підводячи підсумки впливів глобалізації на християнські релігії як в Україні, так і в світі можна дійти висновку, що складні внутріконфесійні процеси, які відбуваються в усіх без винятку релігіях нашої держави, пов'язані з глобальними змінами сфер духовного життя. Відтак сучасний світ знаходиться у стані стрімкого відходу від попереднього світогляду. Отже, Україна, як і європейський континент зустрілися із серйозними викликами глобалізації саме у релігійній християнській площині і поки що не віднайшли дієвих рецептів протиставлення впливів чи їхньої трансформації в умовах глобалізаційних процесів. У процесі глобалізації зростає ризик втрати національної ідентичності, Україна постала перед складною дилемою: як поєднати інтеграцію, особливо в духовній сфері, та процес її національної самоідентифікації, розвитку і збереження української нації? За основу формування єдиної Європи нині взята атлантична модель. У такому разі пріоритет надано об'єднанню не національних держав, а громадянському суспільству, поетапному переходу до Європи регіонів. Зараз в Європі немає однієї традиційної культури, немає єдиної церкви, однієї домінантної мови, як немає єдиних культурних течій. Щодо ідентичності українців, то відмінність між українцями полягає не лише у площині мови,

релігії, економічних інтересів, вона походить від різного історичного досвіду й різної колективної пам'яті, різних орієнтирів для побудови нової держави. Тому становлення України як держави-нації є ще процесом не завершеним. Велике значення для утвердження та розвитку української нації у духовній сфері є надання Православній Церкві України Томосу – автокефалії. Таким чином, наслідки глобалізації для національної ідентичності дуже суперечливі. Глобалізація, з одного боку, робить прозорими кордони між народами і державами, ставить під сумнів попередню роль національної держави і пов'язану з нею національну складову ідентичності, а з іншого – сприяючи зближенню та інтеграції різних соціальних та етнічних спільнот, вона ж і посилює потребу у визначенні своєї культурної і цивілізаційної ідентичності. Загалом глобалізація передбачає не тільки ризики і загрози, а й багато творчих можливостей. Вона не тільки створює нові умови, а й виступає важливим ресурсом для суспільних трансформацій. Якщо правильно використати переваги, які надає глобалізація, то це приведе або до розширення меж і урізноманітнення форми спілкування між різними традиціями, або навпаки – до згортання міжрелігійних контактів.

Запропонована тема дослідження може бути використана у навчальному процесі, зокрема, в процесі викладання таких курсів: «Політика і релігія»; «Зовнішня політика України та зарубіжних країн», під час розгляду тем: «Основи зовнішньої політики сучасної української держави» та «Україна у зовнішній політиці Європейського Союзу (ЄС) і країн Європи»; «Політика і права людини» під час вивчення тем «Українське законодавство про права людини», «Правовий статус людини і громадянина у сучасних європейських державах»; «Політологія», під час вивчення теми «Громадянське суспільство. Політичні партії, громадські об'єднання та рухи». У виховному процесі студентів ця тема дослідження сприятиме розумінню молоді особливостей впливу глобалізаційних процесів на сучасні релігійні взаємини християнських конфесій в Україні із суспільством, особливостей

розвитку напрямів православ'я, становлення сучасної незалежної Православної церкви України.

Для суспільного життя регіону та України загалом, громадянам нашої держави, тим, хто вивчає релігійні процеси, буде цікаво дізнатися про розвиток сучасних церковно-державних взаємин в умовах зростання, посилення секуляризації та глобалізації; порівняння світових соціальних доктрин православ'я, католицизму, протестантизму, їхнього впливу на діяльність українських християнських церков; з'ясування феномена, особливостей української духовної ідентичності та проблем, які впливають на її збереження, що спричинені глобалізаційними процесами.

Література

1. Арістова А. Релігійні конфлікти в Україні: вектори впливу на суспільні процеси. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ : Центр духовної культури, 2006. № 52. URL : www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Aristova.htm.

2. Архиепископ Димитрій (Рудюк) Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу. *Україна в системі духовних, економічних та політичних координат глобалізованого світу*. Київ : Національна академія управління, 2006. С. 16–38.

3. Бжезинський З. Велика шахівниця. Львів : Лілея-НВ, 2000. 236 с.

4. Бліхар В. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів : Льв. ДУВС, 2013. 516 с.

5. Буга Є. Соціальні доктрини протестантизму в контексті соціокультурних перетворень українського суспільства. *Наукові праці. Соціологія*. Київ, 2013. Вип. 213. Т. 225. С.35–40.

6. Булига І. І. Сучасний православний віруючий Волині: спроба релігієзнавчого аналізу. *Андріївський вісник: історико-богословський щорічний журнал Рівненської Духовної семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату*, 2015. № 4. С. 134–141.

7. Вахромеев Ф. Глобализация с богословской точки зрения. URL : <https://www.bogoslov.ru>.

8. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року. URL : https://risu.org.ua/index/expert_thought_analytic.

9. Волинець О. Соціокультурний аспект глобалізації у працях Папи Івана Павла II. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2012. Вип.24. С. 3–11.

10. Газін В. «Руссий мир» – «Третій Рим»: дві концепції в зовнішній політиці Москви. *«Русский мир»: нові реалії старого міфу*. Матеріали Круглого столу. Кам'янець-Подільський. 2011. 25 с.

11. Герчанівська П. Українська народна культура: християнський вимір: монографія. Київ : Університет «Україна», 2011. 426 с.

12. Гловко Л. Проблема християнського екуменізму і природа громадянської релігії. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 39. С. 237–247.

13. Гук О. Українська ідентичність у ситуації цивілізаційного розлому. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філософія*. 2015. Вип.17. С.113–117.

14. Дамаскин (Папандреу), митрополит. Православие на пороге третьего тысячелетия. Киев, 1999. 286 с.

15. Данко С. Історичні та ідейні передумови виникнення концепції «Русского Мира». *Науковий вісник Ужгородського університету. Політологія. Соціологія. Філософія*. Вип.17. С. 25–31.

16. Державно-конфесійні відносини: тенденції і проблеми. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 62–77.

17. Докаш В. Форми реалізації особистості в контексті соціальних доктрин протестантських церков. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1 (3). С. 105–110.

18. Економіко-релігійні відносини в умовах глобалізації. Релігійна міграція. URL : https://pidruchniki.com/religiyeznavstvo/ekonomiko-religiyni_vidnosi.

19. Єленський В. Глобальні тенденції релігійного розвитку у XXI столітті. URL : https://risu.org.ua/index/studios/studies_of_religions.

20. Елисеєв А. Четыре проекта глобализации. *Правая.ru*. 11 декабря 2009 г. URL : <http://www.pravaya.ru/look/17723>.

21. Зайцева-Чіпак Н. Особливості впливу релігійного чинника на базові підсистеми сучасного українського суспільства. *Український соціум*. 2011. № 3. С. 35–44.

22. Илларион Алфеев И. Христианство перед вызовом воинствующего секуляризма. Доклад на международной конференции «Социальное учение Православия в современном обществе», Москва, 15 марта 2004 года. URL : <https://www.wco.ru/biblio/books/alfeev/>.

23. Кальниш Ю. Перспективи розвитку державно-церковних відносин в Україні (соціальне партнерство). *Українська держава і Церква: філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини: Матеріали наук.-практ. конф.* Київ, МАУП, 19 трав. 2016 р. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2016. С. 46–48.

24. Кобетяк А. Імперативи толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні: дис. канд. філософ. наук. Житомир, 2015. 229 с.

25. Козловець М. Європейська інтеграція і національна ідентичність: український контекст *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2008. Вип. 53. С.148–164.

26. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

27. Колодний А.М. Християнство в духовних і культурних процесах сучасності. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці : Рута 2003. Вип. 163–164.

28. Луцький М. Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні URL : [https:// bljustif.gov.ua uploads 2013/08Dopovid-Lutskiy-M.pdf](https://bljustif.gov.ua/uploads/2013/08Dopovid-Lutskiy-M.pdf).

29. Майка Ю. Социальное учение Католической Церкви. Рим-Люблин, 1994. 479 с.

30. Марчишак А. Православя в умовах мультиконфесійного суспільства: український контекст. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64/religfree_2.

31. Мелехова О. Європейські моделі державно-церковних відносин та їх адаптації в Україні: дис. канд. філософ. наук. Київ, 2019. 219 с.

32. Мороз В. Церва та її завдання у світі: до питання про потенціал суспільного вчення УГКЦ. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 2. С. 121–134.

33. Мунтян М., Урсул А. Глобализация и устойчивое развитие. Москва, 2003. 302 с.

34. Николаева О. Православие и свобода. Сборник статей в двух частях. Электронная библиотека. URL : [https:// www.eparhia-saratov.ru](https://www.eparhia-saratov.ru).

35. Никольский П. Главный виновник самоубийства диавол. URL : <https://www.wco.ru/biblio/books/suicide/>.

36. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали) Київ, 2018. 78 с.

37. Онишук С. Порівняльний аналіз соціальної доктрини традиційних християнських церков в Україні в питаннях взаємодії держави і церкви? *Теорія та практика державного управління*. 2014. № 4. С. 56–65.

38. Основні зміни в християнстві доби постмодерну. Вища освіта. Реферати. Релігієзнавство. URL : [https:// osvita.ua](https://osvita.ua).

39. Основні фактори змін у сучасному релігійному просторі. URL : <https://subject.com.ua/philosophy/religion>.

40. Павленко П. Кінець Європи чи Західне християнство як інструмент тотальної глобалізації людства. *Українське релігієзнавство*. 2012. № 62–63. С. 157–170.

41. Павленко П. Стратегії конфесій і церков за умов глобалізації. Релігія – світ Україна: колективна монографія: в 3-х кн. за наук. ред. проф. А. Колодного і Л. Филипович. *Книга I: Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу // Українське релігієзнавство*. Київ, 2010. № 56. С. 237–273.

42. Православ'я допомагає багатьом народам зберегти національну ідентичність – Патріарх Кирил. URL : <https://religions.unian.ua/orthodoxy/0022819-pravoslav-ya-dopomag>.

43. Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу. Декларація Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2004 р. URL : <https://trisu.org.ua/index/resourceschurchedocuockpdoc>.

44. Процюк Р. Соціальна доктрина православ'я і становлення громадянського суспільства в Україні. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. 2015. № 3. С. 125–130.

45. Рафаил, архимандрит. О науке, искусстве и спорте. : <https://www.wco.ru/biblio/books/rafaill/>.

46. Релігійна глобалізація. URL : https://pidruchniki.com/religiyeznavstvo/religiyna_globalizatsiya.

47. Релігія – світ –Україна: колективна монографія: в 3-х книгах / за наук. ред. проф. А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів. *Українське релігієзнавство*. 2012. № 61. 271 с.

48. Римаренко С. Глобалізація та криза ідентичності. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6. С. 171–181.

49. Римаренко С. Регіональні аспекти соціокультурних трансформацій в Україні. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасні Україні*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.

50. Розумний М. Виклики національного самовизначення. Київ : НІСД, 2016. 196 с.

51. Роль релігійних чинників у поступі українського соціуму. Аналітична доповідь. Київ, 2011. 21 с.

52. Рудюк Д. Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу. URL : [https:// hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book/2613138-title/3687](https://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book/2613138-title/3687).

53. Рябчук М. Випробування війною: старі поділи і нові зв'язки у сьогоденішньому українському суспільстві. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2017. С.126–141.

54. Саган О. Соціальна доктрина Російського православ'я чи буде два кроки назад? *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 14–24.

55. Саух П. Сучасні виклики глобалізованої епохи: суспільство і церква у пошуках відповідей. *Україна і Ватикан: до і після Ватиканського собору* / за ред. А. Колодного, Л. Филипович, П. Яроцького. Київ : УАР, 2013. С. 27.

56. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри): навч. посіб. / О. Соскін, В. Воронкова, О. Постол. Київ : Центр навчальної літератури, 2015. 556 с.

57. Терещук Г. Сучасне українське православ'я творить власну модель церкви – священники. URL : <https://www.radiosvoboda.org>.

58. Ткаченко І. Громадянське суспільство і міжконфесійні відносини в об'єднаній Європі на початку XXI століття. URL : <http://elibrary.ivinas.gov.ua/id/eprint/227>.

59. Туниця Ю. Роль церкви у вирішенні регіональних та глобальних екологічних проблем. URL : [https:// xic.com.ua z-zhyttja/21-problema/79-rol-cerkvy-u-vyrishenni-regional](https://xic.com.ua/z-zhyttja/21-problema/79-rol-cerkvy-u-vyrishenni-regional).

60. Филипович Л. Глобалізація релігійного життя та перспективи конфесійного розвитку України. *Релігія та Соціум*. 2010. № 2. С. 3–6.

61. Филипович Л. Роль релігії, церкви в інтеграції суспільства. URL : [https://risu.org.ua index studios materials conferences](https://risu.org.ua/index_studios_materials_conferences).

62. Хосе Казанова Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів : Вид. Українського католицького університету. 2019. 348 с

63. Хосе Казанова По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. / пер. з англ. О. Панича. Київ: Дух і літера, 2017. 264 с.

64. Чабанов В. Релігійна ідентичність як духовна складова самобутності українців під впливом глобалізаційних процесів сучасності. *«Політологічні студії»*. 2015. Вип. 4. С.145–156.

65. Чаплин В. Глобализация и «глобализм»: новые возможности, новые угрозы. URL : <https://www.bogoslov.ru>.

66. Червенков М. Відкритий протестантизм. Частина I. URL : [https://risu.org.ua index monitoring religious digest](https://risu.org.ua/index_monitoring_religious_digest).

67. Черенков М. Протестантизм як рафіноване християнство : [монографія] / М. Черенков, А. Колодний, Л. Филипович. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2009. Спецвипуск. 2009. 237 с.

68. Чорноморець Ю. Українське та російське православ'я: необхідність «перезавантаження». URL : [https://risu.org.ua index expert thought open theme](https://risu.org.ua/index_expert_thought_open_theme).

69. Щоткіна К. Забута людина на церковному порозі. *Дзеркало тижня*. 25.11. 2000. С.3.

70. Энциклика «Caritas in veritate» Верховного понтифіка Бенедикта XVI. Москва, 2009. 112 с.

71. «Я – не східний Папа». Інтерв'ю з Вселенським Патріархом Варфоломієм URL : <https://www.ji-magazine.lviv.ua/varfolomij-ya-ne-shidnyj-papa/>.

72. Яроцький П. Л. Кордони країн і кордони релігій. Релігія – світ – Україна: колективна монографія: в 3-х кн. / за наук. ред. проф. А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів. *Українське релігієзнавство*. 2012. № 61. С. 8–34.

73. Яроцький П. Особливості розвитку соціального вчення католицизму. *Українське релігієзнавство*. 2001. № 20. С. 56–59.

РОЗДІЛ ІІІ.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Становлення та розвиток культури громадянськості в суверенній українській державі

Успішне здійснення процесу демократизації в Україні потребує громадянської активності населення, спрямованої на формування дієвих інституцій громадянського суспільства. Адже громадянське суспільство є засобом самовираження свідомих громадян, готових до самоорганізації та самостійної реалізації власних інтересів, що є основою культури громадянськості. Громадянськість людини реалізується насамперед через активну участь у діяльності громади, яка виступає базовим елементом суспільства. Формування ефективних територіальних громад є основою реформи децентралізації, що спрямована на розширення

можливостей місцевого самоврядування, активізацію громадян у напрямку безпосередньої взаємодії для забезпечення власних потреб та інтересів на локальному рівні. Культура громадянськості реалізується через різні форми політичної участі громадян, які сформувалися в Україні впродовж періоду незалежності.

Питання функціонування культури громадянськості стало предметом дослідження таких закордонних науковців, як: Г. Алмонд, С. Верба, Р. Даль, Р. Кловард, Р. Міллс, Л. Мілбрайт, Б. Барбера, Д. Ціммерман, Дж. Нагель, Н. Най, Р. Патнам, К. Пейтмен, С. Ліпсет та ін. Проблема політичної участі, форм громадської діяльності все більше привертає увагу вітчизняних вчених, серед яких: А. Биченко, В. Бортніков, Д. Горелов, Г. Йовчу, М. Кармазіна, О. Ключев, М. Лациба, Н. Ротар, О. Рудакевич, М. Шелія, А. Шимчук, Ю. Якименко та ін. Проте, не зважаючи на наявність наукових розвідок, проблема формування культури громадянськості та її впливу на становлення демократичної політичної системи в Україні потребує нового вивчення.

Метою дослідження є аналіз процесу формування, основних чинників та складових культури громадянськості в незалежній Україні в контексті європейського досвіду.

Категорія «громадянське суспільство» пов'язана передусім із поняттям «громадянин» як соціальним типом особи, який характеризується вмінням поєднувати власні та суспільні інтереси, почуттям обов'язку щодо Батьківщини [27, с. 117]. Соціальна суть громадянина реалізується не через поняття «громадянство», що є формально-правовим статусом, а на основі громадянськості. Ідея громадянськості базується на здатності людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків, зрілості політичної і правової свідомості, почуття патріотизму [27, с. 122]. Громадянська ідея передбачає також усвідомлення людиною себе членом єдиної соціальної спільноти, сформованої задля вирішення життєво важливих громадських питань. Втілення

цієї ідеї пов'язане з формуванням людини, яка усвідомлює свою відповідальність і причетність до життя громади та її надбань, для якої велике значення має думка і визнання громадян, залежність від цієї думки [26, с. 242]. З огляду на це, участь особи у житті громади є невід'ємним атрибутом громадянства і водночас виявом громадянськості. Сучасний дослідник С. Гантінгтон вважає, активна участь громадян у суспільно-політичному житті є характерною ознакою третього етапу демократичного розвитку суспільства після структурного та представницького етапів [50, с. 115].

Громадянську культуру (культуру громадянськості) розглядають як сукупність духовних, моральних якостей, ціннісних орієнтацій та світоглядно-психологічних характеристик особистості. Складовими громадянської культури є громадянська освіченість, компетентність, активність, зрілість, досвід громадської діяльності [1, с. 31].

З точки зору Г. Алмонда, громадянська культура (культура громадянськості) – це культура лояльної участі. Це означає, що індивіди не тільки орієнтовані на політичний «вхід», вони також позитивно орієнтовані щодо до структур на «вході» і до процесу на «вході» в політичну систему. Іншими словами, громадянська культура – це учасницька політична культура, в якій політична культура і політична структура гармонізовані [1, с. 52].

Англійські науковці І. Маклін та А. Макмілан також розглядають культуру громадянськості, як різновид політичної культури і вважають, що культура громадянськості – це політична культура, яка має такі характерні риси: 1) більшість громадян визнають авторитет держави; 2) існує загальна переконаність у необхідності виконувати громадянські обов'язки. Громадянську культуру трактують як лояльну політичну культуру, за якою участь у політичному житті поєднана з пасивністю, довірою й повагою до влади. Прихильність до традицій і місцевих цінностей вважають за чинники, які врівноважують участь у загальнодержавному політичному житті [22, с. 144].

Культуру громадянськості слід розглядати в широкому розумінні цього слова, як багатогранну різноманітність інтересів різних соціальних спільнот громадянської сфери суспільного життя, що забезпечує гармонійне існування людини в суспільстві, визначає активну громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість та суспільно корисну діяльність особистості, готовність брати участь у суспільно-політичній діяльності на засадах демократизму, терпимості до інакомислення, поваги до законно створених державних інститутів. Виходячи з цього, на думку І. В. Жеребятнікової, поряд з політичною культурою, громадянська культура включає в себе також правову культуру, культуру міжетнічного (міжнаціонального) спілкування, культуру націотворення та державотворення тощо [17, с. 144].

Визначальними рисами культури громадянської є передусім стійке переконання громадян у тому, що вони повинні брати участь у політиці, їх віра у свою здатність впливати на уряд і достатній для цього рівень політичної освіти та компетентності; потенційна політична активність громадян, готовність у разі потреби брати участь у політиці, яка поєднується з відносною політичною пасивністю і неперіоритетністю політичної сфери у їх житті; віра політичних еліт, які ухвалюють політичні рішення, в силу і впливовість громадської думки та громадської участі; прихильне ставлення громадян до існуючої політичної системи (культура підтримки); панування відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості й здатності йти на компроміс і кооперацію [20, с. 156].

Громадянська культура розкривається у трьох взаємопов'язаних аспектах: по перше, вона, з одного боку, є визначальною силою, а з другого – результатом формування громадянського суспільства; по друге, саме громадянська культура визначає суть, якість взаємодій між громадянами, їх асоціаціями та інтегрує індивіда в громадянське суспільство; по третє, громадянська культура формує норми, ідеали, цінності, взірці поведінки, які мотивують дії соціальних акторів [14, с. 86–87].

Аналіз сучасного стану культури громадянськості в Україні засвідчує, що він загалом відповідає змішаному піддансько-учасницькому типу політичної культури, який згідно з Алмондом характеризується тим, що суттєва частина населення набула спеціалізовані орієнтації на «вхід», а також активістський набір самоорієнтацій, водночас більшість населення все ще орієнтуватися на авторитарну управлінську структуру і володіє відносно пасивним набором само орієнтацій [1, с. 86–87]. Це підтверджують результати загальнонаціонального дослідження, яке провів Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 грудня 2018 рік в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Згідно з ним незначна частина громадян вважає, що вони залучені до активної громадської діяльності, причому цей відсоток протягом 2013–2018 рр. стабільно становить 8–10%. Дещо вищий рівень громадянської залученості на Заході (12%), а найнижчий – на Півдні (6%). З 2013 р. фактично не зросло членство громадян у різних громадських об'єднаннях: 15–17%. Регіонально у 2018 році найбільшою належністю до громадських об'єднань відрізнялися Захід (18%) та Схід (18%), найменшою – Південь (10%). Також простежуються також деякі відмінності між типами громадських об'єднань залежно від віку респондентів. Так, старші респонденти частіше є членами профспілки (8% у віковій групі 40–60 років), а молодь віком 18–24 років – членами громадських організацій (7%). У 2018 р. зріс відсоток тих, хто впродовж року займався волонтерською діяльністю: з 12% до 18%. Найвищий рівень волонтерства простежується серед молоді (24%), а регіонально – на Заході (21%) та в Центрі (22%) і значно нижчий – на Півдні (11%) та Сході (14%) [16].

Культура громадянськості розвивається в Україні паралельно із формуванням громадянського суспільства, її продукують соціальні суб'єкти – громадяни, їхні групи, об'єднання та організації, що впливає на якість політичної системи і політичного

режиму. Зокрема, у межах громадянського суспільства відбувається становлення горизонтальних зв'язків між громадянами, що полегшує процес взаємодії між ними і врахування різноманітних інтересів у процесі творення інституційних форм громадянського суспільства. Цей фактор сприяє поступовому переходу від піддансько-учасницького типу політичної культури до учасницької. Тому важливо розглядати культуру громадянськості як показник наявного рівня демократії в суспільстві. З огляду на це, можна сказати, що громадянська політична культура та політичний режим – це дві відносно самостійні підсистеми політичного, вони впливають одна на одну та не можуть функціонувати одна без іншої. З точки зору українського науковця В. Горбатенка, «дієву модель політичної системи неможливо створити лише через політику, інструментальними засобами. Її можна (і необхідно) творити через культуру, через залучення потенціалу базових цінностей» [8, с. 4].

Ознакою високого рівня культури громадянськості є об'єднання громадян у неурядові організації, що забезпечує політичну структурування суспільства, виокремлення інтересів окремих соціальних груп, сприяє формалізації відносин між політичними інститутами та громадськими організаціями й об'єднаннями. Активна та ефективна діяльність громадських, неурядових організацій сприяє інституційному розвитку громадянського суспільства та його інституцій. Такі організації не тільки соціалізують громадян, формуючи практично-поведінковий аспект культури громадянськості, а й якнайкраще вирішують суспільні проблеми своєї територіальної громади шляхом активного залучення її жителів. Таким чином, громадяни вчаться брати відповідальність за стан справ у середовищі свого співжиття, наводити у ньому лад, дотримуватись встановлених норм поведінки. За станом на 2018 р. згідно з «Реєстром громадянських організацій» в Україні налічується 3072 легалізовані організації із всеукраїнським та міжнародним статусом. Їм притаманні такі ознаки, як неурядовий характер, самоуправління,

добровільність, некомерційність, неприбутковість і суспільна корисність діяльності. Крім того, характерним є те, що діяльність громадських організацій охоплює практично всі сфери суспільного життя України. У їхній структурі за спрямуванням та видами діяльності найбільша питома вага припадає на фізкультурно-спортивні та оздоровчі об'єднання (16,2%). Далі у рейтингу громадської активності займають місце об'єднання професійної спрямованості та молодіжні організації (відповідно 10,7% та 10,3% від загальної кількості громадських організацій). Серед поширених організацій можна виокремити об'єднання ветеранів та інвалідів – 8,8%, освітні, культурно-виховні – 5,5% [20]. Щодо розгалуженості сфери діяльності громадських організацій свідчать дані Творчого центру Каунтерпарт (ТЦК). Значна кількість опитаних з трьох головних сфер своєї діяльності зазначила сферу «діти та молодь» (45%). Дещо менш важливими сферами є «вирішення соціальних питань» (38%), «дотримання прав людини» (31%). У галузі «громадянська освіта» працюють 28% опитаних організацій, у таких сферах як «розвиток сектору неурядових організацій» – 19%, «культура, мистецтво, література» – 15%, «політика, законодавство, держава» – 15%, «жінки» – 11%, «розвиток бізнесу» – 9%, «екологія, захист навколишнього середовища» – 8%, «ЗМІ» – 8%, «охорона здоров'я» – 8%, «ВІЛ/СНІД» – 7%, «права споживачів» – 3%, «професійні асоціації» – 3%, «релігійні асоціації» – 3%, «інше» – 10% [42]. Більшість неурядових організацій України працює одночасно у кількох сферах.

Особливо зростає роль громадських об'єднань у період кризових явищ та інституційної неспроможності держави. Важливо, що неурядові організації виховують у своїх членів почуття співробітництва, солідарності та громадянського патріотизму. Члени організацій виявляють більше політичної мудрості, соціальної довіри, політичної активності та суб'єктивної громадянської компетенції, ніж органи держави. Зокрема, опитування, яке провів Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з 15 квітня по 1 травня 2020 р. серед представників громадських

організацій на тему: «Громадянське суспільство в умовах пандемії COVID-19: як громадські організації справляються з новою реальністю?» в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», показало, що половина опитаних респондентів (50%) погодилася з тим, що пандемія примножила у суспільстві те, що визначається як «соціальний капітал» – людські зв'язки, солідарність, взаємодовіру та допомогла виробити навички та технології самоорганізації.

Лише чверть експертів згодні з тим, що під час пандемії коронавірусу сформувалися нові громадські рухи, організації та висунулися нові лідери, і не вважають, що суттєво змінилася впливовість у суспільстві партійно-політичних структур та незалежних громадянських структур [40].

Культура громадянськості як учасницька культура формується в процесі реалізації особою і суспільством різних форм політичної участі. У межах культурно-ціннісного підходу політичну участь особистостей розглядають як маніфестацію їхніх культурних та ціннісних зразків поведінки. Зокрема, С. Верба та Г. Алмонд трактують політичну участь як соціокультурну орієнтацію особистості щодо власного місця й ролі в політичній системі; політична участь є поведінковим вираженням політичної культури особистості, політична культура посідає проміжне місце між політичними структурами (макрополітичним рівнем) і психологічно-когнітивними установками особистості (мікрополітичним рівнем) [1, с. 27].

Н. Ротар виокремлює три моделі політичної участі, що домінують у сучасному українському суспільстві. «Електоральна модель» є базовою для українського суспільства: у її межах актуалізуються патрон-клієнтські відносини між виборцями та політичною елітою. «Протестна модель» політичної участі охоплює форми організованого супротиву політичній системі, політичному курсу, рішенням; головним актором у цій моделі є політична опозиція, яка здатна акумулювати невдоволення громадян та організувати мобілізовані акції протесту. «Дискурсивна модель»

об'єднує форми співучасті громадян із владою щодо визначення політичного курсу, стратегічних напрямів та порядків денних; такі форми участі мають контролювати владу в міжвиборчий період і зменшити рівень протестної моделі [35 , с. 27].

На думку Н. Ю., Ротар саме дискурсивна модель політичної участі володіє усіма потрібними ресурсами та джерелами, що здатні стимулювати зацікавленість громадян до участі в процесах політичного управління, одним з найбільш бажаних для засвоєння громадянами України елементів цієї моделі є діалогова форма політичної участі як процес обміну думками, судженнями, пропозиціями між усіма зацікавленими суб'єктами політичного процесу (насамперед органами державної влади та місцевого самоврядування, з одного боку, та інститутами громадянського суспільства, громадськістю і окремими громадянами, з іншого) з метою аргументованого переконання у правильності вироблених політичних рішень або зміни переконань шляхом сприйняття аргументів іншої сторони діалогу [35, с. 27]. На нашу думку, діалогова форма політичної участі змогла себе зреалізувати під час здійснення реформи децентралізації в Україні, в процесі якої громадяни дійсно відчували себе рівноправними суб'єктами політичних відносин та активними учасниками позитивних змін на рівні ОТГ. Подальший розвиток цієї форми політичної участі буде залежати від продовження реалізації реформи децентралізації, зростання рівня політичної освіченості громадян, культури громадянськості особи і суспільства та паралельного становлення ефективних інститутів громадянського суспільства.

Однак дослідження соціологів підтверджують збереження все ще патерналістських настроїв більшості громадян українського соціуму. Як показує опитування громадської думки на тему: «Соціально-політичні настрої жителів України та рейтинг підтримки партій та політичних лідерів: травень-червень 2016 року», проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), на запитання «Чи потребує Україна в теперішніх умовах того, щоби нею керував сильний лідер, який би мав

широкі владні повноваження?» ствердну відповідь («так») дали 82% респондентів, не погодилися з цим – 9,1%, ще 8,9% респондентів не змогли відповісти на запитання [12]. Ці результати не можуть бути послужити підґрунтям для вираження однозначної думки про те, що українці віддають перевагу авторитарному політичному лідеру, а лише можуть спонукати до роздумів: чому все ще багато громадян хочуть бачити у владі «добру руку, доброго царя, який вирішить всі їхні проблеми»? Напевно, тому що для того, щоб відбулися зрушення в напрямку від патерналізму до відповідального громадянського суспільства, потрібно змінити установки, які відповідають за формування мотивації участі населення в діяльності органів місцевого самоврядування. Громадянське суспільство повинно висувати вимоги до політичної системи й державного устрою, воно має бути зацікавленим у максимально розвиненому парламентаризмі. Адже за умов розвиненого парламентаризму політика держави є більш соціально орієнтованою й спрямованою на вирішення проблем суспільства. Суспільство з розвинутою громадянською свідомістю вимагатиме збільшення ролі та розширення повноважень місцевого самоврядування, а для розв'язання проблем місцеві органи влади повинні мати повноваження та ресурси. Розвиток суспільної свідомості й політичної системи дасть змогу надати багато повноважень державних адміністрацій виконавчим органам місцевих рад. Це надасть місцевим радам можливість самостійно формувати свої бюджети, збільшити частку податків, які залишалися б на місцях. У процесі розвитку непатерналістської суспільної свідомості покращаться умови ведення малого й середнього бізнесу, а також сформується середній клас та підвищиться рівень життя населення.

За рівнем участі у громадському житті та готовності брати на себе відповідальність, самоорганізації громадян та їхньої приналежності до різних громадських і політичних організацій Україна наближається до країн Східної Європи та Балтії, проте значно поступається за розвитком громадянського суспільства скандинав-

ським країнам та Німеччині. У різних країнах територіальні колективи мають різні назви, так в Італії, Бельгії, Швеції – це комуна, в Німеччині – община, в Російській Федерації – територіальна спільнота, у Франції – комуна, департамент, регіон, у Польщі – гміна. В Україні вперше в офіційних документах термін «територіальний колектив» використано в Конституційному договорі між Верховною Радою України та Президентом України, укладеному 8 червня 1995 р. Згідно зі ст. 47 договору визначила, що місцеве самоврядування в Україні – «це гарантоване державою право територіальних колективів громадян та обраних ними органів місцевого самоврядування самостійно вирішувати всі питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [12].

З січня 2016 р. в Україні розпочали роботу 159 об'єднаних територіальних громад (ОТГ). З того часу процес об'єднання громад триває з позитивною динамікою змін. За станом на 5.02. 2020 р. в Україні утворено 982 громади. Відповідно до перспективних планів областей 90% усіх підконтрольних владі територій нашої країни вже об'єднані у територіальні громади. Завершилася реформа в 2020 р. проведенням восени місцевих виборів на новій територіальній основі громад. Найбільшу кількість ОТГ утворено у Дніпропетровській області – 71. Держава здійснює інформаційно-просвітницьку, організаційну, методичну та фінансову підтримку добровільного об'єднання територіальних громад [12]. Об'єднані територіальні громади формують активну громадянську позицію населення, сприяють соціальним та економічним передумовам задоволення життєвих потреб громадян, виробляють програму подальшого розвитку своєї малої та великої Батьківщини.

Децентралізація передбачає наближення влади до людей та передачу повноважень і відповідальності представницьким органам у громадах. За висловом американського політолога О. Тоффлера, децентралізація – це «глобальний зсув влади», що звільняє індивіда від державної опіки і дозволяє будувати демократію знизу догори [58, с. 24]. Крім того, збільшення фінансових

ресурсів на місцях також передбачає збільшення відповідальності за їх невикористання. Оскільки зростає рівень повноважень на місцях, то має підвищуватись і рівень відповідальності за ухвалені чиновниками рішення. Водночас громадськість не має бути у громаді, а мусить використовувати всі можливі інструменти, що дадуть змогу зменшити корупцію і задовольнити права кожного громадянина в цій громаді. З метою формування дієвого механізму контролю за діяльністю влади на місцях має налагоджуватися система партнерських відносин між державою та інститутами громадського суспільства. Таке партнерство, що ставить за ціль вдосконалити діяльність органів влади та забезпечити цю прозорість і відкритість, є фактором для покращення надання адміністративних послуг у громаді. Відповідно, в рамках проведення реформи децентралізації в об'єднаних територіальних громадах, створюються Центри надання адміністративних послуг населенню. За станом на 1 січня 2020 р., за даними Міністерства економічного розвитку та торгівлі, в Україні створено 797 Центрив надання адміністративних послуг [42]. Відповідно до Закону «Про адміністративні послуги», ЦНАПи повинні забезпечувати жителів громади якісними послугами в різноманітних сферах життя, а також приймати звіти, декларації, скарги, укладати договори й угоди з представниками суб'єктів господарювання, які є монополіями на відповідному ринку послуг (водо-, тепло-, газо-, електропостачання тощо) [19].

Роль культури громадянськості в умовах децентралізації зростає, адже громадськість може включатись у різноманітні форми впливу на владу з метою вирішення актуальних проблем свого співжиття в громадах. Важливим механізмом участі громадян, виявом їхньої громадянської компетентності є звернення до органів влади. Зокрема, Законом України «Про звернення громадян» передбачено, що громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових

осіб відповідно до їхніх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями щодо їхньої статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення [31].

Важливою формою безпосередньої участі населення у вирішенні проблем, що належить до відання місцевого самоврядування, є Збори громадян, які затверджені Законами України «Про місцеве самоврядування», Конституцією України, Постановою Верховної Ради України «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні» та скликаються за місцем проживання громадян для обговорення найважливіших питань, що належить до відання місцевого самоврядування [29]. Згідно зі змістом Закону України «Про місцеве самоврядування» члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, що належить до відання місцевого самоврядування [33].

Окрім вищезазначених форм, громадяни мають право здійснювати громадську експертизу. Це право врегульоване Постановою КМУ «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» № 976, яка надає право інститутам громадського суспільства: проводити експертизу та оцінювати діяльність органу місцевого самоврядування, ефективність прийняття і виконання такими органами рішень, надання пропозицій щодо вирішення проблем територіальної громади. Громадську експертизу проводять і суб'єкти, як: громадські об'єднання, громадська рада, створені на місцях, благодійні організації, органи самоорганізації населення, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків. Така експертиза вигідна для громадських об'єднань, оскільки вона дає змогу отримати доступ до інформації органів місцевого самоврядування, є способом зобов'язати владу розглянути напрацьовані пропозиції та дає можливість впливати та контролювати діяльність місцевих органів влади. Предметом громадської экс-

пертизи є оцінювання діяльності місцевих органів влади оцінка, ефективності виконання рішень [24]. Органи влади враховують результати експертизи у своїй діяльності.

Одним з елементів становлення культури громадянськості є громадські слухання, консультації з громадськістю, які згідно із положеннями Закону України «Про місцеве самоврядування» є формальними зборами, де представники місцевих органів влади отримують думку громадськості щодо конкретного рішення або заходу місцевої влади [33]. Запорукою успіху громадських слухань є згуртованість громадян у питаннях підготовки тематики та кола питань, які будуть обговорюватись. Предметом слухань можуть бути різноманітні питання, які турбують громаду, зокрема щодо місцевих податків і зборів, тарифів на житлово-комунальні послуги, місцевого бюджету, програма розвитку. Наприклад, у місті Львові та багатьох інших містах України рішення виконавчих комітетів про встановлення комунальних тарифів були скасовані судами через те, що не пройшли встановленого законом громадського обговорення [11].

Окрім цього, громадяни України мають право на загальні збори, які відбуваються за місцем проживання для обговорення чи ухвалення рішення з важливих для територіального утворення питань [20]. Рішення зборів, ухвалені в межах чинного законодавства, зобов'язані виконувати органи територіальної самоорганізації громадян, усіма громадянами, які проживають на відповідній території.

Рівність права доступу до служби в органах місцевого самоврядування в умовах децентралізації може реалізовуватися саме для молоді, яка має значну кількість ідей і пропозицій щодо розвитку громади, і якій без досвіду роботи дуже важко працевлаштуватися. Саме креативність, свіжий погляд на розвиток громади, особливо громади села, може стати першим кроком у політичній кар'єрі молоді. Показовим прикладом задіяння молоді в органах місцевого самоврядування є Молодіжний комітет громади в Байковецькій ОТГ Тернопільської області. Завдяки

активності молодих людей вдалося реалізувати багато успішних проєктів [47].

У багатьох країнах, що реалізували реформу децентралізації, також простежувалася проблема низької активності молоді, проте держави намагалися активізувати молодь, оскільки саме вона є рушійною силою у виборчому процесі. В Україні частка молоді, яка не може визначитися взагалі зі своїми політичними вподобаннями, становить близько 16%, а брати участь у виборах готовий лише кожен третій виборець віком до 25 років [13]. Саме тому в умовах децентралізації варто особливу увагу приділяти проблемам молоді, для того щоб заохочувати її до змін у громадянському суспільстві та в соціально-економічному розвитку громади. Молодь найбільш спроможна реалізувати нові ідеї, а тому її потрібно залучати до цього процесу заздалегідь до виборів. Це дасть змогу оцінити можливості, які їй нададуть за результатами обрання того чи іншого кандидата на виборах. Відповідно, здійснюючи вибір за нових територіальних і адміністративних умов, молодь має приділяти особливу увагу програмам політиків виборах та активно долучатися як до виборчих процесів, так і до процесів розвитку громади.

Залучення громадян до процесів децентралізації є основою успішної реалізації реформи. Власне децентралізація сприяє консолідації нації навколо спільної мети – солідарної відповідальності за майбутнє держави. З огляду на це, дослідники Д. Бітхен та К. Бойл вважають, що децентралізація влади, спрямована передусім на забезпечення «національної єдності, ... органи державної влади, передавши частину своїх повноважень громадянському суспільству, впливають на нього у такий спосіб, аби воно відображало інтереси нації як політичної спільності, завдяки чому владні структури та інститути громадянського суспільства співпрацюють в унісон» [49].

На думку В. Гройсмана, місце децентралізації влади у процесах становлення культури громадянськості можна проаналізувати через відповідні її політико-адміністративні фактори, які

забезпечують активізацію політичної участі громадян (місцева та регіональна влада надають громадянам більше, порівняно із центральною владою, можливостей для участі в політичному житті, що дає змогу формувати більш активних та інформованих громадян), регулюють максимальну «підзвітність» влади, посилення легітимності державної влади, захист демократичних свобод, що стримує наступ центральної влади на права та свободи індивіда [9, с. 27].

Роль громадянського суспільства у процесах проведення реформи децентралізації дуже важлива, адже громадські організації є ініціаторами реформи, чинять тиск на політичні інститути задля її здійснення, відстежують впровадження реформи та інформують громадськість про це. В. Гройсман, аналізуючи взаємозв'язок між процесами децентралізації та роллю у них громадянського суспільства, зазначає, що децентралізація влади примушує політико-адміністративні інститути регіону зважати лише на власні сили, а це водночас акумулює інститути громадянського суспільства, які інтегруються в процесі розвитку держави, оптимізації її функціональної інфраструктури [9, с. 28]. З огляду на це децентралізація влади є нормативно-правовою формою закріплення за «адміністративно-територіальними одиницями права на реалізацію від імені місцевого населення можливості та здатності визначення певного суспільного порядку в питаннях місцевого значення в певних сферах під власну відповідальність» [34]. Призначення громадянського суспільства полягає у примиренні соціуму, поєднанні приватного та загального інтересів, посередництві між особистістю та державною владою.

Стратегічно важливими для самоорганізаційних структур громадянського суспільства є прийняття управлінських рішень, які передбачають передачу на регіональний рівень процедур, що забезпечує більшу автономність регіонального управління. На думку П. Вейтга, «завдяки зменшенню адміністративної дистанції між органами державної влади та органами місцевого самоврядування конкретно громади підвищують свою страте-

гічну роль у розвитку держави та демократизації її інститутів» [4, с. 50]. У результаті цього формується горизонтальна система управління, межі якої коригуються потребами суспільства, а процес розширення відбувається лише за рахунок безумовного скорочення вертикальних ланок. Ця система управління забезпечує максимальну децентралізацію влади, розвиває потребу в реалізації власного потенціалу щодо участі та контролю за діяльністю її інститутів.

Обов'язковою умовою формування культури громадянськості є право громадян брати участь у публічному управлінні громадою, що дає змогу суттєво розширити можливості впливу громадянського суспільства на процес прийняття відповідних управлінських рішень локального рівня. На думку С. Баумгена, «сучасні держави не допускають автономії в її традиційному варіанті, оскільки це може порушити рівноправність регіонів, однак в межах дії закону сьогодні визначається автономія общин, об'єднань, союзів, корпорацій, які забезпечують їх вільний розвиток, необхідний порядок, які благодійно впливають на розвиток сил як окремих членів, так і всієї сукупності їх в єдності або союзі» [50, с. 40].

Основою громадянської участі є на знання і цінування громадянами своїх прав і свобод, визнання суспільних норм і законів, готовність їх дотримуватись, ставати на захист своїх інтересів, вміння вимагати чіткого розмежування сфери повноважень держави та суспільства. Однак з цього приводу Т. Маршал вказав, що «крайня демократія, якою проникнуті держави з децентралізованою формою організації влади, також може мати певні виклики, оскільки основним своїм призначенням держави бачать не створення законів для всіх без винятку, а лише підпорядкування всіх людей єдиному закону» [56, с. 57]. Таким чином, у результаті процесу децентралізації громадянське суспільство отримує можливість протистояти нав'язуванню владної волі згори, і зосереджує увагу на певні форми самоорганізаційної діяльності громадян. Важливу роль відіграє розвиток місцевого са-

моврядкування, яке «створює просторові елементи незалежного громадянського суспільства, яке досить часто існує абсолютно відособлено від держави» [55, с. 37].

Децентралізація влади призводить до певного руйнування органічного зв'язку між державою та громадянським суспільством, оскільки високий рівень громадянської самоорганізації забезпечує індивідуальне залучення громадян у всі сфери суспільного життя. З огляду на це децентралізація відкриває можливості для налагодження поліваріантних зв'язків між громадянами. На думку А. Селігмана, «поліваріантність зв'язків передбачає необхідність вибрати та самовизначатись у суспільстві, утворюються нові форми соціальності, які задають нову модель функціонування систем публічного управління» [57, с. 25]. У такий спосіб децентралізація влади дозволяє розширити права людини як в політичному, так і в соціальному аспекті, створивши відповідний простір для неї, в межах якого реалізується її суспільне життя та формується ширший громадський простір. Децентралізація влади, виконуючи головну роль у розвитку громадянського суспільства, спонукає його до активізації громадської самосвідомості, у рамках якої має сформуватись активістська політична культура.

Електоральна участь громадян це одна із найважливіших складових культури громадянськості, адже вибори є найбільш поширеним, доступним та масовим способом причетності до суспільно-політичного життя, формування влади, засобом впливу на визначення та формування політичного курсу, нагодою висловити прагнення і потреби [22]. Право на вибори громадян закріплене в статті 38 Конституції України, де засвідчено, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Також громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, служби в органах місцевого самоврядування [22]. Електоральна культура індивіда виявляється на декількох рівнях: як члена соціальної спільноти

(класу, соціальної групи), як члена національної спільноти: політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови, ідеологічна орієнтація, ставлення до виборів як інституту, уявлення про прийняття та реалізацію політичних рішень тощо. Таким чином, у суспільствах перехідного типу саме електоральна культура є тим необхідним показником, що дає змогу зрозуміти стан розвитку їхньої політичної культури у певний історичний період.

З точки зору Н. Ю. Ротар, специфіка електоральної моделі політичної участі громадян України багато в чому визначається існуючою можливістю звернення до електоральних форм політичного протесту, яке відбувається у ситуативно-протестній, системно-протестній та активно-протестній формах [36]. Впродовж 30-ти річної історії нашої незалежності українці неодноразово застосовували саме останню форму політичного протесту, щоб виявити своє ставлення до політичних інститутів, незадоволення рівнем виконання політичних обіцянок та найголовніше - захистити свої громадянські та політичні права і свободи.

Динаміка активно-протестної електоральної форми в Україні впродовж усього періоду незалежності свідчить, на думку українських науковців, про її циклічний характер [35, с. 205; 3, с. 335].

З точки зору дослідниці М. Мордовець, перший цикл масової протестної активності пов'язують з кінцем 1980-х років, коли по всій країні відбулася хвиля протестних рухів, мітингів, спричинених перебудовою, кризою легітимності існуючих інститутів влади, яка почала спадати у 1990-х роках. Другий цикл протестної активності простежується з 1991 по 1993 рр., коли на фоні економічної кризи та краху реформ у суспільстві відбулася політизація невдоволення [35, с. 210].

У 1993-1996 рр. масові політичні протести перейшли у латентну стадію, про що свідчить зменшення кількості осіб, що протестують у цей період.

В Україні на початку 2000-х років тривала тенденція розриву між протестним потенціалом та протестною активністю громадян. За даними Центру О. Разумкова (2002 р.), незважаючи на високий рівень підтримки протестних рухів, у них брали участь лише 6,4%, порівняно з 32,6%, які задекларували ймовірність своєї участі в акціях протесту. Лише 10,5% готові були брати участь у неконвенційних акціях протесту. Водночас експерти Центру О. Разумкова звертали увагу на те, що «дистанція між готовністю до участі «на словах» і практичною участю значна. Тому, навіть якби виникли підстави для масових акцій протесту, то у них взяли б участь далеко не всі ті, хто висловив готовність до таких дій» [26]. Як вважає, М. Мордовець, на фоні значного протестного потенціалу в суспільстві, на початку 2000-х років розвивалася тенденція до використання політичними партіями протестних акцій як інструменту боротьби за владу [26]. Протестна активність громадян набула мобілізаційного характеру. У 2000-х роках мобілізація громадян до протестних дій була невід'ємним елементом політичної практики в Україні. Із зростанням конкуренції між владними групами все частіше проводилися протестні акції [21, с. 17]. Свідченням цього стала хвиля протестів, пов'язаних з президентським електоральним циклом 2004 р.: акції «Україна без Кучми», «Повстань Україно», акції протесту «Помаранчева революція». Соціологічне дослідження УЦЕПД в 2001 р. вказувало на низьку протестну активність громадян: 85% працівників запевняли про неготовність брати участь у недозволених формах протестування; 56% – запевняли у відмові брати участь у дозволених акціях протесту, а 54% громадян не були готові навіть підписати петицію [30]. Кульмінаційний етап президентського електорального циклу 1999 – 2004 рр. засвідчив, що високий протестний потенціал населення можуть використати суб'єкти політичного процесу в боротьбі за владу – як опозиція, так і правлячі партії. Отже, третій цикл протестної активності відбувся в 2004 р.

Під час нового – четвертого – президентського електорального циклу в 2010 р. дослідники звернули увагу на спадання го-

товності громадян до участі у протестних акціях «як реакцію на нездійснені надії та підвищений рівень очікувань від нової влади» [3, с. 331]. Дані Центру О. Разумкова зафіксували у 2008 – 2009 рр., що лише 10,4% респондентів впевнені, що братимуть участь у мітингах, 28,1% – готові до такої участі. У несанкціонованих мітингах та демонстраціях були готові брати участь 4,3% та не виключали таку можливість 15% [16]. Експерти не очікували перетворення протестного потенціалу на активні дії громадян за умов відсутності мобілізаційних факторів [2]. З огляду на це дослідники визнали, що в Україні переважає «пасивно-демократичний тип політичної культури» [3, с. 318].

Згідно з даними Центру О. Разумкова громадянська активність українців з 2008 р. до 2013 р. зростала: 26,4 % українців у 2013 р. відповіли, що якщо їхня діяльність принесе користь суспільству, то вони будуть діяти. Такий самий показник у 2008 р. становив 14,8%. У травні 2013 р. самовизначення громадян щодо їх залучення до активної діяльності показало, що вважають себе «залученими» менша кількість громадян ніж у 2008 р. «Так» – відповіли у 2008 р. – 11,6% опитаних, а в 2013 р. – 8% ; тоді як «ні» відповіли в 2008 р. – 76,2%, а в 2013 р. – 85,2% [16].

Дослідник М. Мордовець стверджує, події Євромайдану та Революції гідності в листопаді-лютому 2014 р. активізували навіть пасивних українців, активність яких вилилася у неконвенційні форми (захоплення державних установ, озброєне повстання, автомобільні пікетування та ін.) [26]. Вихід людей на вулиці в листопаді 2013 р. після відмови уряду підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом більшість експертів визначають як цивілізаційний вибір. Продовження громадських протестів і самоорганізація суспільства у відповідь на тиск із боку держави та єднання громадян для захисту України від військової агресії на сході свідчать про надзвичайну важливість цього вибору. Три місяці тисячі людей жили на майдані столиці. Вільний час і творча енергія спрямувались на створення дієвих товариств та цінних проєктів. Майдан обрив громадськими ініціативами, де-

сятки з яких діють і розвиваються досі. Майданівські волонтери створили загальнодержавні волонтерські організації та благодійні фонди. Вільний університет Майдану організував курси безкоштовних відеолекцій у 30 темах. Об'єднання дипломатів «Майдан закордонних справ» стало впливовим дорадчим майданчиком у сфері міжнародних відносин. Багато членів імпровізованих охоронних груп «Самооборони Майдану» зголосилися бути добровольцями, коли після Майдану Росія зазіхнула на українські території. Деякі сотні організовано влились у Збройні сили України. «Канцелярська сотня» впорядковувала документи із резиденції экс-президента. Гурт кінорежисерів Babylon'13 зняв понад півтори сотні короткометражних, а згодом і повноформатних, документальних фільмів. Тепер вони фіксують життя постмайданної країни. В розгар революції витало розуміння історичної ваги подій. Відразу виникли дві ініціативи, які зрозуміли, що треба збирати артефакти для нащадків. Називалися вони «Музей Свободи» та «Музей Майдану». В результаті спільної роботи було створено Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції гідності [17, с. 96].

Революція гідності призвела до значних змін у суспільній свідомості громадян. Зокрема, зростала національна єдність та відповідальність. Так, український соціолог І. Бекешкіна порівняла дані щорічного моніторингу 2013–2015 рр. Інституту соціології Української академії наук та виокремила такі позитивні зміни в колективному портреті українців: у 2013 р. пишалися тим, що є українцями, 47% на противагу 67% у 2015 р; у 2013 р. 16% українців відчували відповідальність за ситуацію в країні на противагу 30% у 2015 році; у 2013 р. відчували себе відповідальними за ситуацію у місці проживання 26%, тоді як у 2015 році – 41%. Лише 14% українців мали оптимістичний погляд та 32% мали надію на краще майбутнє України у 2013 році, тоді як у 2015 році ця кількість зросла відповідно до 23% та 44%. По-друге, зросла громадська активність, зокрема у жовтні 2015 року 41% українців повідомили про зростання готовнос-

ті до пожертвувань впродовж останніх двох років (на противагу 12%, які повідомили про зниження готовності), 33% українців повідомили про підвищення рівня готовності захищати свої права, свободу та гідність (на противагу 8% тих, чия готовність знизилась), 22% повідомили про зростання готовності займатись волонтерською діяльністю у справах місцевої громади (на противагу 12%), 18% повідомили про зростання готовності стати членом організації громадянського суспільства (на противагу 12%). Важливим також є зростання довіри до співгромадян, що зросла від 45% у 2013 році до 52% у 2015 році. Щодо соціальних інститутів, найбільший рівень довіри мають волонтери (59% у 2015 р.), церква (50%), армія (22% у 2013 р. проти 41% у 2015 р.) та громадські організації (18% у 2013 р. та 34% у 2015 р.). «Волонтерів» додали до переліку соціальних інститутів лише у 2015 р. з огляду на масштабну участь людей у допомозі армії через волонтерів. За станом на вересень 2014 р., 30% населення України допомагало армії через волонтерів. Проте патріотизм та громадська активність не трансформувались у політичну активність – явка виборців була дещо нижчою на всіх виборах, що відбулись у 2014–2015 рр. (президентських, парламентських та місцевих), ніж у 2010–2012 рр. Згідно із даними Центральної виборчої комісії, явка виборців становила 66,7% у першому турі президентських виборів у 2010 р. на противагу 60,2% у 2014 р.; у парламентських виборах 2012 р. явка дорівнювала 57,9% на відміну від 52,4% у 2014 році, а на місцевих виборах – 48,7% у 2010 на противагу 46,5% у 2015 році [5]. Отож, незважаючи на економічну кризу та війну громадяни України продемонстрували високий рівень патріотизму, оптимізму, громадянської активності та довіри один до одного. Ці риси стали основою для формування нової культури громадянськості в українського суспільства після Революції гідності, що проявилась в успіхах реформи децентралізації.

Новий період у новітній історії України розпочався після президентських і парламентських виборів 2019 р., які засвідчи-

ли прагнення громадян у демократичний спосіб змінити владу шляхом обрання несистемних політиків. Проте дані опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології з 1 по 12 грудня 2019 р., показують, що в державі все ще наявний високий протестний потенціал, зокрема щодо готовності брати участь в акціях протесту заявили 48% дорослих жителів України. Рівень зріс порівняно з 2018 роком (44%). Порівняно із попередніми роками рівень готовності до участі в акціях соціального протесту спочатку зріс із 43% у грудні 2014 року до 49% у грудні 2016 року, а потім знизився до 40% у грудні 2017 року, і в останні 2 роки зростає (44% у 2018 та 48% у 2019 р.). Це зростання пов'язано переважно з підвищенням готовності взяти участь у виборах. Рівень готовності населення взяти участь у санкціонованих мітингах і демонстраціях практично не змінився і становить 11%, а в несанкціонованих мітингах і демонстраціях навіть дещо зменшився (з 4% до 2%). Найбільша кількість людей, як і раніше, готові вдатися до таких форм соціального протесту, як участь у виборчій компанії (34%), збір підписів під колективними відозвами (16%), санкціоновані мітинги та демонстрації (11%). Найнижчий рівень готовності до участі в акціях протесту спостерігається у Західному регіоні (61% не готові до протестів), найвищий – у Східному (39% не готові до протестів). У Центральному та Південному регіонах ситуація практично не відрізняється (не готові до протестів 46% та 45% відповідно). Щодо регіональних відмінностей за окремими видами акцій протесту, найменше тих, хто готовий брати участь у виборчій компанії у Західному та Центральному регіонах (20% та 34% відповідно), найбільше у Східному регіоні (49%), у Центральному – 41%. В іншому значущих розбіжностей за регіональним розподілом немає. Дані опитувань показують, що протестна форма політичної участі громадян переважає над дискурсною і ці тенденції будуть зберігатися до того часу, поки влада не почне реагувати на актуальні виклики сьогодення [38].

Неспроможність влади вирішити соціально-значимі проблеми (згідно з даними всеукраїнського опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 8 до 15 жовтня 2020 року), а саме: війну на Донбасі (63% респондентів зараховують цю проблему до топ-3), корупцію (53%) та безробіття (43%), високі комунальні тарифи (29%) та запобігання економічній кризі / розвиток економіки (28%), розповсюдження коронавірусу (11%) зумовлює те, більшість респондентів – 69,5% – вважають, що справи в Україні розвиваються у неправильному напрямку, і лише 21% вважають, що в правильному. Ці показники характерні для всіх регіонів України [39].

Таким чином, провівши дослідження процесу формування, основних чинників та складових культури громадянськості в незалежній Україні можна підсумувати:

- **формування культури громадянськості** як учасницької культури відбувається в процесі реалізації особою і суспільством різних форм політичної участі. Насамперед, культура громадянськості розвивається в Україні паралельно із формуванням громадянського суспільства, її продукують соціальні суб'єкти – громадяни, їхні групи, об'єднання та організації, по-друге, громадянськість людини реалізується через її активну участь у діяльності громади, яка виступає базовим елементом суспільства, адже децентралізація влади спонукає до активізації громадської самосвідомості, у рамках якої формується активістська політична культура. По-третє, процес становлення культури громадянськості пов'язаний із розвитком електоральної участі громадян, яка виявляється циклічно як у вигляді неконвенційних активно-протестних форм, так і громадських ініціатив, волонтерських організацій та благодійних фондів, які виникли під час Революції гідності й активно функціонують;

- **чинниками культури громадянськості** є потреба подолання патерналістських настроїв у суспільстві шляхом підвищення рівня політичної освіти та компетентності громадян, зростання їхньої потенційної політичної активності, формування

готовності брати участь у політичних процесах, обстоюючи суспільні інтереси та свої права й свободи. Це підвищить людську гідність та значимість людини як повноцінного відповідального громадянина за стан справ у своїй державі та громаді;

● **складовими культури громадянськості** є сукупність духовних, моральних якостей, ціннісних орієнтацій та світоглядно-психологічних характеристик особистості, а саме: громадянська освіченість, компетентність, активність, зрілість, досвід громадської діяльності та **специфічні форми громадянсько-політичної активності**, що стали дієвими завдяки здійсненню реформи децентралізації в Україні, а саме: звернення громадян, загальні збори, громадська експертиза, громадські слухання, консультації з громадськістю, електоральна участь громадян, об'єднання громадян у неурядові організації, що виховує у своїх членів почуття співробітництва, солідарності та громадянського патріотизму.

Отже, учасницька демократія відіграє головну роль у процесі становлення культури громадянськості українського суспільства через активізацію електоральної та діалогової форм політичної участі громадян. Подальший розвиток активістської політичної культури залежить від продовження реалізації реформи децентралізації, подолання патерналістських форм суспільної свідомості шляхом підвищення рівня політичної освіченості та активності громадян, становлення ефективних інститутів громадянського суспільства.

Література

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / пер. с англ. Е. Генделя. Москва : Мысль, 2014. 500 с.

2. Биченко А. Протестні настрої, викликані кризою, частково вгамувалися завдяки виборам [Електронний ресурс]. URL : http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1917.

3. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.

4. Вейт П. Общественное самоуправление: принципы и практики в развитии государства / пер с англ. Москва : [б. и.], 2014. 417 с.

5. Волосевич І. Підсумки Революції Гідності : як змінилась країна і народ. URL : <https://voxukraine.org/uk/pre-and-post-war-ukraine-ua/>.

6. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії. Львів : Астролябія, 2006. 416 с.

7. Гілбрет Холдар Дж. Громадські слухання URL : <http://legal-collegium.com.ua/elektroniknugu/gromadski>.

8. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України. *Політ. менеджмент*. 2007. № 3 (24). С. 4–12.

9. Гройсман В. Процеси централізації та децентралізації в сучасному державному управлінні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 2. С. 26–37. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/dums_2015_2_5.pdf.

10. Громадська активність громадян України. URL : https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini?fbclid=IwAR0Sr6hu9_wEUyBDbs32cOOEnOiRRfy1CxSvI0Bmr76AAh9ve8rpjAKIE-iU.

11. Громадські слухання як засіб вирішення проблем територіальних громад : практичний посібник / М. Д. Городок., А. В. Карташов, О. О. Радченко, В. Ю. Стасюк ; за заг. ред. М. Д. Городка. Київ, 2015. 108 с. URL : <http://cisc.org.ua/wp-content/uploads/2015/10/books/GromSluhannya.pdf>.

12. Гурик М. І., Шумка М. Л. Трансформація специфічних ознак патерналізму в умовах децентралізації в Україні. *Науковий журнал «Політичне життя» PoliticalLife*. 2018. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2018_1_6.

13. Гурик М. І., Шумка М. Л. Становлення культури громадянськості як передумова успішної децентралізації. *Молодий вчений*. 2019. № 6 (2). С. 285–290. URL: <http://molodyvchenu.in.ua/ua/archive/70/>

14. Эрмэ Г. Культура и демократия / пер. с фр. Прогресс : Изд-во ЮНЕСКО, 1994. 190 с.

15. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е. та ін.] Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». Київ : ТОВ «Софія». 2012. 128 с.

16. Дослідження соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Чи готові Ви особисто взяти участь у таких акціях протесту для захисту своїх прав та інтересів? (динаміка, 2008–2009). URL : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=435.

17. Євромайдан: хроніка відчуттів [колекція есе Тараса Прохаська, Івана Ципердюка, Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Юрія Винничука]. Брустурів : Дискурсус, 2014. 156 с.

18. Жеребятнікова І. В. Громадянська культура як аксіологічна складова розвитку динамічної політичної системи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 2016. № 2 (29). С. 270–273.

19. Про адміністративні послуги : Закон України. *Відомості Верховної Ради*, 2013. № 32. ст. 409). URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>.

20. Збори громадян. URL : http://cppk.cg.gov.ua/distants/courses/pu01/htm/p03_help/h291.html.

21. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі. *Віче*. 2009. № 8. С. 17–20.

22. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

23. Короткий оксфордський політичний словник : пер. з англ. / [ред.-упоряд. : І. Маклін, А. Макмілан]. 2-ге вид. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.

24. Лациба М., Хмаа О., Орловський О. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком : посібник. УНЦПД. Київ, 2010. 96 с.

25. Місцеві ініціативи. URL : <http://www.govforc.com/index.php?id=222>.

26. Мордовець М. В. Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий [та ін.]. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1829/Mordovets%20Gromadyanska%20aktivnyst.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

27. Основи демократії : навч. посіб. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін. ; за ред. А. Колодій. Вид. 2-ге, стереотипне. Київ : Ай Бі, 2004. 668 с.

28. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. 736 с.

29. Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні : Постанова Верховної Ради України від 17 грудня 1993 р. N 3748-XII. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T374800.html. Правовий портал України «Лігакон».

30. Проблеми та перспективи профспілкового руху в Україні. Центр дослідження С. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2008 № 1. URL : http://razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD20_ukr.pdf.

31. Про звернення громадян : Закон України від 26.10.2014, № 31.393/96-ВР. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>.

32. Про добровільне об'єднання громад : проєкт Закону України від 05.02.2015. URL : <http://www.golos.com.ua/article/98143> Офіційний сайт газети «Голос України»

33. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.

34. П'ять необхідних кроків для проведення реформи. URL : <http://decentralization.gov.ua/fivesteps/item?id=2> /децентралізація влади.

35. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія Чернівці : Рута, 2007. 472 с.

36. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України в умовах е- демократизації. *Політичний менеджмент*, №2, 2006 URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rotar_politychna.pdf.

37. Рудакевич О. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 352 с.

38. Соціологічне дослідження: «ГОТОВНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ДО УЧАСТІ В АКЦІЯХ СОЦІАЛЬНОГО ПРОТЕСТУ (грудень 2019 року)» *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС)*. URL : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=911&page=9>.

39. Соціологічне дослідження: «ОЦІНКА СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ І СПРИЙНЯТТЯ ПАРТІЙ ТА ПОЛІТИКІВ: ЖОВТЕНЬ 2020 РОКУ» *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС)*. URL : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=973&page=2>.

40. Соціологічне дослідження «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності? (динаміка, 2008 2013)». URL : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=369.

41. Соціологічне опитування «Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність». Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL : <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplynula-na-gromadsku-aktivnist>.

42. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002 - 2006 роки: Звіт за даними дослідження / Підготовлено Творчим центром Каунтерпарт Л. Паливода, О. Кікоть. Київ : Макрос, 2006. 160 с.

43. Степаненко І. Концептуальна невизначеність громадянського суспільства в Україні: можливості подолання / Розвиток демократії в Україні: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2000 р.) Київ : Центр освітніх ініціатив, 2001. С. 581–597.

44. Стручкова-Гуменна Л. Б. Особливості формування громадянської культури в західному регіоні України. URL : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Struchkova.pdf.

45. Створення центрів надання адміністративних послуг в ОТГ Збірник методичних матеріалів Програми ЄС «U-LEAD Компонент 2: (початкова фаза)» (робоча версія Збірника від 22.05.2017). Київ, 2017. URL : https://tsnap.ulead.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Stvorenniya_CNAP_v_OTG_versiya_19.06.2017.pdf.

46. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

47. Офіційний сайт Байковецької ОТГ. URL : <https://bsr1653.gov.ua>.

48. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность. URL : <http://www.hrighs.ru/text/b7/Chapter5.htm>.

49. Beetham D. Introducing Democracy: 80 Questions and Answers. K. Boyle. Cambridge : UNESCO and Polity Press, 2015. 116 p.

50. Баумген С. Гражданское общество и демократизации государства / пер. с англ. Москва, 2010. С. 124.

51. Dalton. R. Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany and France. Chatham; N.-J. : Chatham House, 2008. 412 p.

52. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / S.P. Huntington. Norman : University of Oklahoma Press, 1993. 384 p.

53. King D. Rethinking Local Democracy. King D., Stoker G. (eds.). London : Macmillan, 1996.

54. Marchenko, A. (2016). Civic activities in Eastern Europe: links with democratic political culture. *East European Politics*. 32 (1). P.12–27.

55. Martlew C. Local Democracy in Practice. Aldershot : Avebury, 2012.

56. Marshall T. Class, Citizenship and Social Development. Westport : Witherby & Co. Ltd., 2012.

57. Seligman A. The Idea of Civil Society. New-York : The Free Press, 1992.

58. Toffler Alvin. The Third Wave. New-York Toronto, 1980.

3.2. Вплив децентралізації на розвиток демократичних засад суспільного життя

З прийняттям Конституції було проголошено демократичність державного устрою України. Це дало початок демократичному транзиту та набуття Україною статусу демократії перехідного типу.

Суттєвим резервом подальшої демократизації українського суспільства є розвиток місцевого самоврядування, яке неможливе без передачі нових владних повноважень територіальним громадам. З огляду на це актуальною є тема децентралізації, якою захопилася громадськість та український політикум після Революції гідності.

Протягом 2014–2015 рр. Верховна Рада та Кабінет Міністрів України прийняли законодавчі та розпорядчі документи, в яких було описано нові механізми взаємодії громадян та місцевого самоврядування. Таким чином з'явилися нові інститути демократії, завдяки яким громадяни отримали змогу брати участь в управлінні державою не лише під час виборів чи завдяки референдумам, а й на постійній основі в межах місцевого самоврядування.

Сьогодні особливо актуальним є осмислення результатів першого етапу децентралізації, в рамках якого відбулося об'єднання територіальних громад та проведення місцевих виборів восени 2020 р. на основі нового виборчого законодавства.

Метою дослідження є визначення кількісних та якісних змін у демократичності українського суспільства, що викликані реформою децентралізації.

Процес децентралізації розпочався в 2014 р. Було прийнято Концепцію реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади у Україні, законів України «Про співробітництво територіальних громад», «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та змін до Бюджетного і Податкового кодексів щодо фінансової децентралізації. Це надало засоби для формування дієвих та спроможних інститутів місцевого самоврядування на базовому рівні – об'єднаних територіальних громад (ОТГ) відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування. Завдяки цьому місцеве самоврядування як найбільш наближений до громадян інститут влади став ефективним інструментом участі та впливу на прийняття рішень. Добровільно об'єднані територіальні громади відкрили можливість органам місцевого самоврядування отримати повноваження та ресурси, які раніше мали міста обласного значення.

Інтереси громадян, що проживають в ОТГ, тепер представляє обраний голова, депутатський корпус та виконавчі органи ради громади. Вони мають забезпечувати реалізацію наданих законом повноважень в інтересах ОТГ. У населених пунктах, що увійшли до складу об'єднаної громади, право жителів на місцеве

самоврядування та надання послуг громадянам забезпечують обрані ними старости.

Відповідно до Закону України формування об'єднаних територіальних громад відбувалося з урахуванням думки мешканців громад.

На демократизацію суспільного життя позитивно вплинув фінансовий аспект децентралізації. Для ефективного функціонування громади мають бути забезпечені відповідними ресурсами для фінансування місцевих ініціатив. У зв'язку з цим до Податкового та Бюджетного кодексів 1 січня 2015 р. були внесені зміни. Місцеве самоврядування отримало більше фінансів для підвищення економічної спроможності громад.

ОТГ отримали можливість розпоряджатись ресурсами, які мають міста обласного значення. Наприклад, до місцевих бюджетів ОТГ зараховується до 60% податку на доходи фізичних осіб на реалізацію власних повноважень. Окрім того, на місцях повністю залишаються надходження від податків: єдиного, на прибуток підприємств і фінансових установ комунальної власності та податку на майно.

Також ОТГ мають прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом (до реформи прямі відносини мали лише обласні та районні бюджети, бюджети міст обласного значення), щоб реалізовувати делеговані їм державою повноваження. Для цього надаються фінансові трансферти (дотації, освітня та медична субвенції, субвенція на розвиток інфраструктури громад тощо). Законодавчі зміни надали право органам місцевого самоврядування затверджувати місцеві бюджети незалежно від дати ухвалення закону про Державний бюджет.

Об'єднані територіальні громади, крім зростання власних фінансових можливостей, отримали й інші інструменти забезпечення економічного розвитку, зокрема: можливість здійснювати зовнішні запозичення, самостійно обирати установи з обслуговування коштів місцевих бюджетів щодо розвитку та власних надходжень бюджетних установ. Було децентралізовано повно-

важення у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства. Органи місцевого самоврядування отримали право самостійно визначати забудовну політику.

Реформа децентралізації також торкнулась повноважень і регулювання земельних відносин громади. Так, ОТГ дістануть право розпоряджатися землями за межами населених пунктів. Верховна Рада України прийняла закони, які надають можливість децентралізувати частину повноважень центральних органів виконавчої влади щодо надання базових адміністративних послуг, таких як реєстрація нерухомості, бізнесу, місця проживання особи. Відтепер ці питання перебувають у віданні громад.

Напрацьовані закони чітко розмежовують повноваження у сфері освіти, охорони здоров'я, дозвілля, соціально-економічного розвитку, інфраструктури між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на кожному з територіальних рівнів адміністративно-територіального устрою держави [7].

Таким чином мешканці громад отримали інструменти та ресурси для ефективної та активної участі в політичному житті на локальному рівні. В першу чергу цьому посприяла бюджетна децентралізація. До органів місцевого самоврядування почали ставитись вищі вимоги, адже відтепер мешканці громад мають розуміння потенціалу покращення власної громад. Через це політична відповідальність депутатів місцевих рад вимушена бути вищою в зв'язку з відсутністю фактору обмеженості у впливі на прийняття рішень через директиви органів державної влади вищого рівня. Разом з цим мешканці громад, усвідомлюючи вплив, який можуть чинити на життя громади будучи обраними, стали більш вмотивованими брати участь у прийнятті рішень органами місцевого самоврядування. Управлінські можливості ОТГ заохочують до активної участі в політичному житті громади та надають повноцінний майданчик для старту політичної кар'єри.

Позитивні наслідки децентралізації виражаються кількісними та якісними показниками. За 2015–2020 рр. було утворено

983 ОТГ, у які добровільно ввійшли 4492 громади. З них у 936 ОТГ призначено перші місцеві вибори. Станом на вересень 2020 р. загальна кількість старост в ОТГ становить 3027. Серед них обраними старостами є 800 осіб [6, с. 9]. Між 1380 територіальними громадами було укладено 620 договорів про міжмуніципальне співробітництво [6, с. 10]. Площа утворених ОТГ становить 41% від загальної площі України [6, с. 5]. В ОТГ та містах обласного значення проживає понад 70% населення України [7].

Завдяки запровадженню міжмуніципального співробітництва громади отримали можливість консолідувати зусилля та реалізовувати спільні проекти. Зокрема, 1380 територіальних громад уклали 620 договорів про співробітництво. Найбільш активними були громади Полтавської, Вінницької, Сумської та Житомирської областей. За рахунок державних субвенцій в ОТГ було реалізовано близько 7000 проектів розвитку інфраструктури. Власні доходи місцевих бюджетів з 2014 по 2020 рр. збільшилися на 200 млрд грн (з 68,6 млрд грн до 267 млрд грн). Рівень надходження власних доходів місцевих бюджетів ОТГ зріс з 14,9 млн грн в 2019 р. до 28,5 млн грн в 2020 р. [6, с. 13]. На території дієвих ОТГ діє 209 центрів надання адміністративних послуг [6, с. 25].

Відповідно до децентралізації освіти станом на 2020 р. було створено 950 шкіл, серед яких 457 – в ОТГ. Було сформовано 1435 філій опорних шкіл, з яких 665 – в ОТГ. 210 627 учнів з ОТГ навчаються в опорних школах та філіях. В опорних школах та їхніх філіях на територіях ОТГ сформовано 1072 класи з інклюзивним навчанням. 800 автобусів здійснює транспортування учнів до місць навчання в ОТГ [6, с. 21].

У фінансової децентралізації є й інший позитивний наслідок. Наявність власних фінансових ресурсів потребувала використання його для реалізації проектів, які мали вирішувати найбільш нагальні потреби громади. Задля ефективного вибору кращих проектів та сприяння участі в ньому максимального числа мешканців громад з'явився такий захід, як конкурс проектів

«Громадський бюджет». Такий формат прийняття рішень зміг ефективно інтегруватись в електронному форматі. Завдяки цьому 19 грудня 2018 р. за підтримки Швейцарії в Україні розпочала роботу платформа електронної демократії E-DEM, яка об'єднала в собі функції попередніх подібних платформ та зробила доступною участь у поданні та прийнятті ініціатив, петицій і проєктів громадам всієї України. Так, за весь час роботи платформи E-DEM на конкурс «Громадський бюджет» було подано близько 5500 проєктів, та профінансовано проєктів на 489 млн грн. Сервіс E-DEM «Відкрите місто» надає змогу мешканцям громади в режимі реального часу відмічати на карті громади локації та опис проблеми, яку потрібно вирішити на виділеній ділянці. Кожну проблему користувачі мають можливість обговорити та ухвалити рішення щодо неї. Ще один сервіс E-DEM «Електронні петиції» став інструментом, який спростив процес звернення громадян до органів місцевого самоврядування. Збір підписів відбувається дистанційно та в будь-який зручний для громадян час. Такий засіб позитивно впливає на рівень демократизації суспільства та створює підґрунтя для подальшого залучення громадян до активної участі в житті своєї громади.

Щодо контролю за прозорістю фінансування проєктів, які перемогли під час конкурсного відбору, чи проєктів, ініційованих органами місцевого самоврядування, то тут реалізації громадських проєктів сприяють такі сервіси, як Prozzoro, Youcontrol та Ring, у яких зібрана та знаходиться у вільному доступі інформація про всі публічні закупівлі, їхніх учасників, керівників, підписантів. Це надає змогу громаді контролювати витрати очільниками ОТГ та зменшує простір для появи корупційних схем [1].

Щодо якісних показників ефективності діяльності ОТГ, то це виражається у кількості втілених ініціатив та наглядних прикладів активної участі мешканців громади в громадських слуханнях та прийнятті рішень.

Одним із недавніх прикладів як ефективної діяльності органів самоврядування ОТГ, так і сформованого ОТГ сприятливого

для громадського активізму середовища є Зборівська громада. у процесі реформи децентралізації, об'єднавши в 2017 р. 17 сільських рад, при Зборівській ОТГ почала працювати громадська організація «Зборів UP». У цій організації сформувався молодіжний корпус, який після поступового розширення власної діяльності оформився в Молодіжний Конгрес Зборівської міської ради. Цей конгрес є консультативно-дорадчим органом, у склад якого входять 42 учасники, серед яких 12 сенаторів, представники закладів і сіл ОТГ. Під час Молодіжного форуму «ДОБРЕ ДІЙ» «Зборів UP» отримала завдання провести Молодіжний форум у громаді, метою якого має стати обрання пріоритетного проєкту для реалізації спільно із Програмою DOBRE.

Навесні 2019 р., за результатами набраних голосів було обрано ідею для майбутнього проєкту – створення медіа-центру Зборівської ОТГ, оскільки це напрям має попит у громаді. Молодь міста і громади давно просуває Ютуб, шкільні ЗМІ та медіаграмотність. Ініціативу Молодіжного Конгресу підтримало керівництво Зборівської міської ради, оскільки воно теж відчувало необхідність у наявності медіа-центру, який був би ефективним майданчиком для інформування цільових аудиторій.

Також представники медіа-центру брали участь у навчанні для прес-служб у Києві за підтримки Українського кризового медіа-центру. У результаті цього було розроблено комунікаційну стратегію Зборівської ОТГ.

Медіацентр став центром взаємодії громади. У будні дні він виконує роль прес-служби Зборівської міської ради, яка висвітлює усі події на офіційному сайті громади та на Фейсбук-сторінці [9].

Прикладом позитивного впливу децентралізації на міжгромадському рівні є громадська організація з Шумської ОТГ «ІнСорс». Ця організація сформувалась у 2015 р. Першим проєктом організації була популяризація сільськогосподарської кооперації. Пізніше громадська організація сфокусувалась на діяльності з підтримки громадських ініціатив. «ІнСорс» організувала створення

спільної громадської майстерні із Сатанівською ОТГ задля підвищення рівня знань про механізми участі та прийняття рішень у житті ОТГ серед молоді [8].

Ще одним прикладом є ГО «Інформаційно-аналітичний центр Логос». Метою цієї ГО було сприяння об'єднанню територіальних громад у 5 найбільш проблемних громадах у чотирьох областях України. Ці громади мали такі проблеми: віддаленість від обласних центрів, великих міст, відсутність активного громадського середовища, брак молодіжної громадської та волонтерської активності.

«Логос» пріоритетним напрямком своєї роботи обрала співпрацю з молоддю та управліннями освіти. Ці два напрямки в перспективі повинні сприяти більш ефективному впровадженню реформи децентралізації. Своєю навчально-практичною діяльністю ГО охопила близько 5000 осіб серед педагогів, голів сільських рад, учнів 8-11 класів та студентів. У кожній громаді були охоплені всі середні школи. На заняттях «Логос» навчала створювати ефективні ОТГ та пояснювала механізми участі в житті громади. У результаті проведених заходів 3 з 5 громад підтримали реформу і зараз знаходяться в процесі об'єднання.

Молодь, яку вперше залучили до громадської діяльності на «уроках децентралізації» у навчальних закладах, після закінчення проєкту займається суспільно корисною діяльністю. Окремі учасники проєкту очолили створені ними громадські організації [5].

Наведені приклади реалізованих ініціатив свідчать про те, що ОТГ формують сприятливий простір для розгортання громадської активності своїх мешканців, у т. ч. серед молоді.

Окрім наявності фінансово-адміністративних повноважень, які дають змогу в межах ОТГ ефективно впливати на рівень якості життя, та платформ електронної демократії, на зростання рівня демократизації українського суспільства також впливає й такий результат реформи децентралізації, як фінансування міжнародними організаціями.

Серед найбільш активних спонсорів розвитку місцевого самоврядування є грантові програми Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Згідно з програмою «Децентралізація – шлях до кращих результатів та ефективності» – ДОБРЕ (Decentralization Offering Better Results and Efficiency – DOBRE) передбачено надання 50 млн доларів на реалізацію цього проєкту протягом 2016–2021 рр.

Усі партнери DOBRE підтримуватимуть кожен ОТГ в процесі стратегічного планування за ініціативи громад, результатом котрого стане створення та фінансування проєктів місцевого економічного розвитку, державно-приватних партнерств, покращення надання послуг, краще управління державними фінансами. Проєкти та ініціативи за підтримки DOBRE потребуватимуть адекватного місцевого внеску поряд з коштами, що надаватимуться проєктом DOBRE. Через мережу організацій підтримки місцевого самоврядування та регіональних організацій громадянського суспільства в кожній партнерській сфері DOBRE сприятиме новому співробітництву та мобілізації ресурсів для проєктів місцевого самоврядування.

DOBRE підтримуватиме об'єднані територіальні громади в семи областях України – Дніпропетровській, Івано-Франківській, Харківській, Херсонській, Кіровоградській, Миколаївській і Тернопільській.

Проєкт «Розробка курсу на зміцнення місцевого самоврядування в Україні (ПУЛЬС)» передбачає виділення бюджету в розмірі 8 200 000 дол. США в рамках Угоди між Урядом України та Урядом США про гуманітарне та техніко-економічне співробітництво від 07.05.1992 р. та Угоди про виконання завдання в сфері розвитку між Урядом України та Урядом США для сприяння більш прозорим та підзвітним процесам врядування за ширшої участі громадян від 17.08.2014 р. Виконавцем є Всеукраїнська асоціація органів місцевого самоврядування «Асоціація міст України» та її регіональні відділення.

Проект має на меті підтримувати сприятливе середовище для впровадження реформи децентралізації, зміцнювати місцеве самоврядування, поглиблювати демократичні процеси розвитку територіальних громад та стабільність держави.

Проект впроваджується в 3 компонентах:

- формування правового поля децентралізації (створення законодавчої бази експертами та посадовими особами органів місцевого самоврядування, об'єднаними за галузевим принципом);

- більшення ресурсів місцевого самоврядування (нарошування податкової бази місцевого самоврядування, підвищення ефективності оподаткування на власність, легалізацію доходів, зміцнення фінансової самостійності бюджетних установ, створення умов для доступу до додаткових фінансових ресурсів для розвитку інфраструктури – кредитних та грантових коштів, реформування фінансування таких делегованих повноважень, як освіта, охорона здоров'я, культура, соціальний захист);

- зміцнення спроможності учасників реформи (робота з цільовими аудиторіями реформи, запровадження інформаційних каналів, поширення успіхів децентралізації та кращі практики місцевого самоврядування).

У 24 областях працюють Офіси реформ регіональних відділень Асоціації міст України, які складаються з консультантів з юридичних питань, бюджетних питань та з комунікації [4].

З метою соціологічного моніторингу ставлення населення громад до реформи децентралізації центром «Соціальні індикатори» з 2017 р. проводяться опитування жителів ОТГ. Опитування проводились у три хвили. Перша хвиля пройшла у 2015–2016 рр., друга – в 2018 р. Третя хвиля опитувань відбулась у 2020 р. [3]. Усі три хвили реалізовувалися за однаковою методологією.

Згідно з результатами третьої хвили опитувань, інтерес до політики та структура джерел інформації 46% жителів ОТГ цікавляться політикою. Водночас 53% населення об'єднаних гро-

мад не цікавляться політикою. Причиною переваги кількості населення, що не цікавиться політикою, є недовіра до політиків, переконаність у неспроможності чинити вплив на політиків та недовіра до влади загалом. Що стосується політичних питань, то 38% респондентів найбільше довіряють родичам та близьким знайомим. Усім іншим інституціям або авторитетним особам у питаннях політики довіряє не більше 13% населення. 34% респондентів не довіряє нікому взагалі. Для 68% опитаних мешканців ОТГ основним джерелом інформації про політичні події є телебачення. Ще 36% отримують інформацію з новинних Інтернет-сайтів, а 32% – із соціальних мереж.

Щодо поінформованості і ставлення мешканців громад до реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади 58,5% населення вважає реформу місцевого самоврядування та децентралізацію потрібною (з них 28% вважають її безумовно потрібною; вважають її непотрібною – 21%). Трохи більше половини жителів ОТГ (56%) допускають зміну думки щодо реформ у разі додаткових роз'яснень (не допускають – 25%). Такий рівень підтримки обумовлений обізнаністю мешканців ОТГ про неї. 77% добре обізнаних про реформу мешканців громад підтримують реформу. Дещо менший відсоток (60%) жителів громад, які поверхнево обізнані щодо реформи, підтримують її. Лише 34% населення громад, яке нічого не чуло про реформу, виражає підтримку. Загальну обізнаність про реформу децентралізації має 76,5% жителів. З них 26,5% вважає, що добре обізнані з цим питанням, 44% жителів, які проінформовані про реформу, вважають, що реформа відбувається повільно, або занадто повільно. Вважає темпи реформи нормальними 29,5% жителів громад. Лише 10% притримується думки, що реформа відбувається швидко. Серед жителів ОТГ, створених у 2015–2016 рр., знизився рівень обізнаності про реформу – 78% за раз проти 88% раніше.

Щодо оцінювання змін у своїх громадах і очікувань від реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади, то 31% жителів об'єднаних громад помітили позитивні зміни у сво-

їх населених пунктах. Ще 25% змін ще не помітили, але чули про них. Тобто загалом 56% жителів ОТГ або відчували покращення, або очікують на них. Серед мешканців створених у 2015–2016 рр. ОТГ, існує тенденція до зниження частки тих, хто бачить позитивні зміни. Також зростає частка тих, хто стверджує, що змін не було і вони не плануються, а також, що стало навіть гірше. Серед мешканців населених пунктів, що не стали центрами громади, 60% або вже бачать позитивні зміни, або знають про відповідні плани, в тому числі 27% уже бачать позитивні зміни (серед населення центрів громад відповідні показники – 53% і 34,5%). Загалом 38% жителів ОТГ очікують, що децентралізація сприятиме покращенню становищу в Україні. 37,5% вважає, що нічого не зміниться, і лише 9,5% вважає, що ситуація погіршиться.

Населення ОТГ має суперечливі думки щодо можливих наслідків надання органам місцевого самоврядування додаткових повноважень. 32% очікують прискорення розвитку громади, 16% – на прискорення розвитку країни, 6–7,5% – на зниження корупції в країні і громаді. З іншого боку, 20% вважають, що реформа сприятиме зростанню корупції в громаді, 19% – до формування непідконтрольної місцевої влади, 12% – до зростання корупції в країні. Загалом один з позитивних наслідків очікують 45%, а один з негативних – 36,5% населення. Загалом 44% жителів ОТГ бачать покращення від реформи децентралізації у сфері ремонту та утримання доріг, 35% – у сфері благоустрою. Також позитивний баланс оцінок простежується в питанні вивезення сміття. Щодо цього 32% населення громад бачить покращення. 17–20% бачить покращення в сфері спорту, культури, дошкільної освіти, надання адміністративних послуг, середньої освіти. 27,5% жителів громад стверджує, що за 2020 р. якість надання послуг покращилася. При цьому, серед жителів громад, які об'єдналися в 2015 р. таких – 37% (проти 24–27% серед жителів ОТГ, створених у 2016–2018 рр.). Кожен третій мешканець ОТГ (32%) вважає, що з моменту входження до об'єднаної громади, якість послуг покращилася. Лише

12% респондентів стверджує, що якість надання послуг погіршилась.

Серед респондентів 38% позитивно оцінюють роботу голови (негативно – 23%), 30% – виконавчого органу (негативно – 20%), 32% – ради (негативно – 19%). 55,5% мешканців ОТГ знають про хід об'єднання громад (серед жителів України загалом – 52%). Серед жителів ОТГ, створених у 2015–2016 рр., показник знання знизився з 75% до 55%. Загалом 38% жителів ОТГ підтримують процес об'єднання територіальних громад. Проти виступають 26%. Причому, якщо серед жителів ОТГ, створених у 2015 р., 50% підтримують створення ОТГ, то у випадку ОТГ, створених у 2016–2018 рр. – 37–41%. Серед населення країни загалом 38% підтримують створення ОТГ, 22,5% не підтримують. Серед жителів ОТГ, створених у 2015 р., рівень підтримки створення ОТГ не змінився порівняно з попереднім опитуванням. Натомість, серед жителів ОТГ, створених у 2016 р., простежується зниження підтримки з 55% до 37%. Причому, зростання не підтримки фіксується на рівні з 22% до 28,5%. Помітно більше зростання простежується у випадку невизначеності ставлення – з 22% до 35%. Кожен третій житель ОТГ (36,5%) вважає, що об'єднання громад сприятиме збереженню місцевої ідентичності; що не сприятиме вважають 10% (ще 41% дотримуються думки, що це ніяк не вплине). 80% респондентів стверджують, що в їхніх громадах здійснюються заходи, спільні для мешканців усіх населених пунктів. Найбільше респондентів говорять про дні громади (67,5%). Абсолютна більшість респондентів (81,5%) вважають, що старост мають обирати самі мешканці. Серед жителів населених пунктів, що не є центрами громади, 88% вважають, що староста має обиратися мешканцями. 44% жителів населених пунктів, що не стали центрами ОТГ, стверджують, що староста представляє інтереси села перед органами місцевого самоврядування. Ще 32% говорять про забезпечення старостою доступу до адміністративних послуг, а 20% – про вирішення побутових конфліктів.

Серед пріоритетів під час участі у місцевих виборах 25 жовтня 2020 р. 43% респондентів говорять про покращення охорони здоров'я. Також до головних пріоритетів належить створення умов для зайнятості та самозайнятості (32%), ремонт доріг (26%), допомога малозабезпеченим (25%). Крім цього, помітна частка респондентів говорили про середню освіту (19,5%), спорт (17%), дозвілля (16%). 37% респондентів вважають, що вибори на партійній основі або взагалі не матимуть жодного впливу на розвиток громади. 18% очікують на позитивний вплив, 13% – на негативний вплив. У випадку гендерних квот 53% респондентів дотримуються думки, що це не вплине на якість роботи їхньої місцевої ради (28% вважають, що це матиме позитивний вплив; про негативний вплив говорять 7% респондентів) [3].

Регіональні експерти центрів розвитку місцевого самоврядування високо оцінюють ефективність реформи децентралізації. Методом напівструктурованого інтерв'ю було опитано 19 експертів, які висловили своє бачення того, що сприяє, а що стримує процес добровільного об'єднання громад, як фінансова децентралізація вплинула на розвиток ОТГ, наскільки ефективно органи місцевого самоврядування освоюють нові повноваження і чи підвищилася спроможність мешканців громад контролювати дії влади на місцях.

Результати опитування експертів свідчать про те, що найбільше сприяє об'єднанню громад можливість отримувати фінансові ресурси у новому статусі ОТГ, а також можливість вирішувати проблеми на місцевому рівні в межах нових, наданих громадам, повноважень. Приклади успішного досвіду територіальних громад теж є вагомим стимулом до об'єднання.

Факторами стримування розгортання нових ОТГ є протидія зацікавлених сторін. Експерти ЦРМС у більшості областей роблять наголос на спротиві представників районних держадміністрацій, районних рад і голів селищ та сіл об'єднанню громад у зв'язку з можливістю втратити свій вплив.

Так само спротив чинять зацікавлені фінансово-промислові групи, аграрії, невеличкі підприємства, котрі погоджуються та підтримують об'єднання громад тільки за умови врахування своїх інтересів та правил, які часто суперечать перспективним планам громади [2].

Висновок. Реформа децентралізації має вагомий вплив на демократичні засади суспільства в Україні. Закони про об'єднані територіальні громади стали виразником суспільного запиту. Революція гідності дала значний поштовх до суспільних трансформацій. Вона стала прикладом спроможності впливу на владу з боку народу, що послугувало підґрунтям для подальшого розгортання децентралізації у вигляді пасіонарного підйому на місцях. Реформа децентралізації чи не єдина, яку протягом тривалого періоду впровадження не все ще позитивно оцінюють більшістю громадян. Це підтверджується щорічними опитуваннями щодо цього питання.

Децентралізація відкрила простір для дій, яким активно користуються ОТГ задля досягнення підйому якості життя. Місцеві органи самоврядування разом з розширенням можливостей отримали більшу політичну відповідальність перед громадами, через що локальна політична система стала більш відкритою та сприятливою для того, щоб у неї увійшло нове покоління відповідальних перед земляками політиків. Молодь у громадах за сприяння держави, грантових фондів та ОТГ почала більш активно об'єднуватись з метою реалізації власних ідей з удосконалення умов життя в громадах. Часто це об'єднання переходить у появу нових громадських організацій, які в співпраці з органами самоврядування поповнюють перелік успішних практик та досягнень ОТГ. Таким чином утворюється середовище, яке допомагає виявляти нових суспільно-політичних та громадських діячів, що в довгостроковій перспективі сприятиме примноженню ранніх здобутків реформи децентралізації.

Водночас сформувався привабливий для міжнародних грантових програм фінансування простір. Створення нових програм

підтримки місцевої демократії та реформи децентралізації є ще одним свідченням суспільних зрушень у бік зростання рівня демократії українського суспільства.

Хоч реформа проходить не однаково швидко й ефективно у всіх регіонах України, перелічених змін достатньо для того щоб стверджувати про позитивний вплив на демократичні засади суспільства. Усі вказані фактори вказують на те, що успіхи, досягнуті в першому етапі реформи – лише початок, а другий етап реформи примножить здобуті результати.

Література

1. Грудік К., Саврук Л. Популяризація діяльності ОТГ з реалізації громадських проєктів за допомогою засобів Інтернет. Інформація, комунікація, суспільство. Львів, 2018. 302 с.

2. Децентралізація: позитив переважає. URL : <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-pozitiv-perevazhae>.

3. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. Результати третьої хвилі соціологічного дослідження серед жителів територіальних громад, які пройшли об'єднання в 2015–2018 рр.. URL : https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/634/2020Report_ATC_ukr.pdf.

4. Донорські програми та можливості в контексті реформи децентралізації. URL : <https://www.prostir.ua/?kb=analiz-donorskyh-prohram-ta-jih-propozytsij-dlya-reformy-detsentralizatsiji-vlady>.

5. Каталог громадських ініціатив, реалізованих в рамках проєкту «Підтримка реформи місцевого самоврядування в Україні». URL <http://eef.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Katalog-gromadskyh-initsiatyv.pdf>.

6. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 вересня 2020. URL : https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/593/Моніторинг__10.09.2020.pdf.

7. Реформа децентралізації. URL : <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>.

8. Центр розвитку ініціатив «ІнСорс»: місцеві ініціативи підвищують якість життя в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ). URL : <https://goznamy.org.ua/otg>.

9. Як молодь Зборівської ОТГ втілює комунікаційні ініціативи. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/12445>.

3.3. Проблеми утвердження корпоративної соціальної відповідальності та корпоративного громадянства в українському суспільстві

Важливим показником долучення української держави і нації до досягнень світової цивілізації є формування корпоративної соціальної відповідальності бізнес-структур, органів публічної влади та інституцій громадянського суспільства за стан справ у територіальній громаді чи регіоні, тобто подолання вузько інституційного розуміння своєї місії у суспільстві.

Термін «соціальна відповідальність» доволі широкий і багатогранний: він відображає усвідомлення нових цінностей демократичного суспільства і потребу вироблення нових практик суспільних відносин і взаємодії. Простір трактувань явища соціальної відповідальності відображають терміни «соціальна турбота», «соціальні інвестиції», «соціальна цінність», «доброчинність», «соціальний аудит», «корпоративна філантропія» тощо; частина з них взаємодоповнюють, а частина – взаємно вилучають один одного. У радянські часи відповідальність держави була закріплена в Кодексі законів про працю та в соціальному законодавстві. Після розпаду СРСР, у процесі так званої «приватизації», Конституція України формально не зняла з держави соціальної відповідальності. Проте стало очевидним, що в демократичній державі відповідальність за стан суспільства, добробут людини, вплив на навколишнє середовище, тобто соціальну відповідальність, несуть усі організації, в тому числі органи дер-

жавного управління і місцевого самоврядування, комерційні, неприбуткові, громадські організації та самі громадяни.

Аналіз змісту понять «соціальна ефективність», «соціальна відповідальність», «сталій розвиток», «корпоративне громадянство» вітчизняними та зарубіжними дослідниками (Л. Албастова, Г. Атаманчук, В. Іванова, Т. Заславська, Г. Щокін, Де Джордж Річард Т., Дж. Дункан, Ф. Лютенс та ін.) засвідчив не лише факт руйнування примітивного уявлення про механічний зв'язок між рівнем економічного розвитку держави і добробутом населення, а й нову ціннісну суспільну орієнтацію. Мова йде про соціальну відповідальність не лише за внесок у добробут суспільства, а й за вплив на оточуюче соціальне і природне середовище. Її несуть підприємства (організації) різних типів: комерційні, державні, неприбуткові, громадські, а також органи публічного управління.

Тема соціальної відповідальності почала обговорюватися в Україні з кінця 90-х років минулого сторіччя з ініціативи Центру корпоративної соціальної відповідальності, створеного за підтримки міжнародних інституцій. Спільно з недержавними організаціями, за фінансової підтримки зарубіжних партнерів, Центр КСВ започаткував ряд пілотних проєктів [1; 5; 6]. З 2000 року до цієї проблематики долучилися наукові кола України, бізнесмени, владні органи, наголошуючи на соціально-моральній якості цього феномена. У 2006 р. відбувся перший «круглий стіл» експертів на тему: «Корпоративна соціальна відповідальність: роль держави, очікування громадянського суспільства та практика українського комерційного сектору». Рекомендації цього форуму щодо запровадження корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) стосувалися двох складових: зовнішньої та внутрішньої. Зміст першої з них розкривали 11 пунктів, у т.ч. десятий – «етичні підходи до взаємодії із зовнішнім світом (ЗМІ, споживачі, органи влади, партнери)». У Рекомендаціях «круглого столу» щодо другої складової також містився пункт про «екологічні, етичні та інші стандарти роботи підприємства». Однак етичні питання не були відображені в заявлених доповідях. Обговорення проблеми здійснювалося в

традиційному руслі аналізу потенційного зиску, який може мати підприємство від імплементації КСВ у бізнес-діяльність. Учасники круглого столу не розглядали мораль-етику як основу такого явища [6]. Проте сама ідея впровадження КСВ у практику українського бізнесу у формі соціального проєкту виявилася продуктивною. Вона набула якості інструмента соціальних змін, завдяки розвитку в суспільстві, насамперед у середовищі бізнесу, соціальної суб'єктності. Окремі бізнесмени, громадські організації, державні органи на початку нинішнього сторіччя обстоювали поширення соціально-відповідальної поведінки у власній діяльності [6].

Мета підрозділу – розкрити шляхи та умови утвердження концептуальних ідей корпоративної соціальної відповідальності та корпоративного громадянства у суспільних відносинах українського суспільства та держави на основі послідовного втілення у практику морально-етичних засад сучасної цивілізації.

На сьогодні окремі підприємства мають стратегії розвитку КСВ. Найчастіше вони пов'язані з дотриманням законодавства або реалізацією окремих добродійних проєктів. Однак бізнес-проєкти найчастіше реалізуються поза ідеєю соціальної відповідальності. Чинну законодавчу базу України, що регулює ідею соціальної відповідальності, можна назвати такою, що лише опосередковано забезпечує КСВ [7].

На жаль, в українському суспільстві поки що відсутня ціннісно-нормативна база соціальної консолідації (солідарності); законодавча база перебуває в процесі становлення, а довіра до влади невисока. Проте навіть у такій ситуації, як свідчить світова практика і досвід діяльності вітчизняного Центру КСВ, вирішення проблеми соціальної відповідальності всетаки може бути рятівним кругом, здатним стимулювати бізнес і суспільство до переосмислення власного буття. Активізувало цей процес прийняття ООН концепцій сталого розвитку, корпоративного громадянства та інших рамкових документів.

Ще один інструмент, що пройшов успішну перевірку практикою в контексті соціальної відповідальності, – «Новий публіч-

ний менеджмент» (New Publik Management). Автори «випереджаючого державного управління» (ідеологи і практики концепції NPM) Д. Осборн і Т. Геблер визначили його як концепцію, зорієнтовану на ефективність і результативність процесу державного управління в економічній, соціальній і організаційній сферах [11]. Вони сформулювали загальні принципи державного управління в рамках цієї моделі, що характеризують соціально-політичну відповідальність влади і мають яскраво виражену морально-етичну основу: закон моральної керівної дії – влада і совість; все більша передача влади громадянам; керуватися цілями й принципами, а не правилами; головні інструменти діяльності: закон, моральні принципи, культура керівництва.

Уникнути маніпулювання або однобокого трактування сутності й змісту соціальної відповідальності дає змогу сучасна концепція соціально відповідальної організації, яка стосується не лише сфери бізнесу, а й органів державної влади та місцевого самоврядування на засадах міжнародних нормативних документів. Про це йдеться, зокрема, в Глобальному договорі ООН (Global Compact) «Цілі розвитку тисячоліття» (1999 р.) [10]. У цьому документі розглядається соціальна відповідальність у сферах прав людини, трудових відносин, навколишнього середовища, боротьби з корупцією тощо.

Зміст соціальної відповідальності ми розкриваємо в широкому сенсі поняття «відповідальність». Це означає, що: 1) будь-яке підприємство, організація і, насамперед влада, зобов'язані давати відповіді на запити соціуму, в якому вони функціонують, а також усім, кого це стосуються; 2) будь-яку суспільну діяльність – державну, підприємницьку, громадську тощо – потрібно розглядати в широкому соціальному контексті, як діяльність у процесі якої особи добровільно об'єднуються для виробництва, обміну товарами і послугами для взаємної вигоди. Лише в контексті мотивації турботи про людину, її гідність, права, потреби, інтереси, комфортне середовище проживання тощо – влада, бізнес, громадські організації, їх взаємодія та спілкування і ширше – творення спільноти – набуває істинного соціально відповідального значення. Осно-

вні складові мотивації соціальної відповідальності організацій та відповідні потреби й цілі надано у табл. 3.1.

Таблиця 3.1.

Мотивація соціальної відповідальності організацій

Різновиди соціальної відповідальності	Потреби	Мотивація діяльності та відносин	Цілі
Економічна відповідальність	Матеріальні потреби	Прагнення до стабільного позитивного фінансового стану. Прагнення до визнання, утвердження ділової репутації та позитивного іміджу	Динамічне зростання фінансово-матеріального стану. Визнання діловими, соціальними партнерами і споживачами. Довіра суспільства
Юридична відповідальність	Потреба в безпеці	Прагнення відчувати стабільність, упевненість, законність здійснюваної діяльності, довіру суспільства	Стабільність, упевненість, безпека, розвиток
Морально-етична відповідальність	Потреба в причетності до справ колективу, спільноти, суспільства. Потреба в довірі, повазі, у визнанні власної значущості	Прагнення відповідати етичним принципам, прийнятим у спільноті. Прагнення до схвалення суспільством. Розширення норм етичної поведінки (діяльності, відносин, спілкування). Прагнення до вдосконалення особистої системи моральних цінностей	Прийняття морально-етичних принципів і правил, (Кодексу етики) органу влади, підприємства, установи громадської організації, спільноти (громади). Розвиток морально-етичних відносин. Моральне задоволення.
Особистісна, групова відповідальність	Потреба в самореалізації особистості та колективу; відчуття власної значущості	Прагнення до морально-професійного розвитку особистості. Прагнення до соціально-морального схвалення вчинків і дій. Прагнення зробити внесок у соціально-моральний розвиток колективу, спільноти, у вирішення соціальних проблем	Морально-етичне схвалення. Суспільне визнання

Отже, соціально відповідальна організація як суспільний суб'єкт взаємодіє із суспільством на засадах моралі й етики, а їхні відносини (як і взаємні обов'язки) – це багатосторонній процес, що має внутрішній і зовнішній аспекти. Саме тому кожна соціально відповідальна організація, як і суспільство загалом, може успішно функціонувати лише за наявності моральних передумов – засад суспільної моралі як результату спільних домовленостей і зусиль громадян.

Обумовлена прагненням зацікавлених організацій реагувати на зростаючі вимоги суспільства до їхньої діяльності, соціальна відповідальність має яскраво виражену ціннісну ознаку. Проте її впровадження потребує державної і громадської підтримки, а також стимулювання засобами суспільного контролю, у т. ч. соціального аудиту та інспектування соціальної поведінки кожної із зацікавлених сторін. Структури влади, бізнес чи громадські організації, які не готові до сприйняття власної діяльності з точки зору інтересів територіальної спільноти, суспільства, його цінностей і моралі, стикаються з дилемою: вони починають розуміти, що для підтримання позитивної репутації необхідно керуватися соціально-моральними принципами і навчитися вирішувати «вічні» моральні дилеми для прийняття рішень. Зокрема, співвідносити цілі своєї діяльності з місією та цінностями організації; узгоджувати особисті, групові й суспільні інтереси, цілі й засоби їхнього досягнення; обирати короткотермінову вигоду або довготривалий результат; співвідносити матеріальні й духовні цінності тощо [9].

Сказане означає, що свобода і відповідальність влади, бізнесу, інших суб'єктів суспільної діяльності залежать від норм, правил, традицій, рівня довіри, вироблених громадою та суспільством. Вони матеріалізуються у прийнятих рішеннях (згідно з цінностями), що їх утверджує закон і реалізує держава та спільнота. Найбільш адекватною концепцією серед теоретичних обґрунтувань феномену відповідальності є концепція «соціальної відповідальності», що ґрунтується на розумінні місця і ролі

людини, держави й бізнесу в суспільстві і є наслідком еволюції теорії й практики менеджменту.

Класична теорія менеджменту, теорія соціальних систем розглядали організацію, як замкнену систему, ізольовану від довкілля (природного і соціального середовища). Теорія відкритих систем вивчає організацію в широкому соціальному контексті, як сукупність взаємозв'язаних частин, що взаємодіють із навколишнім середовищем, як живу істоту – «корпоративного громадянина», який керується загальноприйнятими суспільними цінностями і правилами. Тобто ідея «соціальної відповідальності» організації (підприємства) розглядається в контексті ідеї діалогу працівника і підприємця, підприємця і споживача, організації (бізнесу) і територіальної громади (спільноти), бізнесу і влади. Термін «корпоративне громадянство» виник у США у 80-х роках минулого сторіччя. Активізувало дискусію про корпоративне громадянство визнання корпорацій як провідних суб'єктів світової політики.

Громадянство, як відомо, – це сталий правовий зв'язок людини і держави, що характеризується наявністю взаємних прав, обов'язків і відповідальності. Отже, термін «корпоративне громадянство» означає взаємозв'язок корпорації з державою і суспільством. Сьогодні його широко використовує наукова спільнота, бізнес, експертне середовище. З 2001 р. у США щоквартально виходить «Журнал корпоративного громадянства» (Journal of corporate citizenship), в Австралії – «Корпоративний громадянин» (The Corporate Citizen), в різних країнах працюють аналітичні центри з вивчення цієї проблеми. Світова практика показала, що сьогодні ринкові варто не тільки пропонувати нові товари чи послуги, а важливо вибудувати ціннісне поле та відносини довіри зі стейкхолдерами, щоб спонукати їх зробити правильний вибір. Сама ідеологія корпоративного громадянства забезпечує працівникам-професіоналам змістовну етичну мотивацію. І головне – застосування терміна «корпоративне громадянство» до діяльності корпорації означає, що бізнес свідомо позиціонує себе

в системі суспільних і культурних відносин громади (спільноти) як органічний елемент, а не розглядає їх як чинника зовнішнього середовища. Тобто життєдіяльність бізнесу здійснюється у взаємодії із суб'єктами громади, реалізуючи «спільні громадські справи».

Ю. Габермас, досліджуючи процес становлення ідеї публічності (суспільності), зазначав, що «суспільне життя (*bios politicos*) розігрується на ринковій площі, агорі, але вона не обмежена локально: суспільність конституюється в обговоренні, бесіді (*lexis*), які приймають як дорадчу форму, так і форму суду, а також форму спільної дії (*praxis*)...» [11, с.13]. У таких бесідах, дискусіях вирішуються найважливіші питання життя громади, а також здобуваються знання, якими повинен керуватися окремий (колективний) громадянин у процесі вирішення спільних (громадських, публічних) справ тощо. За такого підходу бізнес-компанія (як колективний громадянин) може сама надавати та забезпечувати соціальні права, гарантувати дотримання громадянських прав і бути одним із каналів реалізації політичних прав.

Можливості реалізації моделі корпоративного громадянства в сфері ділової активності малого і середнього підприємництва важко переоцінити. Як засвідчує досвід, особливо відчутна роль малого і середнього бізнесу в соціальному розвитку місцевих територій. Це так звані соціальні інвестиції в розвиток місцевих громад (спільнот), які набули широкого поширення завдяки безпосередній взаємодії з невеликими групами зацікавлених громадян. Мова йде про внутрішньо-корпоративну соціальну політику, а також соціальну політику на рівні громади, яка безпосередньо не належить до сфери її компетенції – так зване соціально-відповідальне інвестування. Внаслідок взаємодії виникає «нова культура» внутрішніх і зовнішніх відносин на засадах принципу співпраці. Тобто, щоб досягнути успіху, необхідно пред'явити на ринку не лише високотехнологічні товари і послуги, а й вибудувати спільне ціннісне поле, а також відносини довіри із своїми стейкхолдерами. Це – так зване «співтовариство підприємства та

місцевої громади», що забезпечить його «динамізм і життєздатність».

Керівники таких підприємств як принципові прибічники ідеї суспільної користі та етичних принципів ділової активності втілюють свої уявлення про цінності й пріоритети бізнесу в соціально відповідальній діяльності та потребі в «суспільному служінні».

Ключовим аспектом корпоративного громадянства, на думку керівників вищої ланки австралійських фірм, є здатність бізнесу «поєднувати суспільні очікування зі стратегіями розвитку самого бізнесу». Ще одна точка зору – необхідність «нового холистичного підходу до ведення бізнесу, згідно з яким компанія існує в гармонії з навколишнім середовищем, з контрагентами. Про трансформацію підходів до бізнесу свідчить ще одна характеристика корпоративного громадянства: це засіб забезпечення культурних і організаційних змін у підприємницькому середовищі та в колі соціальних акторів, які взаємодіють з бізнесом.

Важливим завданням на шляху розвитку соціальної відповідальності є розробка загального контексту, в якому діяльність держави, організації, підприємства може бути оцінена об'єктивно з точки зору етики, а також тих важелів, що забезпечують і підсилюють її моральну спрямованість. У цьому процесі важлива роль належить державі. Держава повинна виробити нову соціальну політику, спрямовану на розвиток соціально-трудової сфери. Справедливе законодавство, визнане таким етичною експертизою, повинно гарантувати обов'язковість виконання владою закону, з одного боку, а з іншого – уряд повинен активно розвивати КСВ, розуміючи важливість діалогу. У широкому контексті – це питання вироблення національної політики соціальної відповідальності, яку ще належить прийняти. Важливим кроком на цьому шляху є схвалення Кабінетом Міністрів України на початку 2020 р. «Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально

відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року» [7]. Відповідальність за її реалізацію покладено на Міністерство економіки країни. Тепер на черзі прийняття стратегії і системи заходів з практичного втілення цієї Концепції.

Критеріями соціальної відповідальності організації (підприємства) як органічного елементу суспільства є основні обов'язки, що визначають її стратегію та управлінські рішення.

1. Дотримання «морального мінімуму» – не наносити шкоди всьому, на що впливає його діяльність, насамперед людині як найвищій суспільній цінності. Моральний мінімум поширюється на всі аспекти діяльності організації: від ставлення до персоналу, громадянина (клієнтів), партнерів і до суспільства загалом, у т. ч. це турбота про середовище життєдіяльності (природне й соціальне).

2. Не звужувати свободи вільної конкуренції як базової цінності системи господарювання, оскільки її цілісність і гармонійність обумовлює чесну конкуренцію між її суб'єктами і стан ринкової економіки. Ця вимога – не лише обов'язок підприємства не допускати хабарництва, а й не брати участі в монопольній практиці.

3. Дотримуватися і чесно виконувати добровільно укладені контракти, які є кровоносними судинами системи вільного підприємництва. Сторони, які укладають контракти, розраховують на чесність і надійність партнерів (у т. ч. влади). Це стосується не лише правдивості реклами, забезпечення високої якості товарів і послуг, а й у випадку невиконання умов контракту – справедливої компенсації збитків. Підсилює таке ставлення бізнесу до підписаних угод і контрактів законодавчо закріплене право на їх примусове виконання. Такою є міжнародна практика [3, с. 472].

Цілеспрямовану, а не точкову чи «демонстративну» соціально-етичну практику, забезпечують апробовані інституції суспільної та корпоративної етики: етичні кодекси і рекомендації з їх запровадження; пакти доброчесності; правила, що стимулюють етичну поведінку персоналу; процедури підзвітності (етична експертиза

управлінських рішень, соціально-моральний аудит діяльності підприємства та «нефінансовий» звіт перед суспільством тощо); організація прийому інформації від суспільних суб'єктів про їхні вимоги, моніторинг їх очікувань, побоювань, порушень у виконанні зобов'язань тощо. Дієвість цих засобів залежить від механізмів, здатних попереджати і вирішувати моральні дилеми. Це, зокрема, етична інфраструктура організації, держави: кодекс етики, пакт про добросесність, моральний керівник, спеціальна організаційна структура (відділ чи комітет з питань етики), посадова особа для розгляду скарг, етична «гаряча лінія» тощо [8, с. 259–274].

Мірилом соціальної відповідальності підприємства за розвиток території служить не лише його рейтинг на ринку праці, а також вклад у розвиток спільноти, на території якої воно діє [4, с. 472–481]. Особлива соціальна відповідальність за розвиток територіальної спільноти лежить на органах влади та містоформувальних підприємствах. Механізмом її реалізації успішно зарекомендував себе зарубіжний досвід «public-private partnership». Мова йде про практику залучення до реалізації суспільних (публічних) інтересів не лише держави, а й інших носіїв такого інтересу (стейкхолдерів). У цьому контексті доцільно також активізувати приватно-державне партнерство. Тобто оцінювання підприємства здійснюється за внутрішніми і зовнішніми показниками соціальної відповідальності.

У 2011 р. Європейська Комісія ЄС прийняла стратегію КСВ як складову частину Стратегії розвитку Європи до 2020 р. Вона стала стимулом для розробки і прийняття національної політики держав, насамперед тих, які розвивають інноваційний тип економіки (Данія, Франція, Фінляндія та ін., всього 15 країн). Основним завданням такої політики визначено підтримку сталого розвитку підприємства, що передбачає покращення ситуації на ринку праці, а також підвищення якості продукції і послуг.

В Україні ідеї КСВ поширюються через програми співробітництва із зарубіжними партнерами (зокрема Мережу Глобального договору ООН), які реалізує Центр «Розвитку КСВ» за підтримки Українського союзу промисловців і підприємців (див., напр. [2]).

Програма соціальної відповідальності підприємства охоплює заходи на підставі комплексної системи управління якістю, яку воно зобов'язується виконувати добровільно. Форми контролю діяльності з боку суспільства, а також впровадження стандартів соціально-етичної діяльності підприємства в широкому розумінні наведено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

**Напрями та зміст соціальної відповідальності
організації перед суспільством**

Напрямок	Зміст відповідальності
Навколишнє середовище	Контроль за забрудненням, впорядкування території організації та громади; Збереження природних багатств; Замкнений цикл виробництва; Програми енергозбереження.
Охорона здоров'я	Холістичні (цілісні) знання про єдність світу, природи й людини; Турбота про здоров'я і безпеку працівників фірми, мешканців території; Фінансування програм лікування алкоголізму і наркоманії.
Розвиток особистості працівників	Загальноосвітні програми; Підвищення кваліфікації; Делегування повноважень; Залучення до прийняття управлінських рішень. Планування кар'єри персоналу; Навчання соціокультурним технологіям; Турбота про якість трудового життя працівників.
Освіта і культура	Фінансування програм освіти й культури; Розвиток стратегічного ресурсу фірми; Самовдосконалення і самоутвердження працівників; Розвиток позитивного й цілісного мислення.
Участь у житті суспільства	Висока якість продукції; Фінансування соціальних проєктів; Реалізація основних концепцій розвитку гармонійного суспільства; Високий рівень управлінської культури керівників.

Така практика властива поки що лише незначній кількості вітчизняних підприємств, більшість із яких, як правило, мають частку іноземного капіталу [7]. Вона ґрунтується на інноваційній економіці та сучасній організаційно-економічній культурі підприємства. Ці підприємства працюють під егідою Центру «Розвиток КСВ», який об'єднує близько двох сотень організацій України. Майже половина з них декларують соціальну відповідальність, проте не всі публікують звіти про СВ, або ж декларують СВ лише в окремих напрямках. Вужча практика СВ властива багатьом середнім і малим підприємствам України.

Підсумовуючи, можна стверджувати що в Україні існує нагальна потреба прийняття Національної стратегії з КСВ, що засвідчила б реальні кроки з впровадження концепції КСВ з боку держави і надала організаціям орієнтири й перспективу підтримки. До її розроблення варто залучити фахівців з морально-етичних засад публічного управління, представників бізнесу та дослідників моральної сфери життя сучасного національного і світового суспільного простору. Ключовою практичною проблемою потрібно визнати формування чинників мотивації соціальної відповідальності організацій, а також активізації та підняття статусу її морально-етичної компоненти. З огляду на велику залежність компаній від підтримки публічної влади доцільно було б окремо визначити вимоги з розвитку КСВ до державних компаній. На місцевому рівні варто формувати банк даних про потенційні можливості, а також потреби регіону в контексті концепцій КСВ та корпоративного громадянства. Реальним стимулом для впровадження КСВ в Україні має бути законодавче встановлення для великих та державних підприємств норми оприлюднення фінансових і «нефінансових показників» у щорічному звіті, згідно з Європейськими Директивами [8]. Ініціативи КСВ та корпоративного громадянства краще сприймалися б у компаніях-членах бізнес-асоціацій, таких як Українська спілка промисловців і підприємців, галузеві об'єднання підприємців, а також компаній, що є лідерами із впровадження КСВ.

Література

1. Бегма Ю. К., Вінніков О. Ю., Редько О. І. Якісне дослідження методів впровадження соціальної відповідальності бізнесу в Україні. Київ, 2006. 129 с.

2. Вісник Української спілки підприємців і промисловців. 2012. № 3 (30).

3. Герчикова И. Н. Деловая этика и регулирование международной коммерческой практики. Москва, 2002. 576 с.

4. Де Джордж Ричард Т. Деловая этика : учебн. курс для колледжей и ун-тов. [пер. с англ. Р. И. Столпера]. Москва : ИГ «Прогресс», 2003. 736 с.

5. Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: експертна думка. – Київ, 2007.

6. Розвиток КСВ в Україні 2010-2018. URL : <https://csr-ukraine.org/research/rozvitok-ksv-v-ukraini-2010-2018>.

7. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року. КМУ. Розпорядження від 24 січня 2020 р. № 66-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Тех>.

8. Рудакевич М. І. Професійна етика державних службовців: теорія і практика формування в умовах демократизації державного управління : моногр. Тернопіль : Астон, 2007. 398 с.

9. Рудакевич М. І., Рудакевич О. М. Концептуальні засади соціальної відповідальності бізнесу. Моральні дилеми бізнесу: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 2009.

Цілі сталого розвитку 2016-2030. ПРООН в Україні. URL : www.un.org.ua/tsih-rozvitku.

Habermas J. Strukturwandel der Offentlichkeit. GmbH.,1983.

Simon Gerbert A. Adminisrative Behaviour, 2 end ed. New York : The Free Press, 1965.

3.4. Громадянський протестний рух у Білорусі як чинник динаміки національної безпеки української держави

Протестний рух у Білорусі після президентських виборів 9 серпня 2020 р. зумовив нову геополітичну ситуацію в Східній Європі, яка торкнулася української держави. Подібна ситуація склалася і навколо України під час Революції гідності. Протестним рухом українців скористалася путінська Росія, розпочавши гібридну війну проти України, яка має наслідком анексію Криму та окупацію частини східних областей держави, а також певних кризових явищ у Європі та світі загалом. У цій ситуації викликає інтерес питання про те, який вплив на Україну матиме революційне збурення білоруського народу, особливо коли в білоруські процеси втрутиться Росія зі своєю імперською ідеєю.

Дослідження протестних рухів на пострадянському просторі та у світі загалом стало предметом наукового аналізу таких науковців, як О. Половко, О. Шашкевич та інших. Вивченню феномена національної безпеки України багато уваги приділив Г. Ситник. Варто виокремити дослідження теоретико-методологічних засад національної безпеки України, які комплексно опрацював О. Рудакевич. Однак ще не належним чином розкриті питання впливу протестних рухів однієї держави на міжнародне становище загалом та політичну дестабілізацію держав-сусідів включно.

Метою дослідження є визначення впливу громадянського протестного руху в Білорусі на динаміку національної безпеки української держави.

Протести в Білорусі характеризуються хвилею мирних демонстрацій за визнання президентських виборів 9 серпня 2020 р. недемократичними та сфальсифікованими. Передумови до

протестів можна розділити на загально-політичні та на безпосередньо допротестні.

Після свого першого обрання президентом Білорусі у 1994 р., Лукашенко змінив символіку країни, обмежив роль парламенту, місцевої влади, взяв курс на інтеграцію з Російською Федерацією, скасував обмеження на два президентських терміни та незмінно переобирався президентом, а також позбувався протягом своїх каденцій від опозиції насильницькими методами. Вибори в Білорусі після 1994 р. не визнавала вільна міжнародна спільнота, а в самій державі відбувалися періодично акції протесту щодо недемократичних рішень влади. Найбільшими з них були «Мінська весна» (протести проти підписання Союзного договору з Росією у 1996-97 рр.), «Джинсова революція» (протест проти результатів виборів 2006 р.), «Площа 2010» (протест проти результатів виборів 2010 р.), «Марші недармоїдів» (проти щорічного збору коштів з непрацевлаштованих осіб на користь держави в 2017 р.) та інші. Також, в 2020 р., в умовах пандемії, уряд Лукашенка не запроваджував карантинних норм та ігнорував загрозу від коронавірусу, вважаючи, що це масовий «психоз», що теж вплинуло на активізацію протестних настроїв.

Розгортання громадських рухів у Білорусі за останні десятиліття представлено на рис. 1 [37]. Червоними точками позначено акції протесту, де участь взяли понад 500 осіб. Найбільші круги відображають протести численністю до 60000 осіб.

Аналізуючи рис. 3.1., можна зробити висновок, що протестні настрої в Білорусі не вщухали ні на рік, активізуючись перед та після значних внутрішньополітичних подій у державі, таких як вибори тощо.

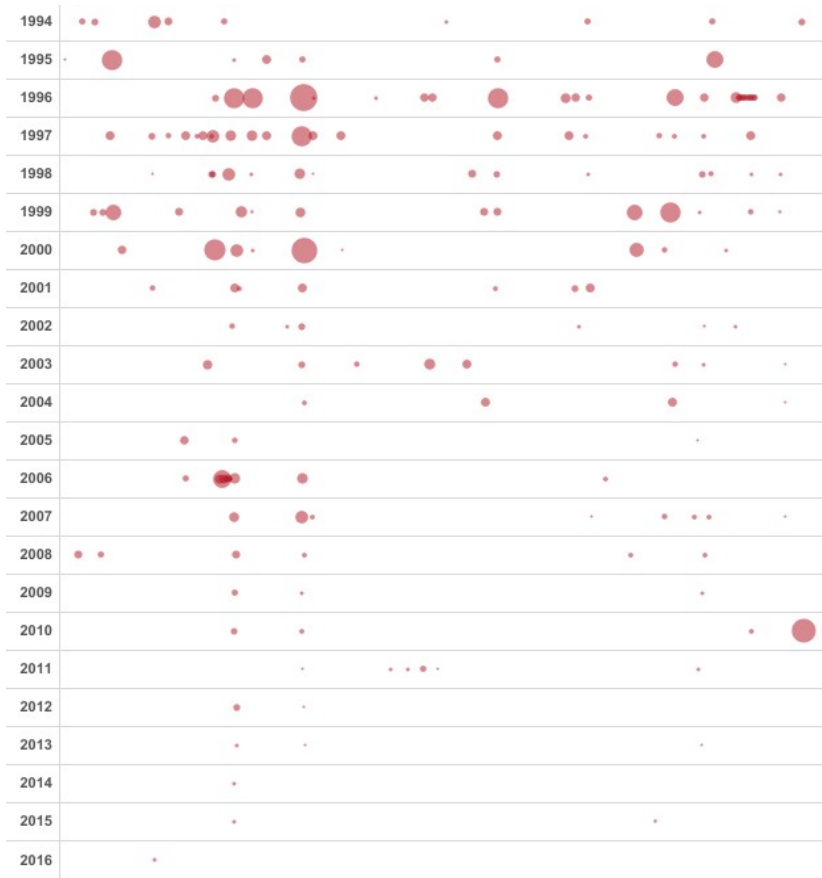

Рис. 3.1. Історія вуличних протестів у Мінську 1994–2016 рр.

До передпротестних передумов варто віднести чотири основні події:

1. Затримання 6 травня 2020 р. Сергія Тихановського – блогера та бізнесмена, що мав амбіції балотуватися у президенти та

агітував прихильників бойкотувати потенційно недемократичні вибори та брати участь у протестах.

2. Відмова в реєстрації Тихановського кандидатом у президенти Центральною виборчою комісією Білорусі 15 травня 2020 року, а згодом його повторне затримання. Замість Тихановського свою кандидатуру на пост президента подала його дружина – Світлана Тихановська.

3. Після оголошення Головою правління «Белгазпромбанку» Віктором Бабарикою 12 травня про свою участь у виборах, вже 11 червня в «Белгазпромбанку» почалися обшуки, а 18 червня Бабарика та його сина заарештували.

4. Відмова в реєстрації Віктора Бабарика та іншого кандидата Валерія Цепкала у президенти Центральною виборчою комісією Білорусі 14 липня 2020 р.

Офіційним початком масових протестів, а також приводом до активних дій стала дата 24 травня 2020 р., коли С. Тихановський зібрав на мітинг близько 500 прихильників. На мітингу Сергій просив підтримати свою дружину Світлану як кандидата на президентських виборах, оскільки на той час Сергію вже було відмовлено у реєстрації власної кандидатури.

Основним моментом загострення протестів було оприлюднення 9 серпня офіційних екзит-полів, за даними яких Лукашенко отримав підтримку майже 80% виборців, а Тихановська – менше 7% [18]. Ця інформація змусила людей вийти на вулицю з політичними закликами проти режиму Лукашенка. Впродовж 9-11 серпня 2020 р. силовики застосовували жорсткі методи придушення мирного протесту, у т.ч. з використанням важкої техніки та побиття одних беззбройних осіб з метою залякати інших.

Станом на початок грудня 2020 р. ситуація у Білорусі була така:

- опозиція створила Координаційну раду із трансферу влади, члени якої ведуть переговори із представниками керівництва різних європейських країн.

- таємно відбулася інавгурація О. Лукашенка, її легітимність не визнали багато країн світу;

- Великобританія, Канада й країни Балтії запровадили санкції проти Лукашенка й інших офіційних осіб, причетних до ймовірної фальсифікації виборів президента Білорусі і жорстокого придушення акцій протесту, аналогічні санкції запровадили Європейський союз і США;

- О. Лукашенко звинувачення у фальсифікації виборів і узурпації влади відкидає, шукаючи підтримки у Президента Росії В. Путіна;

- кількість тих, хто був затриманий з початку цих протестів, становить понад 30 тисяч [38].

За даними британського аналітичного центру в сфері міжнародних відносин Chatham House кожен п'ятий мешканець білоруських міст брав участь у вуличних акціях протесту, 70% респондентів вважають, що результати виборів було сфальсифіковано, 16% – що вибори відбулися без фальсифікацій, 62,8% респондентів сприймають дії силовиків 9–11 серпня як катування [42].

Офіційна позиція уряду України не була конкретною та однозначною з перших днів протестів у Білорусі та трактувалася двояко, в зв'язку з чим викликала резонанс як у колі прихильників протестів у Білорусі, так і в білоруської влади.

10 серпня Президент України В. Зеленський звернувся із заявою щодо вуличних протестів у Білорусі: *«Ми закликаємо наших сусідів до максимальної толерантності, терпимості та відмови від вуличного насильства. Закликаємо до максимально відкритого, нехай і складного, діалогу. Тому що тільки широкий діалог дасть змогу забезпечити громадянам Республіки Білорусь вихід з важкої кризової ситуації й чесно обговорити подальші кроки та формати громадської взаємодії. Тільки взаєморозуміння між усіма сторонами здатне зберегти незалежність країни й забезпечити її подальший рух до свободи та демократії»*. Як бачимо, текст заяви складений таким чином, що може бути

інтерпретований двояко – як заклик до влади Білорусі припинити насильницькі дії щодо протестувальників, так і заклик до протестувальників піти на певні компроміси щодо влади [35]. Згодом, 22 серпня в інтерв'ю провідному європейському телеканалу Euronews В. Зеленський зазначив про підтримку однієї з основних вимог протестувальників – переобрання президента Білорусі: *«Уявімо, що я впевнений у собі, впевнений у виборі людей. Як я можу всіх заспокоїти? Я б точно сказав: через місяць нові вибори»*. Зазначимо, що В. Зеленський не вступає у відкритий конфлікт з О. Лукашенком. Після нових виборів, на думку В. Зеленського, не було би питань, хто переможець: якби Лукашенко переміг на перших виборах, він би переміг і на наступних [40].

Таку відповідь Зеленського гостро розкритикували в Міністерстві закордонних справ Білорусі, де вже 23 серпня речник МЗС А. Глаз опублікував таке: *«Тому, звісно, у такий непростий для нашої країни момент хотілось би відчутти якусь підтримку або хоча б розуміння, а не слухати вже заїжджені з усіх боків поради. Зараз ми точно не потребуємо їх»* [12].

Україна не поспішала із заявою про визнання виборів нелегітимними. Лише 15 серпня, через 6 днів після виборів у Білорусі, Міністерство закордонних справ України зробило заяву щодо президентських виборів у Білорусі. Втім, у цій заяві теж не зазначена конкретна позиція України: *«МЗС України констатує, що офіційно оприлюднені результати виборів президента Республіки Білорусь не викликають довіри в білоруському суспільстві»* [7].

МЗС України лише 20 серпня зазначило, що готує офіційну позицію України щодо Білорусі. Участь у нараді взяли всі профільні департаменти МЗС та посол України в Білорусі І. Кизим, якого було викликано до Києва на знак протесту щодо передачі Мінськом бійців ПВК «Вагнера» Москві [13].

Д. Кулеба в ефірі програми «Право на владу» 28 серпня заявив, що *«у нас усі процеси та контакти з Білоруссю на паузі»*.

Ми стежимо за розвитком ситуації. Коли переконаємося, що контакти не нестимуть репутаційних, політичних, моральних втрат для України, їх відновлять» [34]. Ця заява фактично засвідчила період «холодних» зв'язків між Києвом та Мінськом. І кінець такому «холодному нейтралітету» поклала таємна інавгурація Олександра Лукашенка 23 вересня, що змусила Київ дати остаточну відповідь щодо невизнання легітимності президента Республіки Білорусь. Д. Кулеба, міністр закордонних справ України, у власному Twitter-акаунті 23 вересня дав чітку відповідь Лукашенку: *«Україна ніколи жодним чином не втручалася у внутрішні справи Білорусі і завжди підтримуватиме білоруський народ. З огляду на хід виборчої кампанії у Білорусі та подальші події, сьогоднішня «інавгурація» Лукашенка не означає його визнання легітимним главою Білоруської держави»* [15]. Тож Україна приєдналася до понад 35 країн світу, що не визнали Лукашенка легітимним. Варто зазначити, що 21 вересня Верховна Рада України прийняла заяву, в якій йдеться про те, що «офіційні» результати виборів Президента Республіки Білорусь не відображають реального волевиявлення білоруських громадян [21].

Вже 1 жовтня з'явився перелік білоруських чиновників, проти яких лідери Євросоюзу запровадили санкції, а 2 жовтня Д. Кулеба заявив в інтерв'ю «BBC News Україна», що Україна планує приєднатися до санкцій ЄС проти Білорусі [36]. Розуміння нашою державою наслідків спільних санкцій є розумінням ціни солідарності – для України набагато небезпечніше йти у відкриту конфронтацію з Білоруссю, ніж країнам ЄС та НАТО, адже Україна не є під захистом таких «парасолькових організацій», а потенційне розширення зон впливу Російської Федерації в Білорусі є прямою загрозою національній безпеці України.

Також Д. Кулеба зазначив – *«що стосується економічної взаємодії – ми не плануємо атакувати. Ми не плануємо робити Білорусі ще гірше – ми бажаємо їй тільки добра. В нас немає в планах якогось ембарго, запровадження якихось обмежень на торгівлю»*.

Варто зазначити, що інформаційне поле – це теж поле «бою», яке входить у рамки національної безпеки України. А оскільки суб'єкти інформаційних джерел є не лише офіційні представники держави, а й засоби масової інформації (як ті, хто фільтрує інформацію на власний розсуд) та лідери думок (політики, високопосадовці тощо – як ті, хто транслює певні ідеї на електорат), то ми вважаємо за необхідне розглянути, як у ЗМІ подавалася інформація для українського громадянина про події в Білорусі в найбільш гострий протестний період.

Інститут масової інформації проаналізував 472 новини в період 10 серпня 2020 р. щодо висвітлення подій у Республіці Білорусь на таких популярних ресурсах: «Українська правда», «Кореспондент», «Страна», ТСН.ua, «Сегодня», Gordonua.com, «Знай», 112.ua, Podrobnosti.ua та prm.ua [17].

Рис. 3.2. Кількість публікацій в Українських ЗМІ про події у Білорусі 10 серпня 2020 р.

Експерти ІМІ розділили усі новини про вибори в Білорусі на п'ять основних підтем: «Результати виборів», «Події в Білорусі», «Реакція в Білорусі», «Реакція в Україні» та «Реакція в світі». У висновку було виокремлено 56 інформаційних приводів, що за правилами журналістики мали би потрапити в новини (рис. 3.3).

За результатами сформованого графіка помітно, що найбільш кількісно висвітлювали події в Білорусі tsn.ua та strana.ua, а найменш – znaj.ua та prm.ua.

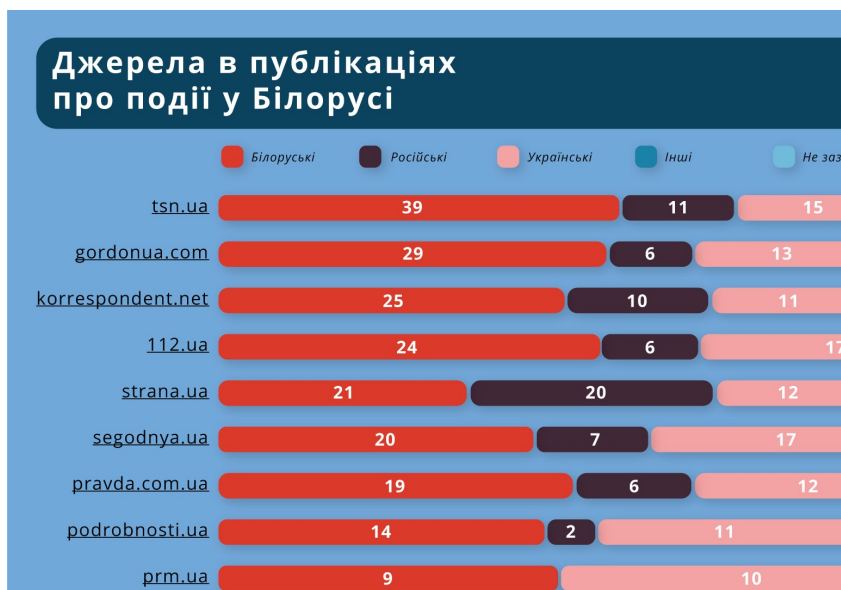

Рис. 3.3. Джерела в публікаціях про події у Білорусі

Аналіз контенту цих новинних ресурсів продемонстрував, що станом на 10 серпня жодне з досліджуваних медіа не мало в Білорусі власних кореспондентів. Тому в підсумку основним джерелом українських медіа були джерела білоруські (рис. 3.).

Якщо у відсотковому співвідношенні, то 43,2% новин посилаються саме на білоруські джерела, приблизно 15% – на ро-

сійські, і лише майже 25% – це український медіа-контент, у т.ч. з коментарями українських політиків та експертів [17].

В контексті питання української національної безпеки варто зазначити, що серед посилань на російські медіа найчастіше були ТАСС та «РИА Новости» – офіційно заборонені ресурси в Україні згідно з рішенням Ради національної безпеки та оборони за періодичні поширення маніпулятивних матеріалів. Тому ці джерела дискредитували себе як медіа-ресурс. Втім, пересічний глядач чи читач новин не буде шукати джерело кожної новини, тому навіть не довіряючи вищезгаданим російським ресурсам, буде змушений ознайомлюватися з їхнім контентом через українських ЗМІ-посередників.

Деякі медіа-ресурси вдавалися до маніпуляцій за допомогою коментарів експертів, чим створювали те чи інше тло сприйняття подій у Білорусі. Зокрема, 112.ua створював негативне сприйняття протестів у своїх читачів [5]. Маніпуляції зафіксовано й у новинах «Сегодня» [2].

З огляду на вищесказане необхідно зазначити, що події в Республіці Білорусь в українських ЗМІ висвітлювалися у несприятливих умовах. Це зумовлено такими причинами: цензура на державних каналах Білорусі, проблеми з доступом до інтернету в дні протесту в країні, відсутність українських журналістів на місці подій.

Незважаючи на це, більшість українських ЗМІ відзначали основні інформаційні приводи. Втім, оцінювання редакціями цих приводів не завжди коректне, а іноді й прямо відповідає політичним поглядам певних політиків. Підбір коментаторів до новин іноді маніпулятивний (segodnya.ua), а іноді умисно створює негативне тло подій (112.ua).

Політичні партії України теж відзначились у створенні інформаційного поля на фоні протестів. У заяві «Європейської Солідарності» щодо виборів у Білорусі є заклики *«утримуватися від насильницьких дій, застосування сили та поважати демократичні права і свободи, в тому числі права громадян на мирні*

зібрання і свободу слова», а також нагадування про російську загрозу, що *«наразі вкрай важливо не допустити ситуації, за якої для Мінська єдино можливим шляхом залишилося б опинитися в обіймах Москви»* [6].

К. Рудик, лідер партії «Голос», теж закликала *«припинити владу Білорусі напади на мирних протестувальників та забезпечити проведення чесних, прозорих, демократичних виборів в державі»* [4]. Також «Голос» ще 25 вересня вимагав від української влади ввести персональні санкції проти Лукашенка та його оточення.

Демонстративним є й мовчання політичних сил. Наприклад, партія «Батьківщина» не зробила жодної заяви станом на 10 серпня.

А ось цікавим моментом є повністю однакові заяви у фейсбуці нардепа від «Слуги Народу» О. Дубінського та депутата від «Опозиційної платформи – за життя» В. Рабіновича. Знімок екрана однакових дописів оприлюднив «Центр протидії корупції». У відверто антинародному тексті – *«улицю не надо бояться, а на попытки беззакония – отвечать законом»* – простежуються мотиви з часів Революції гідності, коли «законом» називали насильницькі дії силовиків прихильники «антимайдану» [24]. Ідентичність цих двох публікацій дає зрозуміти, що проросійські політичні сили не діють децентралізовано, а мають конкретну змістовну методологію для формування проросійського інформаційного поля на теренах України. Це питання національної безпеки держави, яке не можна ігнорувати.

Загалом від політиків не було отримано екстраординарних заяв чи дій, все вписується в рамки ідеологій тих чи інших партій.

Реакція українського громадянського суспільства хоч позитивна, але теж передбачувана. Пройшло 6 років з часу подій Революції гідності, українці пам'ятають схожі за змістом до мінських події 2013–2014 рр. у Києві, тому виявляти солідарність із сусіднім народом значно простіше в зв'язку з розумінням цього

білоруського волевиявлення. 9 серпня на Майдані Незалежності в Києві відбулась акція солідарності з Білоруссю і білоруською нацією «Разом за вільну Білорусь» [30]. Згодом схожі акції відбулись і в інших містах України.

Цікавим є те, що позиції партій відповідають думці їхнього електорату. З 12 по 16 вересня 2020 р. Київський міжнародний інститут соціології провів опитування методом САПІ.

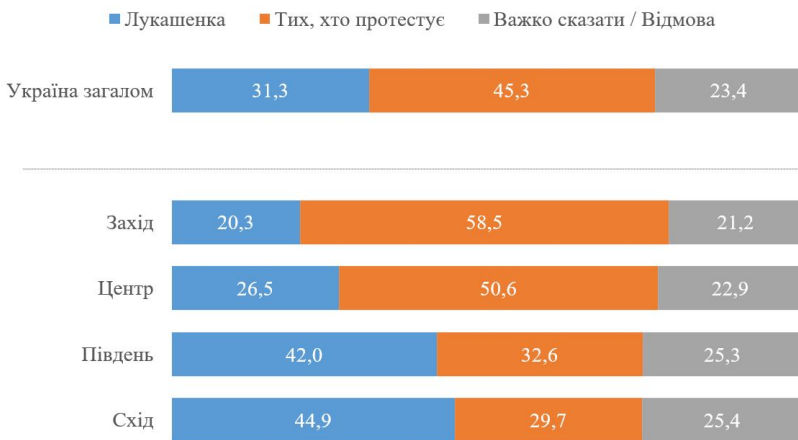

Рис. 3.4. Витяг з результатів опитування КМІС 12–16 вересня.

У перебігу інтерв'ю респондентам ставилося запитання «Як Ви знаєте, в Білорусі йдуть масові протести проти влади Лукашенка. Кого Ви більше підтримує – тих, хто протестує, чи Лукашенка?» (рис. 3.5.) [9].

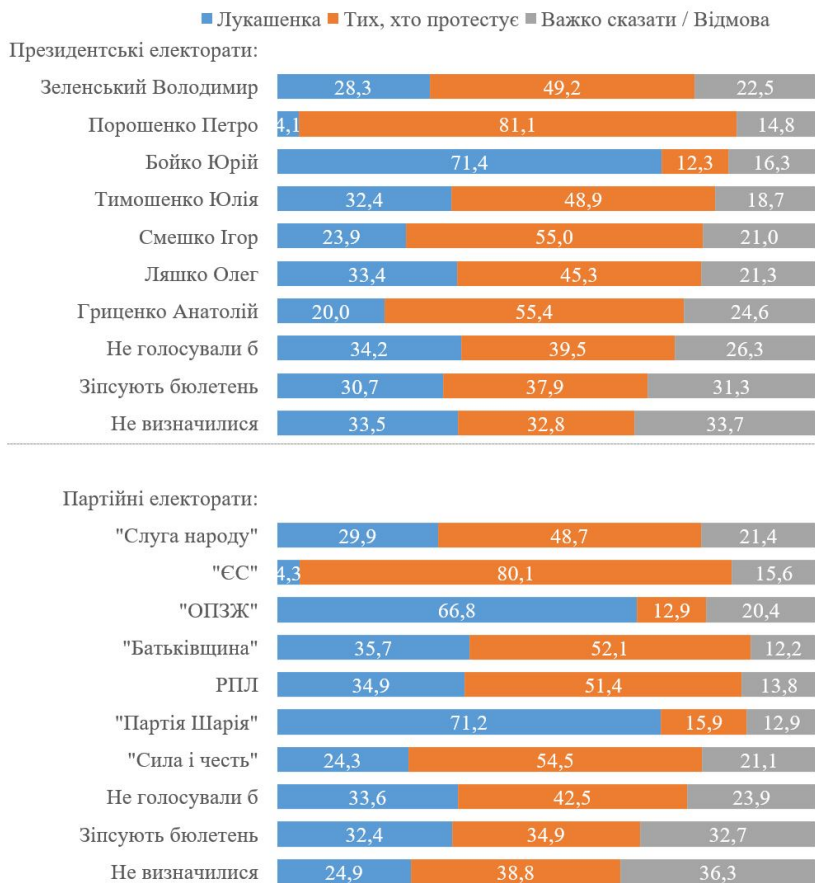

Рис. 3.5. Витяг з результатів опитування КМІС 12–16 вересня.

Згідно з результатами опитування, на рис. 3.5. відображено, що 45,3% серед всіх українців віддають перевагу позиції протестувальників, а О. Лукашенка підтримують лише 31,3% респондентів. Рис. 5 глибший, він ілюструє думку опитаних осіб, врахувавши їхні політичні вподобання. Аналізуючи дані рисун-

ка, стає помітною кореляція між проросійським електоратом та його схильністю вважати О. Лукашенка легітимним президентом та навпаки – проєвропейські респонденти надають перевагу протестувальникам та розділяють їхні протестні настрої.

Розібравши об'єктивні передумови, привід та перебіг громадянських протестних рухів у Білорусі, а також реакції офіційної української влади, українських суб'єктів творення інформаційної політики та населення загалом – можна визначити, як новоутворена політична ситуація впливає на динаміку національної безпеки української держави в напрямках прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, кібербезпеки, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки України.

Ще до президентських виборів, 29 липня 2020 р., правоохоронні органи Білорусі затримали 33 бойовиків приватної військової компанії «Вагнер», що прибули з Росії. У Білорусі заявили, що їхньою метою було дестабілізація ситуації в Білорусі напередодні виборів, а також зазначили, що 14 з них причетні до бойових дій на Донбасі. Офіс Генерального прокурора України 11 серпня 2020 р. звернувся до Генеральної прокуратури Республіки Білорусь із запитом про їхню видачу. Всім 28 особам, серед яких 9 громадян України, повідомили про підозру в участі у терористичній організації (ч.1 ст. 258-3 КК України) [16]. Втім, 14 серпня з'явилася інформація про передачу Росії затриманих у Білорусі її громадян. Це викликало різке обурення Києва та стало несподіванкою для України.

Росія запропонувала власну версію присутності бойовиків ПВК «Вагнера» у Білорусі та звинуватила Україну в проведенні таємної спецоперації. Згідно з російським виданням «Комсомольская Правда» за 6 серпня, що посилається на невідомого агента російських спецслужб, спецоперація за участю «вагнерівців» була організована Службою безпеки України для дискредитації ПВК «Вагнер», а головне – російсько-білоруських відносин. Згодом сам Лукашенко підтримав версію Росії, про що детально розповідав в інтерв'ю від 8 вересня виданню «Говорит Москва»

[1]. Хоча до цього сам розповідав у посланні до народу Білорусі перед виборами від 4 серпня, що *«это все вранье – про Стамбул, про Венесуэлу, про Африку и Ливию. Эти люди – они дали показания – были направлены специально в Беларусь. Команда была «ждать». Билеты, купленные на Стамбул, это легенда»* [23].

К. Буданов, керівник Головного управління розвідки МОУ, в інтерв'ю «Укрінформу» зазначив, що у російській спецоперації *«було відразу кілька завдань. Перше: психологічний тиск на білоруську владу. Спровокувати на більш жорсткі дії проти протестувальників. Друге: покласти відповідальність на Україну і погіршити українсько-білоруські відносини. Третє: змусити спиратися на російську підтримку. Приблизно так само було і з колишнім українським президентом Януковичем»* [31].

Частина українських ЗМІ підтримала версію Росії, створивши потужну інфохвилю з дискредитації українських спецслужб. Проаналізувавши дві версії, ми дійшли до висновку, що Президент Білорусі О. Лукашенко використав затриманих бойовиків як розмінну монету з Росією, оскільки таким чином вважав, що Росія допоможе зберегти йому легітимність, хоча би тимчасово. Частково, він мав рацію. Уже 27 серпня В. Путін заявив про формування на прохання Лукашенка резерву підрозділів Росгвардії, щоб залучити їх на території Білорусі в рамках придушення акцій протесту, а 2 вересня в російському ЗМІ ТАСС Міністр закордонних справ Росії С. Лавров звинуватив Україну та інші західні держави у втручанні в внутрішні справи Білорусі [11].

Це пряма загроза національній безпеці України, оскільки кордон з Білоруссю розтягується на 1084 км, а біля кордонів України та Білорусі вже сформована єдина наступальна лінія ЗС РФ. На білоруському стратегічному напрямку сконцентровані ударні формування 144-ї мотострілецької дивізії 20-ї загальновійськової армії ЗС РФ, яка входить з білоруською армією в Єдине регіональне угруповання військ. У другому ешелоні дислокуються формування 1-ї танкової армії – основного бронетанкового кулака РФ. Усе це створює оперативний простір для проведення

диверсій, які дають змогу залучити на території Білорусі російські війська в рамках Союзної держави.

Зважаючи на перебіг подій в Україно-Білоруському політичному дискурсі та відчутні загрози національній безпеці України зі сторони Росії, варто проаналізувати дії української влади у відповідь. Окрім вище зазначених «бойових дій» в інформаційному полі, було кілька цікавих практичних рішень.

У своєму Telegram-каналі від 27 серпня прем'єр-міністр України Д. Шмигаль повідомив, що хоч уряд і вирішив тимчасово обмежити в'їзд деяким категоріям іноземців до України з 29 серпня до 28 вересня в зв'язку з пандемічною загрозою коронавірусної інфекції, але ті громадяни Білорусі, які хочуть отримати захист в Україні, можуть прибути до пунктів пропуску на кордоні та повідомити про це українських прикордонників [8]. Станом на 9 вересня 15 осіб попросили політичного притулку в Україні.

Цікавим з економічної точки зору було інше рішення Президента України В. Зеленського щодо залучення ІТ-фахівців з Білорусі. Згідно з указом президента від 4 жовтня, Кабінет Міністрів має продовжити до 180 днів на рік строк тимчасового перебування на території України громадян Білорусі. Це стосується підприємців, висококваліфікованих спеціалістів, зокрема фахівців у сфері інформаційних технологій та інновацій, імміграція яких відповідає інтересам України, та членів їхніх сімей. Також уряду доручено запровадити пілотний проект щодо спрощеного оформлення посвідок на тимчасове проживання для цих категорій громадян Республіки Білорусь [25].

14 жовтня на сайті Міністерства зовнішніх справ Білорусі з'явилася сторінка, де зазначено про виклик посла України в Республіці Білорусь І. Кизима в зв'язку з нещодавнім указом Президента України про створення сприятливого для ІТ-підприємців клімату в Україні – *«указанный правовой акт нельзя трактовать по-другому, как явно недружественный и дискриминационный шаг украинской стороны, граничащий с вмешательством во внутренние дела Республики Беларусь»* [19]. А вже станом на 28

листопада 40 компаній і 2 тис. фрілансерів скористалися цією можливістю. Мотивацією для релокації ІТ-спеціалістів є несприятливі умови для роботи, адже режим Лукашенка періодично вимикає інтернет по всій країні для придушення протестних рухів. Через відсутність доступу до інтернету Білорусь за три дні втратила понад 141 млн дол. ВВП, деякі білоруські ІТ-компанії не отримали 50% доходів і зазнали на світовому ринку безповоротних репутаційних втрат [3].

Україна успішно скористалася однією з можливостей, що виникли в цій українсько-білоруській ситуації з максимальною вигодою для української держави. А білоруські тези про «недружні акти» звучать неправдоподібно після ситуації з «вагнерівцями». Тому український уряд у цьому випадку послідовний в своїх діях. Окрім того, 20 листопада наша держава приєдналася до санкцій Євросоюзу проти Білорусі у зв'язку з фальсифікацією виборів та порушенням прав людини. Для 55 осіб з оточення Лукашенка та йому заборонено в'їзд в ЄС, а їхні рахунки в європейських банках, якщо будуть виявлені, заморозять [41]. Фактично, згідно із Г. П. Ситником Україна таким чином вступає в силове протиборство з Білоруссю, а уряд та президент стають «політичними реалістами», адже як правило, питання введення економічних санкцій чи економічної блокади, розглядаються «політичними реалістами» в контексті силового протиборства і вони переконані – реальність національного інтересу виявляється в міру його здійснення. Вказаний інтерес визначається суверенною державою і передбачає наявність вольового начала та відповідних засобів для його досягнення. В нашому випадку це вимушений крок України, на який би вона не пішла за інших умов, втім якраз основна ідея політичних реалістів – зіткнення національних інтересів на міжнародній арені є неминучим [33, с.124].

Описавши детально реакцію України та її населення в цій непростій українсько-білорусько-російській ситуації, варто визначити, чи було розраховано суб'єктами забезпечення націо-

нальної безпеки такий розвиток подій у цьому політичному полі, а також – чи є прогнози щодо майбутнього розвитку [22].

Ми вже розглянули діяльність відповідних міністерств, президента України, Кабінету міністрів України, Верховної ради України, а в контексті дослідження ще необхідно проаналізувати аналітичні доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році», аналітичну доповідь Національного Інституту Стратегічних Досліджень до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2020 році», а також «Стратегію національної безпеки України» від 14 вересня 2020 р.

Використовуючи методи зіставлення, нормативності та виявлення закономірностей, ми розглянемо дві аналітичні доповіді про внутрішнє та зовнішнє становище України за кінець 2018 р. та за кінець 2020 р., що були розроблені спеціально для підведення щорічних підсумків та прогнозів у цій сфері президентом України. Враховуючи це, можна стверджувати, що інформація зазначена в цих аналітичних доповідях, є повною та охоплює усі основні, на думку офіційної влади, аспекти становища України. В рамках дослідження коректним буде розглянути лише цікаві для обраної нами мети аспекти: прикордонна діяльність та оборона, міграційна політика, кібербезпека, забезпечення свободи слова та інформаційна безпека нашої держави, потенційне загострення гібридної війни з України з Російською Федерацією в зв'язку з впливом останньої на політичні процеси в Білорусі.

Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» характеризується чіткістю формулювань та повнотою надання інформації.

В доповіді вказано позиції України щодо Білорусі та Росії, а саме: їх потенційний загрозливий вплив на українську національну безпеку. Наприклад, зазначено, що *«на конфронтацію навколо України впливає чинник особливостей політичного мислення пре-*

зидента РФ В. Путіна та його оточення. Свою історичну місію нинішній президент РФ вбачає в «поверненні Росії величчю», відновленні «історичної справедливості» (відповідно до уявлень про справедливість, які сьогодні поширюються у РФ). Європейський курс України становить загрозу для політики Кремля, оскільки підриває російську концепцію «єдності» трьох «братніх» народів – Росії, України й Білорусі» [26, с. 21]. Оскільки наслідком проєвропейського волевиявлення українського народу в 2013 р. стала спершу підтримка Росією нелегітимного уряду України, а згодом анексія територій та подальша ескалація конфлікту на Сході в рамках гібридної війни, то існує високий ризик повторювання цього сценарію у Білорусі – адже білоруський народ у 2020 р. теж вийшов на протести проти нелегітимної влади, що розгортаються частково схожим чином до українських. Російська Федерація вже виявила як політичну, так і військову допомогу Лукашенку після президентських виборів, а оскільки протести не вщухають, то існує реальна загроза подальшого збільшення впливу російського військового контингенту на території сусідньої держави. Загроза підкріплюється здійсненими кадровими змінами вищих чинів КДБ Білорусі від 3 вересня, що насторожує, оскільки в цей самий день Лукашенко мав зустріч з прем'єр-міністром Росії Михайлом Мішустіним. У такому контексті кадрові перестановки можуть трактуватися, як жест прихильності до Москви, в зв'язку з посиленням агентурного впливу [10].

Для України це гучний сигнал, адже розквартировані війська російського агресора потенційно матимуть доступ до всієї лінії білоруського кордону. Втім, у наших військових є досвід у спецопераціях в такому напрямку. У цій доповіді зазначається, що у 2017 р. «з метою зниження рівня протиправної діяльності на державному кордоні, своєчасного реагування на прогнозований розвиток ситуації в рамках реалізації повноважень Держприкордонслужбою у взаємодії із Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України, Державною міграційною службою України, Державною фіскальною службою України проведено низку спільних

спеціальних прикордонних операцій, зокрема міжнародну операцію на українсько-білоруському кордоні» [26, с. 93]. Можна стверджувати, що підготовлені українські кадри великою мірою створюють людський ресурсний потенціал щодо захисту національних інтересів України на українсько-білоруському кордоні.

Українська влада надіється, що незважаючи на події у Білорусі та ескаловане політичне поле Україна–Білорусь–Росія, торгівельні відносини між двома першими державами не припиняться. Рішення про торгові санкції чи ембарго не має ідеологічного підґрунтя, а з практичної сторони завдає збитки обом сторонам у довготривалій перспективі. За даними Національного інституту стратегічних досліджень за 2018 р. простежується інтенсифікація українсько-білоруських торговельно-економічних відносин: Білорусь займає п'яте місце серед торгових партнерів України. В дружньому міждержавному дискурсі хорошим кроком до налагодження співробітництва стала організація Першого форуму регіонів України та Білорусі за участі президентів обох країн у м. Гомель в 2018 р. Другий – в м. Житомир у 2019 р. Знаково, що третій форум, що мав бути осінню 2020 р. – відкладено на невизначений термін українською стороною. Зрозуміло, що це обумовлено політичними причинами та здійснено як медіа-крок для закріплення української позиції, оскільки опубліковану новину було на офіційному сайті Посольства України в Республіці Білорусь [26, с.175; 14].

Як вже зазначалося раніше, українське інфополе – це поле маніпуляцій не лише для російських медіа ззовні держави, а й для проросійських – всередині. Втім, у сфері національної безпеки ще у 2017 р. було здійснено позитивні кроки у питанні утвердження інформаційної безпеки, зокрема прийнято «Доктрину інформаційної безпеки України», що стала фундаментом єдиної стратегії державних органів влади у сфері інфо-безпеки. В посланні президента до Верховної ради України зазначено, що незважаючи на «Доктрину», ще є велика кількість стратегічних викликів у інформаційному полі, а ключовим з них є дезінформаційні кампанії країни-агресора проти України [26, с. 43].

Як показує практика, станом на 2020 рік ця проблема все ще є актуальною, а її ігнорування веде до втрати внутрішньополітичної рівноваги держави. Хоча Законом України «Про санкції» вдалось частково врегулювати розповсюдження на теренах нашої держави потенційно шпигунських програмних продуктів та систем, а Закон України «Про основи кібербезпеки України» та «Стратегія кібербезпеки України» запрацювали ще у 2017–2018 рр., у посланні президента ключовим викликом найближчого часу у кіберпросторі вважалося забезпечення демократичного виборчого процесу від кібервтручань із боку Росії [26, с. 46]. Аналізуючи цей виклик та враховуючи часовий контекст дослідження – ми робимо висновок, що хоч місцеві вибори України 2020 р. загалом були успішними та визнані легітимними, проте боку Росії все ж були інформаційні втручання. Наприклад, наведемо результати незалежного розслідування «ОПОРИ» спільно з українською Лабораторією цифрової безпеки та естонського Міжнародного центру оборони та безпеки, в якому зазначається, що 9 жовтня начебто Служба безпеки України вимагала від партії «Європейська Солідарність» надати інформацію *«про перелік кандидатів від політичної партії в депутати міських, сільських, селищних, районних рад, а також сільських, селищних, міських голів у межах Донецької та Луганської областей, їх коротку характеристику, детальні біографічні відомості, інформацію про їх видатки на проведення кампанії тощо»* [39]. За результатами досліджень було визнано втручання в український виборчий процес Росії.

Це розслідування підняло інформаційну хвилю як в українських ЗМІ, так і в зарубіжних, у т.ч. російських та білоруських. Прогалини вітчизняного інформаційного покриття активно заповнюються потужними сигналами іноземних мовників. За даними Держкомтелерадіо, майже 1 млн українців, що проживають на прикордонних територіях, не мають доступу до державного телебачення. Зокрема, у Волинській області ефірний простір заповнений передачами з Білорусі та Росії приблизно на 35% [26, с. 99]. Зважаючи на антиукраїнські наративи в таких ЗМІ, необ-

хідно вирішити питання утвердження національної, адже громадяни з прикордонних територій під дією антиукраїнських медіа більш прихильно ставляться до виявів сепаратизму.

Варто здійснити останню ремарку щодо аналітичної доповіді НІСД за 2018 р. В той час українською владою, незважаючи на теплі російсько-білоруські відносини та участь останньої в Митному союзі, саму Білорусь Україна характеризувала як «*послідовну у своїй підтримці дружніх стосунків з Україною*» [26, с.175]. Великою мірою на це впливала роль посередника у Мінській Тресторонній контактній групі щодо врегулювання ескалації конфлікту на Сході України. Проте сам політичний міждержавний діалог Україна–Білорусь розглядався як «реактивний», з огляду на вміння Лукашенка «проходити між крапельками дощу» у відносинах Схід–Захід.

Формат аналітичної доповіді за 2020 р. дещо відмінний. Якщо у 2018 р. доповідь мала вигляд наукової роботи з великою джерельною базою та посилання на міжнародні дані, а також з широкою науковою методологією, то в 2020 р. доповідь виконана у вигляді презентації, без зазначеної джерельної бази та з популістськими наративами. Окрім цього, тематиці національної безпеки приділено дуже мало уваги, лише в загальних рисах констатується гібридний характер воєнних дій з боку країни-агресора Росії щодо України [27, с.13].

Через 10 днів після публікації доповіді, 1 листопада, секретар РНБО Олексій Данилов зазначив, що для України великий виклик становить цілком реальна можливість введення Росією військ у Білорусь [28]. Суперечність між доповіддю, що звучала з уст першої людини держави – Володимира Зеленського – в контексті оцінювання загроз національній безпеці та реальної дійсності очевидна. Ігнорування у доповіді НІСД загострення міждержавних відносин Україна–Білорусь є значним упущенням.

Враховуючи брак відповідних даних для досягнення мети дослідження в аналітичній доповіді НІСД за 2020 р., до уваги варто взяти ще один актуальний офіційний документ – Указ Президента України № 392/2020 Про рішення Ради національної без-

пеки і оборони України від 14 вересня 2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України» [29].

Пункти 15 та 17 Стратегії прямо констатують виклик національній безпеці України зі сторони Росії, застосування нею гібридної війни та збільшення військових ресурсів на кордонах з Україною.

Пункт 19 вказує на загрозу зі сторони іноземних держав, що здійснюють розвідувально-підривну діяльність проти України, намагаються підживлювати сепаратистські настрої, використовують організовані злочинні угруповання і корумпованих посадових осіб, прагнуть зміцнити інфраструктуру впливу. В такому контексті наводиться як приклад лише Росія.

Пункт 20 відповідає раніше проаналізованому нами матеріалу щодо деструктивної діяльності пропаганди як ззовні, так і в середині України. Зазначається відсутність цілісної інформаційної політики держави.

Пункт 36 цікавий тим, що лише тут згадується Білорусь в контексті захисту українських національних інтересів, втім подається це як *«зміцнення регіональної безпеки: «Україна розвиватиме прагматичні відносини з Республікою Білорусь та Республікою Молдова»*. Згідно з філософією політичного прагматизму уряд України дійсно реагує з позиції вигоди на події в Білорусі [20, с. 606]. Це підтверджується діями – і Указ Президента про «створення умов для ІТ-підприємців», і тези про неприйняття торгових санкцій на Білорусь Україною, про що ми зазначали раніше.

Пункт 38 продовжує ідею введення Україною санкцій як силової реакції та протидії розвідувально-підривній діяльності, спеціальним інформаційним операціям та кібератакам, російській та іншій підривній пропаганді.

Пункт 66 затверджує базову Стратегію як основу для розробки стратегій в окремих сферах національної безпеки.

Згідно зі змістом Стратегії, українська влада офіційно визнає Росію як країну-агресора, а також шукає способи протидії

проросійській пропаганді та іншим загрозам. Загалом це корелюється з матеріалами аналітичних доповідей НІСД за 2018 і за 2020 роки. Проте в рамках дослідження метою було визначення впливу громадянського протестного руху в Білорусі на динаміку національної безпеки української держави, а офіційні згадки про Білорусь в такому контексті відсутні. Вони простежуються лише в площині засобів масової інформації, а також інтерпретуються щодо дій уряду України проти Білорусі (санкції тощо). Втім, навіть дії уряду не є систематизованими, а скоріш обумовленими послідовною політикою відповідей на входні загрози, а отже, є ситуативними. Ситуативність у такому разі подається як «прагматизм», що є небезпечним наративом при статусі-кво України, де наратив політичного прагматизму можуть легко підхопити сепаративно налаштовані кола, у т.ч. будуть підтримані Росією.

З огляду на вищесказане зазначимо, що громадянський протестний рух у Білорусі в 2020 р. був волевиявленням народу Білорусі, спрямованим на обстоювання демократичних інститутів держави. Як у випадку з Януковичем у 2013 р., Лукашенко, шукаючи визнання власної легітимності, звернувся за підтримкою до Російської Федерації. Остання підтримку надала у вигляді інформаційного, ресурсного та методичного забезпечення режиму Лукашенка. Дестабілізація Білорусі в зв'язку з різновекторністю мети багатомісячних багатотисячних протестів населення та мети Росії поглибити вплив як і в інформаційному полі, так і в кадровому створює несприятливе для формування цілісної національної безпеки України сусідство.

Аналізуючи українські стратегічні документи, ми дійшли висновку, що Україна була лише частково готова до реакції на протести в Білорусі. Але ця готовність з'явилася не завдяки спланованій діяльності уряду нашої держави щодо можливої загрози національній безпеці з сторони Білорусі, адже вона розглядалася впродовж останніх років як посередник в ТКГ, а також як «дружелюбний сусід з реактивними вчинками». Часткова готовність

України до політичних міжнародних наслідків цих протестів – це швидше наслідок гібридної війни з Росією.

Інформаційне поле України за останні 4 місяці зазнало впливу як і Білорусі як джерела інфоприводів, так і Росії – яка продовжує вести гібридну війну проти України. Кореляція між проросійським електоратом та його схильністю вважати Лукашенка легітимним президентом дає підстави вважати дестабілізацію політичної ситуації Білорусі відкриттям нового російського «гібридного фронту».

Отже, Україна зайняла позицію «вичікування» та реагує на події в Білорусі, оглядаючись на міжнародну спільноту. Проте потрібно пам'ятати, що наша держава першою відчуває найменші білоруські «коливання», зважаючи на власне геополітичне розташування. Тому зайнята позиція є тільки тимчасовою і її варто використати для стратегічного планування діяльності щодо Білорусі в контексті національної безпеки держави, що наразі не відбувається, принаймні офіційно та відкрито. Якщо білоруські протести будуть придушені, то невідомо, якими будуть дії Лукашенка як відповідь за підтримку Путіна. Наслідком такого збереження «статусу=кво» українською владою може бути в кращому разі ескалація гібридної війни з Росією у новому білоруському фронті, а в найгіршому – 1084 км кордону з поглинутою Росією Білоруссю.

Література

1. Александр Лукашенко раскрыл информацию о задержании россиян в Белоруссии. URL : <https://govoritmoskva.ru/news/245647/> .

2. «Білорусь сьогодні – це Україна 2001 року»: експерт про протести. URL : <https://ukraina24.segodnya.ua/ua/vmire-news/3534-belarus-segodnya-eto-ukraina-2001-goda-ekspert-o-protestah>.

3. Во сколько обошелся 61 час блокировки. Отчет об отключении интернета в Беларуси. URL : <https://dev.by/news/vo-skolko-oboshlos>.

4. Громадяни Білорусі мають право обирати владу самостійно – Кіра Рудик. URL : <https://www.facebook.com/GolosZmin/posts/57812625285549>.

5. Если у митингующих нет спонсоров, то протесты быстро заканчиваются, - Крюкова. URL : <https://video.112.ua/esli-u-mitinyuyushhih-net-sponsorov-to-protesty-bystro-zakanchivayutsya-kryukova-329207.html>.

6. Заява «Європейської Солідарності» щодо виборів у Білорусі. URL : <https://www.facebook.com/EuropeanSolidarity.official/photos/a.924448147632120/3327274417349469/?type=3>.

7. Заява МЗС щодо президентських виборів в Білорусі. URL : <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-shchodo-prezidentskih-viboriv-v-bilorusi>.

8. Заява прем'єр-міністра України Дениса Шмигала у Telegram. URL : https://t.me/PM_Shmigal.

9. Кого підтримують українці в ситуації в Білорусі: вересень 2020 року. URL : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=971&page=1>.

10. Кадровые решения Президента: смена руководства в КГБ и КГК, новые госсекретарь Совбеза, вице-премьер и мэр Минска. URL : <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-prinjal-kadrovye-resheniya-naznacheny-predsedateli-kgb-io-kgk-i-gossektetar-sovbeza-405325-2020/>.

11. Лавров: Россия осуждает давление ряда зарубежных стран на руководство Белоруссии. URL : <https://tass.ru/politika/9349811>.

12. МИД: у руководства Украины еще много лет будут вопросы поважнее, нежели раздавать советы соседям. URL : <https://www.belta.by/politics/view/mid-u-rukovodstva-ukrainy-esche-mnogo-let-budut-voprosy-povazhnee-nezheli-razdavati-sovety-sosedjam-403839-2020/>.

13. МЗС готує офіційну позицію України щодо Білорусі. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2020/08/20/7263633/>.

14. Міжрегіональне співробітництво між Україною та Республікою Білорусь. URL : <https://belarus.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/5318-mizhregionalyne-spivrobotnictvo>.

15. Міністр закордонних справ України. URL : <https://twitter.com/DmytroKuleba/status/1308850318738952194>.

16. Офіс Генпрокурора направив до Генпрокуратури Республіки Білорусь запити про видачу 28 учасників збройного конфлікту на Донбасі. URL : https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=278570.

17. Особливості політичного забарвлення. Як медіа України висвітлювали події в Білорусі. URL : <https://imi.org.ua/monitorings/osoblyvosti-politychnogo-zabarvlennya-yak-media-ukrayiny-vysvitlyuvaly-podiyi-v-bilorusi-i34549>.

18. Обнародовані результати національного exit poll на виборах Президента. URL : <https://www.belta.by/society/view/obnarodovany-rezultaty-natsionalnogo-exit-poll-na-vyborah-prezidenta-402203-2020/>.

19. О вызове Посла Украины в Министерство иностранных дел Беларуси. URL : https://www.mfa.gov.by/press/news_mfa/cf32cd41ab7c89a3.html.

20. Половко О. Прагматизм політичний. Політична енциклопедія. Редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С.606.

21. Проект Постанови про Заяву Верховної Ради України щодо ситуації в Республіці Білорусь. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3053%D0%B0&skl=10.

22. Про національну безпеку України: Закон України 2469-VIII від редакції 24.10.2020 № 912-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>.

23. Послание Лукашенко к народу Белоруссии накануне выборов. Прямая трансляция. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=vX0i2M1o0k8>.

24. Публікація Центру протидії корупції. URL : <https://www.facebook.com/antac.ua/photos/a.218043741627757/3101818543250248/?type=3>.

25. Про деякі заходи щодо залучення підприємців, висококваліфікованих спеціалістів, які є громадянами Республіки Білорусь : Указ президента № 420/2020. URL : <https://president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-ukaz-pro-zahodi-iz-zaluchennya-it-fahivci-64249>.

26. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році : Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ : НІСД, 2018. 688 с.

27. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2020 році : Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. URL : https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/95/25/4d9f69fc6e5c6605b334c09fecad60_1603202563.pdf.

28. Після 1 листопада війська РФ можуть увійти в Білорусь, вважає секретар РНБО. URL : <https://ua.interfax.com.ua/news/general/697506.html>.

29. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року. № 392/2020. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

30. Разом за вільну Білорусь. URL : <https://www.facebook.com/RadioSvoboda.Org/posts/10157962022041843>.

31. Російська сторона завчасно готувала фейкову версію про нібито причетність СБУ до затримання «вагнерівців». URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3083531-kirilo-budanov-kerivnik-golovnoho-upravlinna-rozvidki-mou.html>.

32. Рудакевич О. М. Націологічні засади модернізації українського суспільства. Науково-популярне видання. Київ: ПОЛІТІЯ, 2020. 360 с.

33. Ситник Г. П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади) : Підручник. Київ : НАДУ, 2012. 544 с.

34. Україна зупинила всі контакти з Білоруссю. Зеленський і Лукашенко не спілкуються між собою. URL : <https://hromadske.ua/posts/ukrayina-zupinila-vsi-kontakti-z-bilorussyu-zelenskij-i-lukashenko-ne-kontaktuyut-mizh-soboyu>.

35. Україна закликає Білорусь до максимальної терпимості та відкритого діалогу – Президент. URL : <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-zaklikaye-bilorus-do-maksimalnoyi-terpimosti-ta-vid-62633>.

36. Україна планує приєднатися до санкцій ЄС проти Білорусі – МЗС. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/news-54393347>.

37. Хрышчэнне нацыі. Масавыя акцыі 1988–2009 / Пад. рэд. В. Булгакава, А. Данько. Беласток : Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня : Інстытут беларусістыкі ; Мінск : палітычная сфера, 2011. 576 с.; [8] л. іл.

38. Четвертий місяць протестів у Білорусі. Живий блог. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/bilorus-elections-2020-live-blog/30773866/1b101bi228675.html>.

39. Чи втручається Росія в українські вибори. URL : https://www.oporaua.org/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/rus_election_provocation.

40. I would repeat Belarus presidential election, Ukraine's leader Zelensky says. URL : <https://www.euronews.com/2020/08/22/i-would-repeat-belarus-presidential-election-ukraine-s-leader-zelensky-says>.

41. Official Journal of the European Union L 370 I Volume 63 6 November 2020. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2020:370I:FULL&from=EN>.

42. What Belarusians Think About Their Country's Crisis. URL : <https://www.chathamhouse.org/2020/10/what-belarusians-think-about-their-countrys-crisis>.

ВИСНОВКИ

Які соціокультурні та політичні пріоритети розвитку української нації в умовах глобалізації?

I. Концептуально варто мати на увазі, що в умовах глобалізації, коли все більш прозорими стають кордони національних держав, а усі сфери життя інтернаціоналізуються та формується глобальна культура, нації та їхні державні утворення, особливо ті, що відстають у соціально-економічному та політичному цивілізаційному розвитку, потрапляють у суперечливу ситуацію. З одного боку, вони мають шанс пришвидшено вирішувати проблеми модернізації та переходу до постмодерності, а з іншого – зазнає деформації їхня національна культура та обмежується суверенітет. Це великою мірою стосується української держави як демократії перехідного типу, яка до того ж перебуває у стані перманентної кризи та виснажливої війни з імперською Росією. Баланс між сприятливими можливостями та загрозами є дуже хитким, а тому багато що залежить від правильно вибраної внутрішньої та зовнішньої стратегії розвитку, консолідованості суспільства та наявності щирих союзників на міжнародній арені.

Дотримуючись точки зору, що національна ідея у широкому трактуванні поняття має три взаємопов'язані складові – ідею нації, ідею національної держави та національну стратегію, вважаємо, що сучасний зміст *ідеї української нації* полягає у відродженні української етнічної нації та розбудові на її основі модерної етнополітичної нації, яка ідейно, культурно та політично об'єднає український народ. *Ідея української національної держави* – це ідея формування держави на базі цінностей української етнічної нації та національних меншин, яка виражатиме

їхні потреби й інтереси, забезпечить суверенітет і територіальну цілісність країни. Українська національна стратегема має три взаємопов'язані складові: *ідею* повернення України в лоно європейської цивілізації зі збереженням основ власної культури; *ідею* набуття цінностей і соціальних стандартів Європейського Союзу, що забезпечить заможне та щасливе життя українського народу; *ідею* історичної місії України – постати «новою Грецією» (Й.-Г. Гердер), яка продемонструє Європі та світові зразки сучасної високогуманної культури й буде східним форпостом Західної цивілізації.

Обґрунтовано висновок про те, що використання в Конституції України термінів «українська нація» в етнологічному сенсі та «Український народ» у смислі громадянської нації відповідає Рекомендації ПАРЄ № 1735 від 26 січня 2006 р. «Про поняття «нація» щодо його коректного використання, оскільки в українській Конституції чітко визначено зміст та відокремлено ці категорії, надаючи пріоритет остній, яка позначає носія суверенітету та єдине джерело влади в Україні. Однак у процесі вироблення нової редакції Основного Закону доцільно поруч із поняттям «український народ» використовувати термін «українська громадянська нація». Подальше успішне формування такої нації можливе лише за умови відродження та всебічного розвитку української етнічної спільноти. Вона має бути соціальною, культурною та політичною основою консолідованого на демократичних засадах соціуму. Ігнорування цієї закономірності – одна з головних причин перманентної глибокої кризи суверенної української держави та суспільства, коли проросійські політичні сили намагаються заморозити деформований стан української нації та здійснити курс на зближення з Росією, а в майбутньому – відновити імперську державу.

Українська етнічна та політична нації, як об'єктивно існуючі соціальні системи, перебувають у діалектичній єдності та значною мірою соціально, культурно й політично перекривають одна іншу. Мистецтво ефективної етнополітики полягає в тому, щоб розбудова української громадянської нації, з одного боку, не

підривала життєвих потреб та інтересів титульної нації й етнічних меншин, а з іншого – не гальмувала закономірний процес формування консолідованої громадянської нації.

Дослідження глобалізації дає можливість зробити висновок, що вона є закономірним, багатовимірним, проте суперечливим історичним процесом, що супроводжується негативними явищами. Зокрема, глобалізація не сприяє вирівнюванню соціально-економічного розвитку країн-учасників, а радше навпаки: створює загрози ще більшої нерівності між ними. Це веде до можливості посилення залежності країн-об'єктів глобалізації (менш цивілізаційно розвинутих) від країн-суб'єктів (багатих країн-глобалізаторів), що можна розглядати як вияв новітнього колоніалізму з відповідними наслідками.

На сьогодні Україна не є впливовим суб'єктом глобалізації і в цьому сенсі належить до периферійних держав. Це обумовлено як рівнем її соціально-економічного розвитку, так і місцем і роллю держави в сучасній світовій політичній та економічній системах. Отже, ризики і виклики глобалізації надзвичайно актуальні для України, що вимагає внесення відповідних змін до стратегії розвитку держави та вироблення відповідної тактики входження в глобалізаційні процеси. Для подальшої зваженої та поступової інтеграції у світовий простір Україні варто активно проводити внутрішні реформи, які сприятимуть покращенню її реального становища в світі. Насамперед необхідно докласти максимум зусиль для відновлення миру на східних кордонах держави та повернення анексованого Криму. Для цього потрібно нарощувати збройні сили держави, піднімати рівень патріотизму та національної самосвідомості громадян, формувати коло міжнародних партнерів, які допоможуть у боротьбі з історичним ворогом української нації.

В умовах глобалізованого світу Україна та українці мають остерігатися космополітичного світогляду та імперської (неоімперської) ідеології наддержав, міжнародних організацій і корпорацій, які нівелюють національні цінності і намагаються

нав'язати т. зв. універсалії, що веде до підриву безпеки національних держав та посилення експлуатації їхніх природних та людських ресурсів. Це певною мірою стосується Європейського Союзу та НАТО як регіональних форм глобалізаційного процесу, щодо яких немає однозначного ставлення у Європі та світі. Участь у цих організаціях – це засіб вирішення назрілих внутрішньонаціональних та міжнародних проблем, а не беззастережна ціль суспільного розвитку.

II. В умовах глобалізації варто звернути увагу на соціокультурний аспект розвитку української нації, адже глобальний інформаційний простір наповнений неоімперськими космополітичними міфами і стереотипами, дезінформаційними меседжами, які руйнують національну свідомість та психологію, заохочують людей зраджувати своїй нації в пошуках «легшого» життя на чужині. Тому слід берегти настанови національного менталітету та світогляду, національну специфіку релігійної віри, політичних ідеологій, навіть якщо вони мають глобальне поширення.

На сучасному етапі розвитку суспільства менталітет відіграє важливу роль як «вмонтований в соціум» регулятор суспільних відносин, дії якого, на жаль, не завжди ефективні. Саме через консерватизм українського менталітету важко реформувати суспільство, надати розвиткові країни бажаної динаміки та ініціювати прорив інноваційних технологій. Народний загал традиційно більше схильний руйнувати владні структури, ніж їх терпеливо плекати. Він ще глибоко не усвідомив, що українська держава – це перш за все ініціативні та відповідальні громадяни, а не органи влади. Починати трансформацію української ментальності варто з боротьби з хуторянством (позиція «моя хата скраю, я нічого не знаю»). Неспроможність колишніх і нинішніх еліт ефективно вирішувати проблеми в інтересах громадян України свідчить, що в її середовищі відсутні достатньо професійні та патріотичні особистості. Відтак державні органи та суспільство повинні спрямувати зусилля на нарощування особистісного потенціалу своїх громадян і покласти це завдання у фундамент української національної ідеї.

Значно більшої уваги в глобалізованому світі вимагає політична пропаганда національних цінностей в умовах сучасного інформаційного суспільства та забезпечення відповідної ролі мас-медіа у її здійсненні. Те, що ми знаємо про суспільні стани і процеси, значною мірою ґрунтується на інформації, що надходить від ЗМІ. Тому для дослідників й організаторів політичних процесів важливо зрозуміти, як і чому ЗМІ формують уявлення про актуальні суспільні проблеми і чи є для цього об'єктивні підстави. Адже це може бути наслідком «політичної гри» егоїстичних політичних акторів або тіньових структур в управлінні державою, міжнародними організаціями та світом.

Аксіологічний контекст індивідуального й суспільного буття в умовах глобалізації, життєвий світ людини, національної спільноти й людства нерозривно пов'язані з усвідомленням і вирішенням таких проблем, як відвернення загрози світової термоядерної війни; боротьба з голодом, злиднями; належне забезпечення людства сировиною та продовольством; врятування людства від екологічної катастрофи; подолання негативних наслідків науково-технічного прогресу, здатних спричинити біологічну деградацію людини; боротьба з поширенням алкоголізму й наркоманією; подолання світової пандемії Covid-2019 та удосконалення системи охорони здоров'я, освіти тощо.

Українській владі необхідно враховувати специфіку стратегій вітчизняних релігійних конфесій в умовах глобалізації, адже різною є оцінка її впливу на подальший розвиток релігійних вірувань. Глобалізація руйнує самоідентифікацію гомогенного, замкнутого в собі національно-державного простору, в т. ч. релігійного, змінює кордони різних сфер життя у всесвітньому масштабі. У зв'язку із формуванням транснаціонального громадянського суспільства виникають проблеми суверенітету конфесій, міжконфесійних кордонів, взаємопроникнення релігій і конфесійних канонів. Україна постала перед складною дилемою: як поєднати інтеграцію народів у духовній сфері та процес національної самоідентифікації, її релігійного чинника? Велике

значення для розвитку української нації має сьогодні й відіграватиме ще більшу роль у майбутньому об'єднання православних церков країни в соборну Православну церкву України з автономним статусом і визнання її Константинопольським Вселенським патріархатом.

III. Подальший розвиток української нації потребує трансформації та розвитку політичної системи у напрямку її демократизації. Важливим кроком на цьому шляху є, як показує зарубіжний досвід, становлення та розвиток культури громадянськості. Мова йде про формування громадянської освіченості, громадянської компетентності та громадянської відповідальності як важливих складових активістської політичної культури, що неможливі без подальшого розвитку громадянського суспільства. Влада та інституції громадянського суспільства повинні наполегливо розвивати форми колективної участі, до яких спонукає децентралізація: збори членів об'єднаної територіальної громади, громадські ініціативи, громадські слухання, громадська експертиза, звернення громадян до органів публічної влади, консультації з громадськістю, електоральна участь тощо. Важливою умовою формування культури громадянськості є подолання сформованих у радянську добу патерналістських настроїв, байдужості та безвідповідальності. Мова йде про формування рис ініціативності, наполегливості, соціальної мужності та відповідальності за перспективи особистого життя, життя сім'ї та громади, нації загалом. Це підвищуватиме самооцінку, чесність, принциповість, гідність та значимість людини в суспільстві, гордість за свій колектив, за Батьківщину. Громадян України необхідно широко знайомити з досвідом формування та функціонування громадянської культури країн Європейського Союзу та світу.

Важливим показником долучення української держави і нації до досягнень світової цивілізації є формування корпоративної соціальної відповідальності бізнес-структур, органів публічної влади та інституцій громадянського суспільства за стан справ у територіальній громаді чи регіоні, подолання вузько-інституцій-

ного розуміння своєї місії у суспільстві. Результатом формування корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) є т. зв. «корпоративний громадянин» як своєрідний соціальний інститут, що має свою історію, соціальний статус, реальні здобутки, імідж. КСВ уже не один десяток років як утвердилася у розвинених демократичних державах, а стратегію її розвитку розробляють такі міжнародні організації, як ООН, ЄС та ін. Отже, мова йде про те, щоб корпоративну соціальну відповідальність цілеспрямовано формували її суб'єкти у кожному населеному пункті та регіоні України. В нашій державі існує нагальна потреба прийняття Національної стратегії формування КСВ, що засвідчило б визнання цього різновиду соціальної відповідальності з боку держави і надало організаціям перспективу офіційної підтримки. До її розроблення варто залучити фахівців з морально-етичних засад публічного управління, представників бізнесу та дослідників соціальної відповідальності. Ключовою практичною проблемою необхідно визнати формування чинників мотивації соціальної відповідальності організацій, зокрема підняття статусу її морально-етичної компонети.

Для забезпечення сталого розвитку української нації необхідно уважно відстежити суспільно-політичні процеси й конфлікти, спрямовувати їхній розвиток до прийняття консенсусних рішень та компромісів. У зв'язку з цим варто звернути увагу на масові громадянські протестні рухи, які у XXI ст. стали поширеним явищем і неоднозначно впливають на суспільний процес. Помаранчева революція та Революція гідності в Україні не лише привернули увагу громадськості світу, а й набули статусу зразка для повторення іншими народами в умовах узурпації влади та погіршення життя громадян. Однак, незважаючи на позитивні аспекти, це явище народного волевиявлення за певних обставин становить загрозу національному суверенітету й міжнародній безпеці. Прикладами є ситуації, пов'язані з революційним збуренням мас в Україні та Білорусі у 2014 та 2020 рр., якими скористалася мілітаризована Росія. Передові демократії та між-

народні організації повинні більш рішуче ставати на захист законних вимог народів під час таких випробувань.

Україна як велика європейська держава не може бути осторонь глобальних процесів на континенті та світі. Однак вона має займати більш незалежну та суб'єктну позицію у міжнародній політиці, не допускати виявів зовнішнього управління, а основним критерієм доцільності активної участі у міжнародних процесах має бути поліпшення добробуту населення та зміцнення національної безпеки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / пер. с англ. Е. Генделя. Москва : Мысль, 2014. 500 с.

2. Андреев Д. Л. Роза мира: Метафилософия истории. Москва : Прометей, 1991. 288 с.

3. Андрущенко В. П. Культурологічна сутність людини і людино творча сутність культури. Ідеологія. Особистість. Київ : Знання України, 2002, С. 53 – 94.

4. Арістова А. Релігійні конфлікти в Україні: вектори впливу на суспільні процеси. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ : Центр духовної культури, 2006. № 52. URL : www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Aristova.htm.

5. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2003. 239 с.

6. Архиепископ Димитрій (Рудюк) Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу. *Україна в системі духовних, економічних та політичних координат глобалізованого світу*. Київ : Національна академія управління, 2006. С. 16–38.

7. Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ : Альтернатива, 1998. 336 с.

8. Баран М. П. Врахування ментальності людських ресурсів при реалізації державної освітньої політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 1. С.25–31.

9. Бебик В. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: Навч. посібник / В. М. Бебик, С. О. Шергін, Л. О. Дегтерьова. Київ: Університет «Україна». 2006. 208 с.

10. Бегма Ю. К., Вінніков О. Ю., Редько О. І. Якісне дослідження методів впровадження соціальної відповідальності бізнесу в Україні. Київ, 2006. 129 с.

11. Безклубенко С. Д. Національний характер як феномен культури. *Культура і мистецтво у сучасному світі. Наукові записки КНУКіМ*. 2003. Вип. 4. С.78 – 92.

12. Бжезинський З. Велика шахівниця. Львів : Лілея-НВ, 2000. 236 с.

13. Бистрицький Е. Чому націоналізм не може бути наукою. *Політична думка*. 1994. № 2. С.30–35.

14. Биченко А. Протестні настрої, викликані кризою, частково вгамувалися завдяки виборам [Електронний ресурс]. URL : http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1917.

15. Бичко І. Українська ментальність і проблеми гуманітаризації національної вищої школи. *Розбудова держави*. 1993. № 3. С.58–63.

16. Біленька Н. О. Пріоритети і напрямки розвитку економіки України в умовах глобалізації. *Економіка України в умовах посилення глобалізаційних процесів: виклики і перспективи: матеріали міжнародної наукової студентсько-аспірантської конференції* (Львів, 15–16 травня 2009). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2009. С. 15–16.

17. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму / НАН України. Ін-т світової економіки і міжнар. відносин, Київ. нац. екон. ун-т. К., 2009. 357 с.

18. Білошицький С.В. Міграційні процеси у провідних країнах ЄС: соціокультурні трансформації та політичні наслідки. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 4-5(72-73). К.: ІПіЕНД, 2014. С. 328-340.

19. Бліхар В. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів : Льв. ДУВС, 2013. 516 с.

20. Бойко З. В. Особливості менталітету українського народу та менталітетів інших народів. *Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство*. 2015. Вип. II (5). С. 72–76.

21. Бойченко І. Міф як проблема сучасної української філософії. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2005. №4 – 5. С. 12 – 26.

22. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії : моногр. Луцьк : РВВ «Вежа» Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.

23. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва : Наука, 1983. 412 с.

24. Буга Є. Соціальні доктрини протестантизму в контексті соціокультурних перетворень українського суспільства. *Наукові праці. Соціологія*. Київ, 2013. Вип. 213. Т. 225. С.35–40.

25. Булига І. І. Сучасний православний віруючий Волині: спроба релігієзнавчого аналізу. *Андріївський вісник: історико-богословський щорічний журнал Рівненської Духовної семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату*, 2015. № 4. С. 134–141.

26. Бычко А. К. Трансформація ідей філософського ірраціоналізму в християнській книжності Русі. *Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура*. Київ : Наукова думка, 1991. С. 167–172.

27. Бычко А. К. У истоков христианского иррационализма. К. : Политиздат Украины, 1984. 140 с.

28. Вахромеев Ф. Глобализация с богословской точки зрения. URL : <https://www/bogoslov.ru>.

29. Вейтт П. Общественное самоуправление: принципы и практики в развитии государства / пер с англ. Москва : [б. и.], 2014. 417 с.

30. Вісник Української спілки підприємців і промисловців. 2012. № 3 (30).

31. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року. URL : [https://risu.org.ua index expert_thought analytic](https://risu.org.ua/index/expert_thought_analytic).

32. Возняк Т. Глобалізація як виклик людству. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/vozn-gl.htm>.

33. Волинець О. Соціокультурний аспект глобалізації у працях Папи Івана Павла II. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2012. Вип. 24. С. 3–11.

34. Волосевич І. Підсумки Революції Гідності : як змінилась країна і народ. URL : <https://voxukraine.org/uk/pre-and-post-war-ukraine-ua/>.

35. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії. Львів : Астролябія, 2006. 416 с.

36. Газін В. «Руссий мир» – «Третій Рим»: дві концепції в зовнішній політиці Москви. *«Русский мир»: нові реалії старого міфу*. Матеріали Круглого столу. Кам'янець-Подільський. 2011. 25 с.

37. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. / Переклад з англійської Н.Наталії Климчук. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.

38. Гелд Д. Глобалізація / антиглобалізація. [Пер.з англ.] К.: К.І.С., 2004. 180 с.

39. Герчанівська П. Українська народна культура: християнський вимір: монографія. Київ : Університет «Україна», 2011. 426 с.

40. Герчикова И. Н. Деловая этика и регулирование международной коммерческой практики. Москва, 2002. 576 с.

41. Гілбрет Холдар Дж. Громадські слухання URL : <http://legal-collegium.com.ua/elektroniknugu/gromadski>.

42. Глобальні трансформації: Політика, економіка і культура / Д. Д. Голдблатт Дж. Перратон; [пер. з англ]. К., 2003. 232 с.

43. Гловко Л. Проблема християнського екуменізму і природа громадянської релігії. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 39. С. 237–247.

44. Гнатенко П. І. Український національний характер. К. : «ДОК-К», 1997. 116 с.

45. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України. *Політ. менеджмент*. 2007. № 3 (24). С. 4–12.

46. Горбатенко В. П. Політико-правові аспекти національної ідеї. *Соціально-політичні процеси*. 2018. № 1. С. 37–44.

47. Горовський Ф., Картунов О., Римаренко Ю. Нація. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ, 1996. С. 121–123.

48. Гринів О. Українська національна ідея як проблема науки. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 4–8.

49. Гройсман В. Процеси централізації та децентралізації в сучасному державному управлінні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 2. С. 26–37. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/dums_2015_2_5.pdf.

50. Громадська активність громадян України. URL : https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini?fbclid=IwAR0Sr6hu9_wEUyBDbs32cOOEnOiRRfyICxSvI0Bmr76AAh9ve8pjAKIE-iU.

51. Громадські слухання як засіб вирішення проблем територіальних громад : практичний посібник / М. Д. Городок., А. В. Каргашов, О. О. Радченко, В. Ю. Стасюк ; за заг. ред. М. Д. Городка. Київ, 2015. 108 с. URL : <http://cisc.org.ua/wp-content/uploads/2015/10/books/GromSluhannya.pdf>.

52. Грубов В., Кулагін Ю. Криза політики мультикультуралізму в європейському суспільному просторі. *Вісник філософських та соціальних наук КНТЕУ*. 2012. №6. С. 109–113

53. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Київ : Либідь, 1990. 397 с.

54. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.

55. Гук О. Українська ідентичність у ситуації цивілізаційного розлому. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філософія.* 2015. Вип.17. С.113–117.

56. Гук О. Українська ментальність як соціокультурний чинник формування публічного управління в Україні. *Ефективність державного управління.* 2017. Вип. 3 (52). Ч. 1. С. 29–37.

57. Гумилёв Л. Н. География этноса в исторический период. Ленинград : Наука, 1990. 280 с.

58. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.

59. Гурик М. І., Шумка М. Л. Становлення культури громадянськості як передумова успішної децентралізації. *Молодий вчений.* 2019. № 6 (2). С. 285–290. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/ua/archive/70/>

60. Гурик М. І., Шумка М. Л. Трансформація специфічних ознак патерналізму в умовах децентралізації в Україні. *Науковий журнал «Політичне життя» PoliticalLife.* 2018. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2018_1_6.

61. Дамаскин (Папандреу), митрополит. Православие на пороге третьего тысячелетия. Киев, 1999. 286 с.

62. Данко С. Історичні та ідейні передумови виникнення концепції «Русского Мира». *Науковий вісник Ужгородського університету. Політологія. Соціологія. Філософія.* Вип.17. С. 25–31.

63. Де Джордж Ричард Т. Деловая этика : учебн. курс для колледжей и ун-тов. [пер. с англ. Р. И. Столпера]. Москва : ИГ «Прогресс», 2003. 736 с.

64. Декларація про державний суверенітет України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/shov/55-12>.

65. Демчук Р. В. Ментальність як ідентифікаційне поняття у матриці української культури. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2017. № 1. С. 28–33.

66. Державно-конфесійні відносини: тенденції і проблеми. *Національна безпека і оборона.* 2011. № 1–2. С. 62–77.

67. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е. та ін.] Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». Київ : ТОВ «Софія». 2012. 128 с.

68. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 490 с.

69. Додонов Р. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. Запорожье : РА «Тандем – У», 1998. 205 с.

70. Докаш В. Форми реалізації особистості в контексті соціальних доктрин протестантських церков. *Релігія та Соціум*. 2010. № 1 (3). С. 105–110.

71. Домарадзька Г. С., Самотій Н. С. Дослідження ризиків інтеграції України у світову економіку. URL : <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/22866/1/42-290-295.pdf>

72. Донцов Д. Націоналізм. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів : Кальварія, 2001. Т.1. С. 245–425.

73. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.

74. Дослідження соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Чи готові Ви особисто взяти участь у таких акціях протесту для захисту своїх прав та інтересів? (динаміка, 2008–2009). URL : http://www.ucseps.org/ukr/poll.php?poll_id=435.

75. Економіко-релігійні відносини в умовах глобалізації. Релігійна міграція. URL : https://pidruchniki.com/religiyeznavstvo/ekonomiko-religiyni_vidnosi.

76. Елисеєв А. Четыре проекта глобализации. *Правая.ru*. 11 декабря 2009 г. URL : <http://www.pravaya.ru/look/17723>.

77. Етносоціальні трансформації в Україні / ред. : Б. В. Попов ; НАН України. Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. Київ : Укр. Центр духовн. культури, 2003. 308 с.

78. Євромайдан: хроніка відчуттів [колекція есе Тараса Прохаська, Івана Ципердюка, Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Юрія Винничука]. Брустурів : Дискурсус, 2014. 156 с.

79. Єленський В. Глобальні тенденції релігійного розвитку у XXI столітті. URL : [https:// risu.org.ua index studios studies_of_religions](https://risu.org.ua/index/studios/studies_of_religions).

80. Жеребятнікова І. В. Громадянська культура як аксіологічна складова розвитку динамічної політичної системи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 2016. № 2 (29). С. 270–273.

81. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : моногр. Київ, 1993. 126 с.

82. Забужко О. Українська національна ідея та суспільство, яке позбавлене орієнтирів. URL : [https:// glavcom.ua/columns/zabugko/ukrajsnska-nacionalna-ideya-ta-suspilstvo-pozbavlene-orientyriiv-430620.html](https://glavcom.ua/columns/zabugko/ukrajsnska-nacionalna-ideya-ta-suspilstvo-pozbavlene-orientyriiv-430620.html).

83. Зайцева-Чіпак Н. Особливості впливу релігійного чинника на базові підсистеми сучасного українського суспільства. *Український соціум*. 2011. № 3. С. 35–44.

84. Збори громадян. URL : http://cppk.cg.gov.ua/distants/courses/pu01/htm/p03_help/h291.html.

85. Згуровський М.З. Форсайт та побудова стратегії соціально-економічного розвитку України на середньостроковому (до 2020 року) та довгостроковому (до 2030 року) часових горизонтах. Соціально-політичні процеси. 2018. № 1 (8). С. 20–25.

86. Илларион Алфеев И. Христианство перед вызовом воинствующего секуляризма. *Доклад на международной конференции «Социальное учение Православия в современном обществе»*, Москва, 15 марта 2004 года. URL : <https://www.wco.ru/biblio/books/alfeev/>.

87. Інтеграція України у світовий економічний простір. URL : http://mtt.in.ua/ist-ukr_integratsiya-ekonomiky-ukrayiny-u-sviti/]

88. Кальниш Ю. Перспективи розвитку державно-церковних відносин в Україні (соціальне партнерство). *Українська держава і Церква: філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини*: Матеріали наук.-практ. конф. Київ, МАУП, 19 трав. 2016 р. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2016. С. 46–48.

89. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. / пер. с франц. Москва : Политиздат, 1990. 416 с.

90. Кант И. Основы метафизики нравственности. / Кант. Критика практического разума. Санкт-Петербург : Наука, 1995. 528 с.

91. Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація? *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 44–54.

92. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / [пер. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. І. Лизогуб]. Харків : Центр освіт. ініціатив, 2001. 176 с.

93. Кіпень В. П. Міграційний потенціал України. Донецьк: Східний видавничий дім, 2011. 112 с.

94. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі. *Віче*. 2009. № 8. С. 17–20.

95. Кобетяк А. Імперативи толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні: дис. канд. філософ. наук. Житомир, 2015. 229 с.

96. Кобко-Одарій В. С. Регіональні особливості правового менталітету українського етносу. *Актуальні проблеми менталітету вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 8–11.

97. Ковальова Г.П., Даніл'ян В.О. Україна у світових глобалізаційних процесах: виклики і відповіді. *Науковий вісник ХНПУ, Серія «Філософія»*. Харків: ХНПУ, 2015. Вип. 45 (частина I) URL : <https://zenodo.org/record/22421/files/45>

98. Козловець М. Європейська інтеграція і національна ідентичність: український контекст *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2008. Вип. 53. С.148–164.

99. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

100. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів : Астролябія, 2008. 368 с.

101. Колодний А.М. Християнство в духовних і культурних процесах сучасності. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці : Рута 2003. Вип. 163–164.

102. Конституція України. Суми : ТОВ «ВВП Нотіс», 2019. 56 с.

103. Конт О. Курс положительной философии. *Западноевропейская социология XIX века. Тексты*. М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. С. 94–119.

104. Концептуальні засади визначення національної ідеї: Доповідна записка ІПіЕНД НАН України, підготовлена за дорученням Кабінету Міністрів України, 2004 р. *Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення*. Київ : Генеза, 2004. С. 633–647.

105. Короткий оксфордський політичний словник : пер. з англ. / [ред.-упоряд. : І. Маклін, А. Макмілан]. 2-ге вид. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.

106. Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: експертна думка. – Київ, 2007.

107. Котигоренко В. Націотворчий процес суспільних криз в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3–4. С. 153–174.

108. Кравчук М. Концептуальна еволюція теорій глобалізації. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11622/12>

109. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз): моногр. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.

110. Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика: концептуальні засади сучасного розвитку. Київ : Знання України, 2002. 597 с.

111. Крисюк Ю. Трансформація правового менталітету крізь призму еволюції основних соціальних цінностей в західноєвропейській і українській правовій традиції. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1 (3). С. 24.

112. Кульчицький О. Психологічна проблема національно-патріотичного виховання. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. Серія: Монографія. Мюнхен – Париж: Укр. Вільний Університет, 1985. Ч. 42. С.21–36.

113. Кульчицький О. Психологія Адлера (Вдача, виховання, родина в світлі індивідуальної психології Адлера). Коломия, 1939. 61 с.

114. Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні*. – Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. Т. 2. С. 708–718.

115. Курунова Ю.О. Міжнародні мігранти робочої сили як чинник економічного розвитку країн (на прикладі міграційних потоків між ЄС і Україною): Дис ... канд. економіч. наук: спец. 08.00.02 . Одеса, 2015. 218 с. URI: http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_kurunova.pdf

116. Лациба М., Орловський О. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком : посібник. УНЦПД, Київ, 2010. 96 с.

117. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва : Педагогика – Пресс, 1994. 608 с.

118. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. URL : [diaspora.org.ua/wp-content/uploads/3615/file.pdf/](http://diaspora.org.ua/wp-content/uploads/3615/file.pdf)

119. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. *Український історичний журнал*. 1992. № 4. С. 133–147.

120. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. *Лисяк-Рудницький І. Історичне есе* : в 2 т. К. : Основи, 1994. Т. 2. С. 53–61.

121. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. М. : Сучасність, 1973. 441 с.

122. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе* : в 2 т. К.: Основи, 1994. Т.1. С.1–9.

123. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? *Націоналізм. Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К. : Смолоскип, 2000. С. 593–626.

124. Луцький М. Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні URL : [https:// bljustif.gov.ua uploads 2013/08/Dopovid-Lutskiy-M.pdf](https://bljustif.gov.ua/uploads/2013/08/Dopovid-Lutskiy-M.pdf).

125. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5. С.15–22.

126. Майка Ю. Социальное учение Католической Церквию. Рим-Люблин, 1994. 479 с.

127. Малиновська О. А. Шляхи подолання демографічних загроз: європейські практики. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. К., 2010. №3. 244 с.

128. Манзя М.В. Соціальний вимір глобалізації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2008. Вип. 32. С. 196 – 209. URL : http://www.zgia.zp.ua/gazeta/visnik_32_196.pdf

129. Марчишак А. Православя в умовах мультиконфесійного суспільства: український контекст. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64/religfree_2.

130. Мелехова О. Європейські моделі державно-церковних відносин та їх адаптації в Україні: дис. канд. філософ. наук. Київ, 2019. 219 с.

131. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.

132. Мироненко П. В. Ідеологія як стратегія формування державної політики. *Соціально-політичні процеси*. 2018. № 1. С. 11–18.

133. Михальченко М. Українська мрія та національна ідея: генеза, взаємодія. *Політичний менеджмент*. 2009. № 6. С. 3–13.

134. Мірчук І. Світогляд українського народу. *Науковий збірник УВУ. Вип. 3*. Прага, 1942. С. 5–7.

135. Мірчук І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики. *Наук. зб. Укр. Віл. ун-ту в Празі*. Прага, 1942. Т. 3. С. 225–243.

136. Місцеві ініціативи. URL : <http://www.govforc.com/index.php?id=222>.

137. Мордовець М. В. Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий [та ін.]. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1829/Mordovets%20Gromadyanska%20aktivnyst.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

138. Мороз В. Церва та її завдання у світі: до питання про потенціал суспільного вчення УГКЦ. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 2. С. 121–134.

139. Мунтян М., Урсул А. Глобализация и устойчивое развитие. Москва, 2003. 302 с.

140. Наумкіна С., Ткачук Ю. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5, с.28-36.

141. Недюха М. П. Державотворчий потенціал української національної ідеї «Україна – демократична країна рівних можливостей етнокультурних спільнот». Мультикультуралізм як політико-правове явище: виклики глобалізованого світу / Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції; м. Київ, 29 січня 2016 р. Київ : ТОВ «Арт-технологія», 2016. 180 с.

142. Никольский П. Главный виновник самоубийства дьявол. URL : <https://www.wco.ru/biblio/books/suicide/>.

143. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. Київ : Укр. Центр духов. культури, 1998 . 203 с.

144. Ожеван М. А. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації. Ї. 2000. № 18. С. 51–87.

145. Онищук С. Порівняльний аналіз соціальної доктрини традиційних християнських церков в Україні в питаннях взаємодії держави і церкви? *Теорія та практика державного управління*. 2014. № 4. С. 56–65.

146. Основи демократії : навч. посіб. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін. ; за ред. А. Колодій. Вид. 2-ге, стереотипне. Київ : Ай Бі, 2004. 668 с.

147. Основи етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю. Римаренка. Київ : Либідь, 1997. 656 с.

148. Основні зміни в християнстві доби постмодерну. Вища освіта. Реферати. Релігієзнавство. URL : <https://osvita.ua>.

149. Основні фактори змін у сучасному релігійному просторі. URL : <https://subject.com.ua/philosophy/religion>.

150. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали) Київ, 2018. 78 с.

151. Офіційний сайт Байковецької ОТГ. URL : <https://bsr1653.gov.ua>.

152. Офшорний скандал: найвпливовіші люди світу приховують свої статки – ЗМІ. URL : <http://podrobnosti.ua/2208918-ofshornij-skandal-najvplivovsh-ljudi-svtu-prihovujut-svo-statki-zm.html>.

153. Офшорний скандал: у Paradise Papers фігурують 68 українців. URL : <https://economics.unian.ua/finance/2281594-ofshorniy-skandal-u-paradise-papers-figuruyut-68-ukrajintsiv.html>)

154. П'ять необхідних кроків для проведення реформи. URL : <http://decentralization.gov.ua/fivesteps/item?id=2> /децентралізація влади.

155. Павленко П. Кінець Європи чи Західне християнство як інструмент тотальної глобалізації людства. *Українське релігієзнавство*. 2012. № 62–63. С. 157–170.

156. Павленко П. Стратегії конфесій і церков за умов глобалізації. Релігія – світ – Україна: колективна монографія: в 3-х кн. за наук. ред. проф. А. Колодного і Л. Филипович. Книга I: Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2010. № 56. С. 237–273.

157. Пайн Э. К вопросу о «крахе политики мультикультурализма» в Европе. URL :http://demagogy.ru/pain/blog/2011-03-05/)) k-voprosu-o-krakhe-politiki multikulturalizma-v-evrope.

158. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь. *Сучасність*. 1994. № 2. С.101–116.

159. Пахомов Ю. Україна і Росія: порівняння соцекогенезу. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 9. С. 3–9.

160. Пелешенко Ю. Українська культура й ісихазм. *Український світ*. 1992. № 2. С. 17–19.

161. Подберезный К. Украина поднялась на 3 строчки в глобальном рейтинге глобализации и заняла 44-е место. URL : <http://www.capital.ua/ru/publication/18509-indeks-urovnya-globalizatsii-stran-mira-kof-index-of-globalization>

162. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. 736 с.

163. Поліщук О. Українська політична нація – міф чи реальність? Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 1. С. 170–178.

164. Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні : Постанова Верховної Ради України від 17 грудня 1993 р. N 3748-XII. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T374800.html. Правовий портал України «Ліга-закон».

165. Попович М. В. Мироззороження древніх слов'ян. Київ: Наукова думка, 1985. 167 с.

166. Попович М. В. Національна культура і культура нації. Київ : Тов-во «Знання» України, 1991. 63 с.

167. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». *Суспільно-політичні процеси*. Київ : Політія, 2018. С. 12–36.

168. Про адміністративні послуги : Закон України. *Відомості Верховної Ради*, 2013. № 32. ст. 409). URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>.

169. Про добровільне об'єднання громад : проект Закону України від 05.02.2015. URL : <http://www.golos.com.ua/article/98143> Офіційний сайт газети «Голос України»

170. Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу. Декларація Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2004 р. URL : <https://risu.org.ua/index/resourceschurchdocuockpdoc>.

171. Про звернення громадян : Закон України від 26.10.2014, № 393/96-ВР. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>.

172. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.

173. «Про поняття «нація» : Рекомендація ОБСЄ №1735 від 26 січня 2006 р. *Реферативний огляд європейського права* / за заг. ред. В. О. Зайчука. Київ, 2006. Вип.1. С. 25–27.

174. Про рішення Ради національної безпеки і оборони країни від 14 вересня 2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України №392/2020. URL : president.gov.ua/documents/3922020-35037/

175. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року. КМУ. Розпорядження від 24 січня 2020 р. № 66-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Тех>.

176. Проблеми та перспективи профспілкового руху в Україні. Центр дослідження С. Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2008 № 1. URL : http://razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD20_ukr.pdf.

177. Промова Володимира Зеленського на інавгурації : повний текст. URL : ukrinфо.ua/rubric-politics/2703883-inavguracijna-promova-vladimira-zelenskogo-povnyj-tecs.html.

178. Процюк Р. Соціальна доктрина православ'я і становлення громадянського суспільства в Україні. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. 2015. № 3. С. 125–130.

179. Пурдик Вікторія. Вплив глобалізаційних процесів на економіку України. URL : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?.../

180. Путівник по Лісабонському договору. Київ : Представництво Європейського Союзу в Україні, 2010.

181. Рафаил, архимандрит. О науке, искусстве и спорте. URL : <https://www.wco.ru/biblio/books/rafail1/>.

182. Релігійна глобалізація. URL : https://pidruchniki.com/religiyeznavstvo/religiyna_globalizatsiya.

183. Релігія – світ – Україна: колективна монографія: в 3-х книгах / за наук. ред. проф. А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів. *Українське релігієзнавство*. 2012. № 61. 271 с.

184. Римаренко С. Глобалізація та криза ідентичності. *Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6. С. 171–181.

185. Римаренко С. Регіональні аспекти соціокультурних трансформацій в Україні. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.

186. Розвиток КСВ в Україні 2010-2018. URL : <https://csr-ukraine.org/research/rozvitok-ksv-v-ukraini-2010-2018>.

187. Розумний М. Виклики національного самовизначення. Київ : НІСД, 2016. 196 с.

188. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху : моногр. Харків: Майдан, 2006. 360 с.

189. Роль релігійних чинників у поступі українського соціуму. Аналітична доповідь. Київ, 2011. 21 с.

190. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія Чернівці : Рута, 2007. 472 с.

191. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України в умовах е- демократизації. *Політичний менеджмент*, №2, 2006 URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rotar_politychna.pdf.

192. Рудакевич М. І. Професійна етика державних службовців: теорія і практика формування в умовах демократизації державного управління : моногр. Тернопіль : Астон, 2007. 398 с.

193. Рудакевич М. І., Рудакевич О. М. Концептуальні засади соціальної відповідальності бізнесу. *Моральні дилеми бізнесу: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* Львів, 2009.

194. Рудакевич О. Діалектика етнічної та політичної націй у поліетнічній державі. *Політичний менеджмент*. 2012. № 4–5. С. 114–120.

195. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.

196. Рудакевич О. М. Націологічні засади модернізації українського суспільства. Науково-популярне видання. Київ : Видавництво Політія. 2020. 360 с.

197. Рудакевич О. Національна ідея. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ – 2000», 2015. С. 244–245.

198. Рудакевич О. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження : моногр. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 352 с.

199. Рудич Ф. Політична нація: передумови утвердження єдиної держави. URL : <http://viche.kitv.ua/journal/2267/?fbclid=IwAR1hx88MGUO17z5zTFe6FKoJN>

200. Рудюк Д. Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу. URL : <https://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book/2613138-title/3687>.

201. Рылський Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ : Либідь, 1991. С. 25–51.

202. Рябчук М. Випробування війною: старі поділи і нові зв'язки у сьогоdnішньому українському суспільстві. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2017. С.126–141.

203. Саган О. Соціальна доктрина Російського православ'я чи буде два кроки назад? *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 14–24.

204. Самойлов О.Ф. Місце України у світових глобальних процесах. *Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр.* К.: КиМУ, 2011. Вип. 3. С. 112–122.

205. Саричев В. І. Теоретичні основи глобалізації світової економіки в контексті дослідження тенденцій людського розвитку. URL : www.economy.nauka.com.ua/?=1&=1701

206. Саух П. Сучасні виклики глобалізованої епохи: суспільство і церква у пошуках відповідей. *Україна і Ватикан: до і після Ватиканського собору* / за ред. А. Колодного, Л. Филипович, П. Яроцького. Київ : УАР, 2013. С. 27.

207. Світова економіка і міжнародні відносини: понятійно-термінологічний словник / за ред. І.Л. Сазонця, Н.В. Стукало, О.М. Сазонєць, М.А. Шепелева. Донецьк: Юго-Восток, 2010. 575 с.

208. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні URL: https://smc.org.ua/wpcontent/uploads/2020/10/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf.

209. Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації : моногр. / авт. колектив : О. М. Рудакевич (керівник) та ін. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 256 с.

210. Серєда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. 256 с.

211. Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації. *Формування української нації: історія та інтерпретації*. Матеріали круглого столу істориків України. Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р. Львів, 1995. С. 23–42.

212. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / [з англ. пер. П. Тарашук]. Київ : Основи, 1994. 223 с.

213. Соціологічне дослідження «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності? (динаміка, 2008–2013)». URL : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=369.

214. Соціологічне дослідження: «ГОТОВНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ДО УЧАСТІ В АКЦІЯХ СОЦІАЛЬНОГО ПРОТЕСТУ (грудень 2019 року)» *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС)*. URL : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=911&page=9>.

215. Соціологічне дослідження: «ОЦІНКА СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ І СПРИЙНЯТТЯ ПАРТІЙ ТА ПОЛІТИКІВ: ЖОВТЕНЬ 2020 РОКУ» *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС)*. URL : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=973&page=2>.

216. Соціологічне опитування «Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність». Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL : <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinu-la-na-gromadsku-aktivnist>.

217. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002 - 2006 роки: Звіт за даними дослідження / Підготовлено Творчим центром Каунтерпарт Л. Паливода, О. Кікоть. Київ : Макрос, 2006. 160 с.

218. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність. Компаративний аналіз. Тернопіль: СМНВП «Діалог», 1995. 184с.

219. Старосольський В. Теорія нації / Передмова Ірини Кресіної. Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка; Київ : Вища школа, 1998. 157 с.

220. Створення центрів надання адміністративних послуг в ОТГ Збірник методичних матеріалів Програми ЄС «U-LEAD Компонент 2: (початкова фаза)» (робоча версія Збірника від 22.05.2017). Київ, 2017. URL : https://tsnap.ulead.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Stvorenyya_CNAP_v_OTG_versiya_19.06.2017.pdf.

221. Степаненко І. Концептуальна невизначеність громадянського суспільства в Україні: можливості подолання / Розвиток демократії в Україні: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2000 р.) Київ : Центр освітніх ініціатив, 2001. С. 581–597.

222. Степико М. Т. Щодо поняття нація. *Українська політична нація: проблеми становлення* / за заг. ред. М. М. Розумного. Київ: НІСД, 2012. С. 23–31.

223. Стражний О. Український менталітет: ілюзії – міфи – реальність. Київ : Дух і літера, 2017. 560 с.

224. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. *Урядовий кур'єр*. 2015 №6. 15.01. 2015.

225. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

226. Стручкова-Гуменна Л. Б. Особливості формування громадянської культури в західному регіоні України. URL : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Struchkova.pdf.

227. Субтельний О. Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України. *Сучасність*. 1994. С. 66–71.

228. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри): навч. посіб. / О. Соскін, В. Воронкова, О. Постолюк. Київ : Центр навчальної літератури, 2015. 556 с.

229. Теоретичні моделі глобалізації. URL : <http://www.uaeconomic.com/ulens-260-3.html>

230. Терещук Г. Сучасне українське православ'я творить власну модель церкви – священники. URL : <https://www.radiosvoboda.org>.

231. Ткаченко В. М. Національна ідея: історіософія проблеми. Соціально-політичні процеси. 2018. № 1. С. 26–36.

232. Ткаченко І. Громадянське суспільство і міжконфесійні відносини в об'єднаній Європі на початку XXI століття. URL : <http://elibrary.ivinas.gov.ua/id/eprint/227>.

233. Ткачук Д. Український націоналізм. Прага : Накл. видава «Пробоем», 1941. 15 с.

234. Тойнбі А. Дж. Постижение истории. Москва : Прогресс, 1996. 608 с.

235. Томахів В. Я., Томахів Н. В. Економічні суперечності та виклики глобалізації. *Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації: щоріч. наук. пр.* / відп. за вип. Т. В. Гончарук. - Тернопіль: ТНЕУ, 2017. С. 351–353.

236. Тоффлер, Э. Революционное богатство. Москва : АСТ МОСКВА, 2008. 569 с.

237. Трещанин Д. «Мультикультурализм – это тупиковая стратегия». Европа пересматривает отношения с нацменьшин-

ствами, Россия остаётся верна выбранному пути. URL : <http://svpressa.ru/society/article/38872>>.

238. Туниця Ю. Роль церкви у вирішенні регіональних та глобальних екологічних проблем. URL : <https://xlc.com.ua/z-zhyttja/21-problema/79-rol-cerkvy-u-vyrishenni-regional>.

239. Уайтхед А. Н. Приключение идей. Москва : ИФРАН, 2009. 383 с.

240. Україна в системі міжнародних відносин в умовах глобалізації. Матеріали наук. конф. Київ, 9 лютого 2005 / Від. за вип. В. Є. Новицький. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. 240 с.

241. Україна езотерична. Розслідування. URL : ufodos.org.ua/?publ/ukrajina_exzoterichna_rozslidovannjz/6-1-0-810.

242. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с.

243. Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення : моногр. Львів: В-во НУ «Львівська політехніка», 2000. 307 с.

244. Феденко П. Вплив історії на український народний характер. Наук. зб. Укр. Віл. ун-ту. Мюнхен, 1942. Т.3. С. 375–385

245. Филипович Л. Глобалізація релігійного життя та перспективи конфесійного розвитку України. *Релігія та Соціум*. 2010. № 2. С. 3–6.

246. Филипович Л. Роль релігії, церкви в інтеграції суспільства. URL : https://risu.org.ua/index/studios/materials_conferences.

247. Фокіна В. І. Архетипні основи історичної спадкоємності. *Актуальні проблеми психології. Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика*. Ніжин : Вид. НДУ ім. М. Гоголя, 2010. Т. IX. Ч. 5. 359 с.

248. Форсайт 2016: сценарій соціально-економічного розвитку України до 2020 і 2030 років : анотація / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський. Київ : НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського», Вид-во «Політехнік», 2016. 20 с.

249. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2020. 160 с.

250. Фрідмен Т. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію. Львів: Лілея-НВ, 2002. 384 с.

251. Фромм Э. Душа человека. Москва : Республика, 1992. 430 с.

252. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность. URL : <http://www.hrighs.ru/text/b7/Chapter5.htm>.

253. Халілова-Чуваєва Ю.О., Бубнов І.В. Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності : політичний аспект. *Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського*. 2013. № 2 (58). С.66-75.

254. Хосе Казанова По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. / пер. з англ. О. Панича. Київ: Дух і літера, 2017. 264 с.

255. Хосе Казанова Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів : Вид. Українського католицького університету. 2019. 348 с

256. Ценности. Культура и культурология : словарь / сост. и ред. А. И. Кравченко. Москва : Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2003. С. 882.

257. Цивилизационная структура современного мира: в 3 т./ [под. ред. Ю. Н. Пахомова и Ю. В. Павленка]. К.: Наукова думка, 2006 . Т. 1: Глобальные трансформации современности. 2006. С. 494-512

258. Цілі сталого розвитку 2016-2030. ПРООН в Україні. URL : www.un.org.ua/tsih-rozvitku.

259. Чабанов В. Релігійна ідентичність як духовна складова самобутності українців під впливом глобалізаційних процесів сучасності. *«Політологічні студії»*. 2015. Вип. 4. С.145–156.

260. Чаплин В. Глобализация и «глобализм»: новые возможности, новые угрозы. URL : <https://www.bogoslav.ru>.

261. Чепінога В. Г. Основи *економічної теорії*: навч. посіб. К.: Юрінком-Інтер, 2003. 456 с.
262. Червенков М. Відкритий протестантизм. Частина I. URL : https://risu.org.ua/index_monitoring_religious_digest.
263. Черенков М. Протестантизм як рафіноване християнство : [монографія] / М. Черенков, А. Колодний, Л. Филипович. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2009. Спецвипуск. 2009. 237 с.
264. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага : Укр. громадський видавн. фонд, 1931. 175 с.
265. Чижевський Д. Українська філософія. *Філософські студії*. 1993. № 1. С.18–97.
266. Чолач-Гончарук Т. В., Джугла Н. В. Засадничі етнопсихологічні та культурно-історичні принципи філософської концепції О. Кульчицького. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3–4. С. 17–29.
267. Чолач-Гончарук Т. В., Джугла Н. В., Гурик М. І., Чигур Р. Ю. Особливості персоналістської антропології. *Науковий огляд*. 2019. № 9 (62). С. 5–14
268. Чолач-Гончарук Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Ліра-К. 2020. 228 с.
269. Чопик Р. Менталітети. К. : УВС ім. Ю. Липи, 2014. 176 с.
270. Чорноморець Ю. Українське та російське православ'я: необхідність «перезавантаження». URL : https://risu.org.ua/index_expert_thought_open_theme.
271. Шинкарук В. Віра, надія, любов. *Віче*. № 4. 1994. С.145–150.
272. Шкляр Л. Етнополітика: структурні елементи та механізми реалізації. *Генега: Історія. Політологія*. 1997. № 1. С. 225–233.
273. Шпенглер О. Закат Європи. Новосибірск : ВО «Наука», 1993. Т.1. 592 с.
274. Щоткіна К. Забута людина на церковному порозі. *Дзеркало тижня*. 25.11. 2000. С.3.

275. Энциклика «Caritas in veritate» Верховного понтифіка Бенедикта XVI. Москва, 2009. 112 с.

276. Эрмэ Г. Культура и демократия / пер. с фр. Прогресс : Изд-во ЮНЕСКО, 1994. 190 с.

277. Юнг К. Подход к бессознательному. *Архетип и символ*. Москва : Ренессанс, 1991. С. 65–84

278. Юшкевич Ю. С. Аксиологічна складова української ментальності та механізми її збереження. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2012. № 1 (28). С. 140–144.

279. «Я – не східний Папа». Інтерв'ю з Вселенським Патріархом Варфоломієм URL : <https://www.ji-magazine.lviv.uavarfolomij-ya-ne-shidnyj-papa/>.

280. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. *Релігія в житті українського народу*. Мюнхен-Рим-Париж : Записки НТШ, 1966. Т.181. С. 190–198.

281. Яроцький П. Л. Кордони країн і кордони релігій. Релігія – світ – Україна: колективна монографія: в 3-х кн. / за наук. ред. проф. А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів. *Українське релігієзнавство*. 2012. № 61. С. 8–34.

282. Яроцький П. Особливості розвитку соціального вчення католицизму. *Українське релігієзнавство*. 2001. № 20. С. 56–59.

283. Beetham D. *Introducing Democracy: 80 Questions and Answers*. K. Boyle. Cambridge : UNESCO and Polity Press, 2015. 116 p.

284. Dalton. R. *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany and France*. Chatham; N.-J. : Chatham House, 2008. 412 p.

285. *Failed State Index 2013: The Book* [Електронний ресурс]. URL : <http://library.fundforpeace.org/cfsir1306>.

286. Felicitas Munzel, G. *Cultivating moral consciousness: The quintessential relation of practical reason and mind (Gemüt) as a bulwark against the propensity for radical evil*, *Educational Philosophy and Theory*, Volume 51, Issue 13, 2019. 1351 – 1360.

287. Habermas J. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. GmbH., 1983.

288. Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* / S.P. Huntington. Norman : University of Oklahoma Press, 1993. 384 p.

289. Kavalski, E. *Inside/Outside and Around: Complexity and the Relational Ethics of Global Life, Global Society*, access. URL : <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13600826.2020.1745158> .

290. King D. *Rethinking Local Democracy*. King D., Stoker G. (eds.). London : Macmillan, 1996.

291. Marchenko, A. (2016). Civic activities in Eastern Europe: links with democratic political culture. *East European Politics*. 32 (1). P.12–27.

292. Marshall T. *Class, Citizenship and Social Development*. Westport : Witherby & Co. Ltd., 2012.

293. Martlew C. *Local Democracy in Practice*. Aldershot : Avebury, 2012.

294. McIntosh, E. (2011) *John Macmurray's Religious Philosophy: What it Means to be a Person*, London/New York: Routledge Taylor and Francis Group, 278 p.

295. Moran, K. A. Misunderstanding duty: Vices of culture, 'aggravated' vice, and the role of casuistical questions in moral education, *Educational Philosophy and Theory*, Volume 51, Issue 13, 2019. P. 1361–1371.

296. Seligman A. *The Idea of Civil Society*. New-York : The Free Press, 1992.

297. Simon Gerbert A. *Administrative Behaviour*, 2 end ed. New York : The Free Press, 1965.

298. Steen, J. A. *The Human Rights Philosophy as a Values Framework for the Human Behavior Course: Integration of Human Rights Concepts in the Person-in-Environment Perspective*, *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 2012. P. 853–862.

299. Toffler Alvin. *The Third Wave*. New-York Toronto, 1980.

Наукове видання

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

Монографія

Редактор *Інна Буняк*
Дизайн обкладинки *Марії Одобецької*
Верстка *Ольги Слимак*

Підписано до друку 25.03.2021 р.
Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 15,9. Обл.-вид. арк. 17,7.
Зам. № М 0177-21. Тираж 300 прим.

Видавець Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46009
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.

Видавничо-поліграфічний центр «Університетська думка»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46009
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@wunu.edu.ua

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію
В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
м. Тернопіль, бульвар Прогресу, 6/4.
тел. 8 097 299 38 99.
E-mail: tooums@ukr.net